

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ ТАРАҚҚИЁТ ДАСТУРИ
(БМТТД)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МОЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ЎҚУВ МАРКАЗИ

Ибрагимов А.К.

Сугирбаев Б.Б.

БЮДЖЕТ

НАЗОРАТИ ВА АУДИТИ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Тошкент – 2010

infoCOM.UZ МЧЖ нашриёти

Такризчи:

Ортиқов А.Ж. – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилигининг Давлат бюджетининг ғазна ижросини жамлама таҳлил қилиш бўлими бошлиғи.

Бюджет назорати ва аудити: Ўқув қўлланма / Ибрагимов А.К., Сугирбаев Б.Б.,
– Тошкент, 2009 – 192 бет.

Барча ҳуқуқлар БМТ Тараққиёт Дастурига тегишли. Ўқув қўлланмани ҳар қандай шаклда қайта чиқариш ёки ундан кўчирмалар олиб фойдаланиш фақатгина ёзма розилик орқали амалга оширилиши зарур, манбага ҳавола қилиш мажбурийдир. Қайта босиб чиқариш, таржима қилиш ва босма нашрларни сотиб олиш масалалари бўйича қуйидаги манзилга мурожаат этиш мумкин:

100029, Тошкент ш., Тарас Шевченко кўчаси, 4-уй.

© Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури, 2010 йил.

Ўзбекистон, 100029, Тошкент ш., Тарас Шевченко кўчаси, 4-уй.

Тел.: (+998 71) 120-34-50

Факс: (+998 71) 120-34-85

Интернет-сайт: www.undp.uz

© БМТТД «Ўзбекистонда давлат молияси ислоҳоти» лойиҳаси, 2010 йил.

Ўзбекистон, 100003, Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 55-уй

Тел.: (+998 71) 259-21-52

Факс: (+998 71) 259-20-51

Интернет-сайт: www.publicfinance.uz

infoCOM.UZ МЧЖ нашриёти

ISBN 9789943-320-24-6

МУНДАРИЖА

КИРИШ 5

I қисм. Бюджет назорати ва аудитини ташкил қилиш асослари

I-боб. Бюджет назорати ва аудитининг ташкилий ва назарий асослари

1.1. Ўзбекистон Республикасида молиявий назоратнинг ташкилий асослари.....	7
1.2. Давлат молиявий назоратининг турлари ва унинг умумий асосий фаолияти.....	11
1.3. Давлат бюджети ижроси назоратини ташкил этишнинг хорижий тажрибаси.....	16
1.4. Ўзбекистон Республикасида назорат-тафтиш ишларини ташкил этиш.....	20
1.5. Давлат секторида ички назорат хизмати фаолиятининг тажрибаси ва ички аудитни янада ривожланишининг назарий асослари	31

2-боб. Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси методологик асослари ва давлат бюджетининг ғазначилик ижросида назоратни ташкил этиш

2.1. Ўзбекистон Республикаси Ғазначилигининг ташкилий асослари	47
2.2. Давлат бюджети ғазначилик ижросининг методологик асослари	54
2.3. Ғазначилик операцияларини назорат қилиш тизими	60

3-боб. Бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметалари маълумотлари, уларга киритиладиган ўзгартиришлар назоратини амалга ошириш

3.1. Бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметаси тўғрисида тушунча	68
3.2. Харажатлар сметаси бўйича маблағ ажратилиши назоратининг хусусиятлари	77
3.3. Ғазначилик бўлимлари томонидан харажатлар сметасини тақдим этиш ва харажатлар сметаларига ўзгартиришлар киритиш тартиби	83

**4-боб. Ғазначилик бўлимларида давлат бюджетининг касса ижроси
бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ташкил этишнинг назорати**

4.1. Бухгалтерия ҳисоби тизимини ташкил этишнинг ва бошланғич ҳужжат ва регистрларни расмийлаштиришни текшириш	91
4.2. Ғазначиликда бюджетдан маблағ олувчилар шахсий счетларини юритишни текшириш тартиби	101

5-боб. Ғазначиликда ички аудитни ташкил этиш

5.1. Давлат секторида ички аудитни ташкил этиш асослари.....	107
5.2. Ғазначиликда ички аудитни ташкил этиш бўйича хориж тажрибаси ..	118

**II қисм. Ғазначиликда ҳамда бюджетдан маблағ олувчилар фаолиятида
назорат ҳамда тафтишнинг асосий масалалари**

**6-боб. Назорат-тафтиш бош бошқармаси (НТББ) ва унинг ҳудудий
назорат-тафтиш бошқармаларини текшириш ҳамда тафтиш ўтказиш
бўйича умумий низомлари**

6.1. Назорат-тафтиш бош бошқармаси (НТББ) ва унинг ҳудудий назорат-тафтиш бошқармаларини текшириш ҳамда тафтиш ўтказиш бўйича умумий низомлари	124
--	-----

**III қисм. Давлат секторида назорат ва аудит бўйича халқаро стандарт
ҳамда унинг қўлланилиши**

**7-боб. Бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг халқаро стандартлари ва
уларни қўллаш муаммолари**

7.1. Давлат секторида молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари ва уларни қўллаш	137
7.2. Аудитнинг халқаро стандартлари ва унинг хусусияти	139
7.3. Аудитнинг халқаро стандартларини аҳамияти ва уларни такомиллаштириш масалалари	144
7.4. Ички аудитнинг миллий стандартлари	153
Терминлар изоҳли луғати	165
Адабиётлар	179
Иловалар	186

КИРИШ

Жаҳон иқтисодиётининг тез суръатларда ижтимоий–иқтисодий тараққий этиши ва жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг пайдо бўлиши табиий равишда, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётига ҳам таъсир этди. Ҳозирги вақтда “Давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш” амалга оширилиши, ўз ўрнида ғазначилик тизимини жорий қилиш ва такомиллаштириш мамлакатимиз учун замонавий ахборот технологиялари ривожланган бир даврда, янги талабларга мослашиш зарурати пайдо бўлади. Ушбу шароитда Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси тизимини жорий этиш, бухгалтерия ҳисобини, улар таркибида ички аудитни ташкил этиш зарур ва муҳим масалалардан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши давлат бюджети ижроси ғазначилик тизимининг тузилиш тадбирларини белгилади.

Дарҳақиқат ўтказилаётган ислохотларнинг муҳимлигини таъкидлаб, Президентимиз Ислон Каримов: **“Учинчидан**, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, аҳолини тоза ичимлик суви, энергия билан таъминлаш, ижтимоий соҳа объектларини барпо этиш, пировард натижада аҳолининг турмуш даражасини оширишга хизмат қилади”¹ – деган фикрни баён этганди. Ушбу ишларни амалга оширишда давлат бюджетини маблағларидан фойдаланиш, улардан самарали ва мақсадли фойдаланишни текшириш, яъни аудит қилиш зарурияти пайдо бўлади. Давлат бюджетининг ғазна ижросини республикаимиз барча минтақаларида шакллантирилишини такомиллаштириш Давлат молиясини ислоҳ қилишнинг бугунги кундаги энг муҳим долзарб муаммоларидан биридир. Ғазначиликда белгиланган жараён ва тартибга риоя этиш, тегишли операцияларни ўтказиш ва ҳисобга олиш, уларнинг бюджет ҳисоби ҳамда ҳисоботида акс эттириш, уларга розилик беришда ваколатдан тўғри фойдаланиш устидан доимий, объектив назорат ўрнатилишини таъминлаш муҳим масала ҳисобланади. Молиявий рискларни

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Тошкент: Ўзбекистон, 2009. - 56 б. Б. 49

бошқариш тартибининг амалга оширилишини таъминлаш, бюджет жараёнида белгиланган кўрсаткичларда оғишларни таҳлил қилиш, қонунлар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бузилиши сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ғазначилик тизимининг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланмани тузишда ғазначилик тизимининг ривожланиши ва унда ташкил этиладиган назорат ва аудит, айниқса, ички аудитни ташкил этиш масалаларига алоҳида эътибор берилди.

Бюджет тизимида назорат ва аудит масаласи муҳим ҳисобланиб, унинг натижаси кўпроқ бюджет маблағларининг тўғри сарфланиши ва унинг ортиқча сарфланишига йўл қўймаслик масаласи билан боғлиқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам мазкур ўқув қўлланмани тузишда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига, бюджет назорати ва аудити бўйича республика ҳамда чет эл, МДХ давлатлари тажрибасига таянилди.

Қўлланмада айрим бюджетдан маблағ олувчиларнинг асосий воситалари, моддий қийматликлари, иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар аудити, мажбуриятларининг назорати ҳамда молиявий ҳисоботларини аудит қилиш масаласига алоҳида эътибор берилган.

I қисм. Бюджет назорати ва аудитини ташкил қилиш асослари
1-боб. Бюджет назорати ва аудитининг ташкилий ва назарий асослари
1.1. Ўзбекистон Республикасида молиявий назоратнинг
ташкилий асослари

Давлатни бошқариш функциясининг муҳим функцияларидан бири бўлган молиявий назорат давлат тузилмасининг ажралмас қисми ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида молиявий назоратнинг роли янада ошади. Бир томондан, молиявий назорат молияни бошқаришнинг якуний босқичи ҳисобланади, бошқа томондан эса, уни самарали бошқаришнинг зарур шарти бўлиб хизмат қилади. Молиявий назорат молиявий ресурслар ҳаракатининг ҳамма жараёнларини ўз ичига олади, маблағларни ташкил топиш жараёнидан бошлаб, ҳар қандай фаолиятни бошлашдан то унинг молиявий натижаларини аниқлашгача бўлган даврни ўз ичига олади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш, давлат мулкани хусусийлаштириш натижасида молиявий механизм ва молиявий тизимни ташкил этиш талабини қўяди. Натижада ушбу шароитда молиянинг ўзи каби молиявий назоратнинг ҳам мақсад ва вазифалари, шакллари тубдан ўзгарди. Энди у фақатгина жазоловчи орган сифатида эмас, балки давлатнинг ўз вазифаларини бажариш учун зарур бўлган маблағларнинг тўлиқ тўпланиши, бюджет маблағларидан мақсадга мувофиқ самарали харажат қилишни назорат қилиш, маслаҳат ва кўрсатмалар бериш каби вазифаларни бажармокда. Иқтисодиётнинг марказлашмаган тизимга ўтиши, Ўзбекистон Республикаси мулкларини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш натижасида молиявий назоратнинг роли янада ошади.

Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти томонидан давлат назоратини ташкил этиш муаммосига қайта қуриш жараёнида жуда катта эътибор берилмокда ва қуйидаги меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди: Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 13 январь №504-ХII “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Ўзбекистон Республикаси давлат назорати қўмитасини ташкил этиш тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон

Республикасининг 1992 йил 9 декабрь № 734-XII “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, мазкур Қонуннинг янги таҳрири Ўзбекистон Республикаси 2000 йил 26 майдаги 78-II сон Қонунига мувофиқ тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 февраль “Ўзбекистон Республикасида давлат назорати тизимини такомиллаштиришнинг айрим чоралари тўғрисида”ги Фармони, 1996 йил 8 августдаги “Текширишларни тартибга солиш ва назорат қилувчи органларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришни такомиллаштириш тўғрисида” каби ҳужжатлар қабул қилиниб, амалиётга жорий этилди. Ушбу ишлар яна давом эттирилиб, 2000 йилдан ҳозирги давргача Ўзбекистон Республикаси молиявий назоратни амалга ошириш бўйича кўплаб қонунчилик актлари қабул қилинди. (Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими тўғрисидаги”, “Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси тўғрисида”ги Қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 13 декабрдаги №УП-3161 Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 15 ноябрдаги Қарори ва бошқалар) .

Амалга ошириш билан боғлиқ муносабатларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

Хўжалик субъектларининг фаолиятини давлат назорати Ўзбекистон Республикасини 1998 йил 24 декабрь №717-1 “Хўжалик субъектлари фаолиятини давлат назорати тўғрисида”ги Қонуни асосида тартибга солинади;

Давлат назоратини прокурор назорати томонидан амалга оширилиши тегишли қонунчилик асосида тартибга солинади;

Давлат назоратини солиқ текширувлари йўли билан амалга ошириш тегишли солиқ қонунчилиги томонидан белгиланади. Лекин Ўзбекистонда молиявий назоратни ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилганлиги билан умумий қабул қилинган жаҳон амалиётига тўлиқ мос келтириш бўйича тегишли ишларни амалга ошириш лозим.

Молиявий назорат тизими ўз таркибида - субъектлар (назорат қилувчилар), объектлар (назорат қилинувчилар), назоратнинг усул ва воситаларини биргаликда жамлайди.

Молиявий назоратнинг махсус услублари: доимий мониторинг-кузатув, марказлашган топшириқлар бўйича текшириш, харажатлар сметасининг ижроси юзасидан ҳужжатли тафтиш, хўжалик фаолияти таҳлили сингари бирмунча хусусий услубларга бўлинади. Оралиқ вазифаларни бажариш учун ҳужжатларни муқобил текшириш, пул маблағлари ва моддий бойликларни рўйхатга олиш, миқдор ҳисобни тиклаш ва бошқалардан фойдаланилади.

Молиявий назорат, шунингдек, мажбурий ва ўз ташаббусига кўра амалга оширилиши мумкин.

Назорат самарадорлигига расмий ва мантиқий, ҳужжатлар ва фактлар асосидаги текширишлар каби хилма-хил усулларни қўшиб фойдаланиш орқали эришилади.

Бундан ташқари, бюджет ижросининг назорати тўлиқ ёки қисман, комплекс ёки мавзули, ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган назорат турларига бўлиш текшириш ҳажми, ёки текширилаётган объектнинг тўлиқ қамраб олинishiга боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси ҳам молиявий назорат соҳасида жаҳондаги ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, уларда мавжуд бўлган молиявий назорат тизимига ўтиш борасида муҳим бўлган ишлар амалга оширилмокда. Жумладан, ҳар томонлама холис бўлган, ижроия ҳукуматига эмас, балки қонун чиқарувчи давлат органига бўйсунувчи Ўзбекистон Республикаси **ҳисоб палатаси** Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 21 июндаги ПФ-3093 сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатасини ташкил этиш тўғрисида»ги фармонига асосан ташкил этилди.

Молиявий назоратни ташкил этишда унинг турларини тўғри белгилаш муҳим ҳисобланади. Шу жиҳатдан молиявий назоратни 3 турга бўлиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади: бюджет-молиявий назорати, молиявий – хўжалик (тадбиркорлик, тижорат) назорати, мустақил аудит. (1-чизма).

1-чизма. Молиявий назоратни ҳар бир тур функцияси бўйича бўлими.²

Молиявий назорат функцияси бўлими		Молиявий назоратга кирувчи мустақил аудитнинг махсус функцияси бўлими
Бюджет-молиявий назорати	молиявий-хўжалик (тадбиркорлик, тижорат) назорати	Мустақил аудит
Бюджет даромад ва харажат моддаларини текшириш	Молиявий хўжалик фаолиятини ва молиявий ҳисоботларнинг тўғрилигини текшириш	Молиявий ҳисоботларнинг тўғрилигини тасдиқлаш
Мавзу бўйича текшириш ёки операцион аудит		
Баҳолаш дастури, аниқ натижалар олишга мўлжаллаш, «сансет» методи		
Тафтиш ва текшириш натижаларини камомад ҳамда ўғирликлар содир бўлганда юқори ташкилотга тақдим этиш		Аудиторлик фирмасининг маслаҳат хизматлари

Молиявий – бюджет назоратининг субъектлари бўлиб, биринчи навбатда, назорат ҳуқуқига эга бўлган давлат органлари, қонунчилик ва ижро органлари ва бошқарув ҳисобланади. Ўзбекистонда бунга Олий Мажлиснинг Сенат ва қонунчилик палатаси, Президент Девони, Вазирлар Маҳкамаси, молия вазирлиги, Марказий банк ва бошқалар киради.

² Тўлаходжаева М.М. Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат тизими. Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998. 176 б. 34 Б.

1.2. Давлат молиявий назоратининг турлари ва унинг умумий асосий фаолияти

Давлат молиявий назоратининг объекти бўлиб, Ўзбекистон Республикаси бюджети ва бошқа қонунчиликка риоя қилинишини таҳлил қилиш ва текшириш орқали унинг бузилишига йўл қўймаслик, бузилиш ҳолати содир бўлса, аниқлаш ва камчиликларни бартараф этиш ҳисобланади.

Давлат молиявий назорати қуйидагича гуруҳлаштирилади:

1) Назоратни амалга оширувчи органнинг боғлиқлигига қараб, ички ва ташқи давлат молиявий назоратига бўлинади;

2) Бюджетнинг тегишли даражасига боғлиқ ҳолда, давлат бошқаруви даражасига кўра Республика ва маҳаллий даражада амалга оширилади.

Давлат молиявий назорати органлари тизимига қуйидагилар киради:

1) Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси;

2) Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги назорат-тафтиш бошқармаси ва унинг ҳудудий бўлинмалари;

3) Давлат бошқаруви республика ва маҳаллий органларининг ички назорат хизмати.

Режадан ташқари назорат Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, шунга вакил давлат органлари ва депутатлик сўровлари асосида амалга оширилади.

Давлат молиявий назоратининг субъектлари:

Давлат молиявий назоратининг субъектлари бўлиб, назорат қилишга ваколати бўлган Давлат ҳокимияти органлари, биринчи навбатда, қонунчилик, ҳукумат ижро ва бошқарув органлари ҳисобланади. Ўзбекистонда уларга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси, Ўзбекистон Республикаси Президент Девони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Молия вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бошқа давлат бошқарув органлари киради.

а) Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси

Давлат молиявий назоратининг юқори органи Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси ҳисобланиб, унинг томонидан Давлат

бюджети ижроси, Давлат мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари фондлар бюджетининг ташқи назоратини амалга оширади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига бевосита бўйсунди ва ҳисобдор ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси давлат бюджети бажарилиши назоратини амалга оширади:

- Давлат бюджети, давлатнинг мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари фондлари лойиҳасини кўриб чиқади, маъқулланганда у бўйича тегишли хулоса беради;

- Давлат бюджети, давлатнинг мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари фондларининг ижроси натижалари бўйича ҳисоботни кўриб чиқади, маъқулланганда у бўйича тегишли хулоса беради;

- Давлат бюджети, давлатнинг мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари фондларининг бажарилишини, шу билан бирга, солиқ ва божхона органларини, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органлар фаолиятининг мониторингини амалга оширади;

- Бюджет маблағларининг ҳаракати тўғрисида қонунчилик доирасида банкдан маълумот олади;

- Молия органлари, ғазначилик бўлимлари, бюджетдан маблағ олувчилар ва хўжалик субъектлари молия-хўжалик фаолиятини текширади ҳамда тафтиш ўтказади;

- Қонунчиликда кўзда тутилган бошқа ваколати доирасида фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси йилнинг ҳар чорагида Давлат бюджети, давлатнинг мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари фондларининг бажарилиши натижаларини кўриб чиқади ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим қилади.

б) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги тақдим қилган Давлат бюджети ижросини йилнинг ҳар чорагида кўриб чиқади.

в) Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги

Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджетининг ижроси назоратини амалга оширади:

- турли даражадаги бюджет ижроси натижаларини кўриб чиқади;
- солиқ ва божхона органлари, давлат мақсадли фондлари тақсимловчи органлардан турли даражадаги бюджетлар маблағларининг келиб тушиши тўғрисида ахборотлар олади;

- давлат бюджети маблағлари ва бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан бюджет маблағлари олувчилари юридик мажбуриятларини рўйхатдан ўтказиш орқали (Ғазначилик) дастлабки назоратни амалга оширади;

- бюджетдан маблағ олувчилар молиявий мажбуриятларининг ҳисобини юритиш орқали (Ғазначилик) ва уларнинг номидан мол етказиб берувчилар товар (бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар) учун уларнинг счётига бевосита пул ўтказиш орқали ёки бошқа кўзда тутилган мақсадлар учун (иш ҳақи, мажбурий тўловларни тўлаш ва бошқалар) тўловни амалга ошириш орқали жорий назоратни амалга оширади;

- қонунчиликка кўра банкдан бюджет маблағларининг ҳаракати тўғрисида маълумот олади;

- ўзининг ваколати доирасида тафтиш ўтказади ва бюджетдан маблағ олувчилар молия-хўжалик фаолиятини текширади;

- кейинги давлат молиявий назоратини (Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги назорат-тафтиш бошқармаси ва унинг ҳудудий бўлинмалари) республика ва маҳаллий даражада амалга оширади.

г) ички назорат хизмати

Республика ва маҳаллий давлат бошқарувининг ички назорат хизмати Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган тартибда назорат функциясини амалга оширади.

Ички назорат хизмати:

- 1) давлат органларининг фаолияти йўналиши бўйича унинг ишининг унумдорлиги ва сифатини ошириш мақсадида амалга оширади;

2) давлат органлари, унинг ҳудудий бўлинмалари ва бўйсинувчи ташкилотлар фаолиятининг йўналиши бўйича баҳолашни амалга оширади ҳамда давлат органларининг биринчи раҳбарига унинг фаолиятини яхшилаш бўйича тавсиялар тақдим этади;

3) Ўзбекистон Республикаси бюджет ва бошқа қонунчиликларини давлат органлари риоя қилишини текширишни амалга оширади;

4) Давлат органларининг стратегик ва операцион режаларини амалга оширишни ва натижаларини баҳолашни текширишни амалга оширади;

5) Давлат органлари томонидан ҳисоб ва ҳисоботни тўғри ва ишончли юритилиши назоратини амалга оширади;

6) Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ республика ва маҳаллий бюджет маблағларидан фойдаланишда бузилишларни аниқлайди, олдини олади ва йўл қўймаслик бўйича тадбирларни амалга оширади;

7) Назорат натижаларининг жами бўйича қарор қабул қилиш, назорат объектларининг йўналиши ва ижросининг назоратини амалга оширади;

8) Назорат объектларидан белгиланган муддатларда назорат ўтказиш билан боғлиқ зарур ҳужжатлар, справка, оғзаки ва ёзма тушунтириш хатлари сўраши ва олиши мумкин;

9) назорат тадбирларининг саволлари билан боғлиқ, тегишли сир сақлаш режимига риоя қилиши, хизмат, тижорат ёки қонун билан қўриқланадиган сирни сақлаган ҳолда назорат объекти ҳужжатлари билан ҳеч қандай тўсиқсиз танишиши;

10) давлат органи раҳбари белгиланган ваколат доирасида бошқа ишларни амалга ошириши мумкин.

Ички назорат хизмати давлат органи раҳбарига назорат натижалари тўғрисида ҳисоботлар ва давлат органи ишининг самарадорлигини ошириш мақсадида, унинг фаолияти бўйича тўғри ва якуний натижаларга эришиш учун ички жараёнлар, қоидалар, процессларни яхшилаш бўйича тавсиялар беради.

Ички назорат хизмати ташкилий жиҳатдан бошқа таркибий бўлинмаларга боғлиқ эмас, фақат давлат органининг биринчи раҳбарига бўйсинади ва унга ҳисобот беради.

Ички назорат хизмати ижро органи бўлиб, вилоят бюджети ҳисобидан молиялаштирилади, ижро органларида ички давлат молиявий назоратини амалга оширади, вилоят бюджети ҳисобидан молиялаштирилади ва тегишли ижро органлари туман (вилоят аҳамиятга эга шаҳар) бюджети ҳисобидан молиялаштиради.

Давлат молиявий назорати принципи

Давлат молиявий назорати принципларига қуйидагилар киради:

1) мустақиллик принципи – давлат молиявий назорати органлари боғлиқ бўлмайди, аралашишга йўл қўйилмайди;

2) объективлик принципи – Ўзбекистон Республикаси мос келишини қатъий назоратини амалга оширади, давлат молиявий назорати стандартлари асосида, томонларнинг ўзаро низоларидан ташқари;

3) ишончлилик принципи-назорат объектини бухгалтерия ҳисоби, банк ва бошқа ҳужжатлар асосида назорат натижаларини тасдиқлаш;

4) шаффофлик принципи – давлат молиявий назорат органлари Ўзбекистон Республикаси Президени, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, жойлардаги маҳаллий ҳокимият органлари, давлат органларининг раҳбарлари, жамоатчиликка ҳисобдор, назорат натижаларини ифода этишнинг аниқлиги;

5) компетентлик принципи – давлат молиявий назорат органларининг ходимлари назорат қилишни амалга ошириш бўйича зарурий касбий билим ва маҳорати йиғиндиси;

6) ошкоралик принципи – давлат молиявий назорати натижаларини махфийлиги, хизмат, тижорат ёки бошқа шу каби қонун билан сир сақланадиган ахборотларни ҳисобга олган ҳолда чоп этиш.

Давлат молиявий назоратига ягона талаблар давлат молиявий назорати стандартлари томонидан белгиланади.

Давлат молиявий назорати қуйидаги турларга бўлинади:

1) мос келишининг назорати-Ўзбекистон Республикаси бюджет ва шу каби қонунчилигини назорат объектлари фаолиятига мос келувчанлигини баҳолаш;

2) молиявий ҳисоботлар назорати – назорат объектларининг молиявий ҳисоботини ўз вақтида тузилиши ва тақдим этилишини ҳамда асосланганлигини, ишончлилигини баҳолаш;

3) самарадорлик назорати – баҳолаш, шу жумладан, молиявий ҳисоботлар ва унга мос келишнинг назорати, давлат активларини ҳамда кафиллигини, давлат ва давлат томонидан кафолатланган қарзларни, грантлардан фойдаланиш билан боғлиқ давлат хизматларининг кўрсатилиши, давлат ва бюджет дастури реализацияси, уларнинг стратегик режасида кўзда тутилган, давлат органлари эришган тўғри ва яқуний натижалар ҳамда давлат органлари ва субъектлар фаолиятига таъсир кўрсатувчи комплекс ва объектив таҳлил ва давлат бошқаруви айрим олинган тармоқ(соҳа) ёки ижтимоий соҳа, иқтисодиётнинг ривожланиши давлат сектори субъектларига таъсири кўриб чиқилади.

Давлат молиявий назорати турлари

Давлат молиявий назорати органлари ўзининг ваколати доирасида қуйидаги назорат турларини амалга оширади:

1) комплекс назорат – аниқ давр бўйича ҳамма масалалар бўйича назорат объектларини текшириш ва фаолиятини баҳолаш;

2) тематик назорат – аниқ давр бўйича айрим масалалар бўйича назорат объектларини текшириш ва фаолиятини баҳолаш;

3) муқобил назорат – учинчи шахс назорати, текширилаётган савол доирасида асосий назорат объекти билан боғлиқ фақат ўзаро муносабатлар саволлари қараб чиқилади;

4) қўшма назорат – давлат молиявий назорати органлари бошқа давлат органлари билан ҳамкорликда ўтказадиган назорат.

1.3. Давлат бюджети ижроси назоратини ташкил этишнинг хорижий тажрибаси

Иқтисодий устқурма ёки хўжалик юритиш тизими бевосита давлат ва унинг органларининг бошқарув функцияси соҳасига кирувчи молиявий муносабатлар доирасини аниқлайди. Бозор иқтисодиёти ривожланган

давлатларда молиявий муносабатларнинг катта қисми давлатни бошқарув доирасидан ташқарида ташкил топади ва уларнинг мулкдорлари томонидан ўзининг ихтиёрларига қараб фойдаланади.

Молияни умумий бошқариш давлат ва иқтисодий (хўжалик) бошқаруви органлари томонидан амалга оширилади.

Давлат устқурмаси ва сиёсий тизимига боғлиқ ҳолда, қонунчилик органлари қуйидагилар, Буюк Британияда Парламент, Францияда миллий йиғилиш, АҚШда Конгресс, Германияда Бундестаг ҳисобланади.

Молияни оператив бошқаришни ташкил этиш давлат аппарати орқали амалга оширлади, унинг таркиби ва тузилиши мамлакатдаги тегишли давлат устқурмасига боғлиқ ҳолда ташкил этилади.

Иқтисодий ривожланган давлатларда молияни бошқариш, одатда бир қанча давлат органлари томонидан амалга оширилади. АҚШда бу молия вазирлиги (унинг ички бўлинмасининг тури шаклида Ғазначилик ҳисобланади). У давлатнинг вакили сифатида молия ва солиқ сиёсатини ишлаб чиқади, пул белгилари эмиссиясини амалга оширади ҳамда танга чиқаради, ички қарз масалалари билан шуғулланади. Давлат қарзларини бошқаради, молиявий қонунларнинг бажарилиши назоратини амалга оширади, ички даромадларни йиғиш, пул муомаласини назорат қилиш билан шуғулланади. АҚШда иккинчи молиявий муассаса Президент ҳузуридаги идоравий-бюджет бошқармаси ҳисобланади. У федерал бюджетнинг харажат қисмини тузади ва молиявий дастурни ишлаб чиқади, бюджетни бошқариш бўйича оператив назоратни ташкил қилади ҳамда ижро ҳокимиятининг етакчи органи ҳисобланади. АҚШда бюджет ижросини бошқармаси молия вазирлиги, божхона хизмати ва спиртли ичимликлар, тамаки маҳсулотлари ҳамда ўқ отиш қуроллари бюросига бўлинган.

Буюк Британияда давлат молиясини бошқариш органи сифатида Ғазначилик ҳисобланади. У Давлат бюджетини ишлаб чиқиш, тузиш ва бажариш устидан раҳбарликни амалга оширади, солиқ сиёсати, молиявий-иқтисодий прогнозлаштириш, халқаро молиявий муносабатларни аниқлайди, давлат корхоналарида маблағларнинг сарфланиши устидан назоратни амалга

оширади. Бюджетнинг божхона божи ва акциз қисми ижросини божхона божи ва акциз бошқармаси ташкил қилади.

Германияда давлат молиясини бошқариш органи бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: Молия вазирлиги молия, солиқ, валюта ва кредит сиёсатини асосларини ишлаб чиқади.

Унинг томонидан бюджет лойиҳаси ва ўрта муддатли молиявий режа тузилади, бюджетнинг касса ижросини амалга оширади, бюджет ижроси устидан назоратни ташкил қилади ҳамда бюджет тизими бўлинмаларида молиявий ресурсларни тақсимлаш асосларини ишлаб чиқади. Молияни бошқаришда идоравий молия вазирлигига бўйсунувчи молия бўйича Федерал идора ва давлат қарзлари бўйича Федерал бошқармала амалга оширади. Биринчи идора корхоналарнинг солиқларини текшириш, чет эл капитал қуйилмаларини солиққа тортиш, икки ёқлама солиққа тортиш муаммосини бартараф этиш билан шуғулланади, иккинчиси эса бюджет дефицитини молиялаштириш ва қарзларни қоплаш ҳамда чиқариш бўйича операцияларни амалга оширади.

Францияда молияни бошқариш иқтисодиёт, молия ва бюджет вазирлиги томонидан амалга оширилади. Унинг функциясига қуйидагилар киради: давлат бюджетини ишлаб чиқиш ва унинг ижросини назорати, бюджет касса ижроси, солиқ, бож ва бошқа тушумларни йиғишни назорати, давлат билан корхона ўртасидаги боғлиқлик, яъни акционер, кредитор ёки кафолат берувчи сифатида фаолитини амалга оширишда, жамоатчилик ҳисоби ва назорати (тегишли бошқарма ўртасида тақсимланиши).

Италияда молияни бошқариш билан 4 та орган шуғулланади: Ғазначилик-давлат харажатлари ва молиявий назорат, Молия вазирлиги-даромадлар, бюджет ва режалаштириш вазирлиги-давлат бюджетини тузиш ва молиявий ресурсларни координация қилиш билан, Ички ишлар вазирлиги-махаллий молия.

Ўзбекистон Республикасида давлат молиясини бошқариш Молия вазирлиги, Марказий банк, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси, белгиланган тартибда қонунчилик асосида тартибга солади.

Молияни бошқариш органлари давлатнинг молиявий сиёсатини ҳаётга татбиқ қилади, улар молиявий муносабатларни шакл ва методларини лойиҳаларини ишаб чиқади; молиявий муносабатларнинг белгиланган шакл ва методларига риоя қилинишини назорат қилади, уларнинг ҳаётийлигини ўрганади; Олий Мажлисга молиявий муносабатларни шакл ва методларини янада такомиллаштириш бўйича таклифлар олиб чиқади.

Ривожланган давлатлар тажрибасига кўра, бюджет ижроси юзасидан ташқи молиявий назорат махсус молия-назорат органи томонидан амалга оширилади – ҳисоб палатаси (Германия, Франция), Бош (Генерал) ҳисобот бошқармаси (АҚШ), Бош (генерал) аудит офиси (Канада, Швеция), Миллий назорат бошқармаси (Буюк Британия) ва бошқалар.

Ривожланган давлатлар молия органларини назорат қиувчи турли тизимларнинг қўлланиши амалда вакиллик, ижро ва суд органларининг ўзаро функцияларининг бўлиниши сабаб бўлиб хизмат қилади.

Бозор иқтисодиёти давлатларида молия тизими ва молиявий назорат яхши йўлга қўйилган бўлсада, улар тўғридан тўғри олинб МДХ давлатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда қўлланиши мумкин эмас, чунки унинг миллий ва иқтисодий хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари ривожланган давлатларда доимий равишда молиявий назоратни такомиллаштириш бўйича доимий изланиш олиб борилмоқда.

Чет элда назорат амалиётни ижобий тажрибасини ўрганиш ва тарқатиш бўйича ноҳукумат органи – ИНТОСАИ (Юқори назорат органларининг халқаро ташкилоти) – INTOSAI (International organization of supreme audit institutiones) 1953 йилда тузилган ва фаолият юритмоқда. ИНТОСАИ таркибига жаҳоннинг 130 мамлакатининг назорат органлари киради.

Бундан ташқари, МДХ давлатлари бошлиқларининг Кенгашининг 3 июнь 2005 йилдаги қарорига кўра, МДХга аъзо давлатларни иқтисодий соҳа, давлат ва халқаро молиявий назоратни интеграция жараёнини кучайтириш учун “Россия Федерацияси Ҳисоб палатаси тизимли таҳлил давлат илмий-тадқиқот институти” базасида халқаро ва давлат молиявий назорати соҳасида изланиш олиб борувчи давлат илмий муассасаси ташкил этилди ва фаолият юритмоқда.

Ушбу асос бўлувчи ташкилот фаолиятининг асосий йўналишларига қуйидагилар киради:

- давлат ва халқаро молиявий назорат соҳасида илмий, методик ҳамда маълумот базасини таъминлаш бўйича изланиш олиб бориш;
- аспирантура ва докторантура орқали илмий кадрлар тайёрлаш;
- МДХ иштирочи-давлатлари илмий-тадқиқот ташкилотларининг ҳамкорлигини ривожлантириш.

Ҳозирги вақтда молияни бошқариш тизимида молия вазирлигига катта ўрин берилган бўлиб, унга Ўзбекистон Республикаси давлат молиясини бошқариш вазифаси юклатилган. Марказий молиявий орган сифатида у давлатнинг ягона молиявий сиёсатини ҳаётга татбиқ қилмоқда ва давлатнинг молиясини ташкил этишга умумий раҳбарликни амалга оширмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси соҳасида муносабатларни тартибга солиш учун Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди.³

Ғазначилик махсус ваколатли орган ҳисобланади, Давлат бюджетининг ғазна ижросини ўзининг ҳудудий бўлинмалари билан биргаликда амалга оширади.

Ғазначилик ўзининг фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палатаси қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, қарори ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарор ҳамда фармойишлари ва бошқа фаолиятига тегишли норматив-ҳуқуқий актлар асосида ташкил қилади.

Ғазначилик операцияларининг назорати масалалари ушбу ўқув қўлланмасининг иккинчи бобида ёритилади.

1.4. Ўзбекистон Республикасида назорат-тафтиш ишларини ташкил этиш

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида муҳим масалалардан бири назорат-тафтиш ишларини ташкил этиш

³Ўзбекистон Республикаси “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонуни.// Ўзбекистон Республикаси молия вазирлигининг ғазначилиги тизимида ички аудит ва ички аудитнинг аҳамияти, роли ва ўрни. Тошкент: МФ, 2008.

ҳисобланади. Назорат тафтиш фаолиятининг назарияси ва амалиётида маълум белгилари бўйича гуруҳланадиган тафтишнинг бир қанча турлари мавжуд.

Маълум ўтган даврнинг молиявий-иқтисодий фаолиятнинг назорати кейинги деб юритилиб, унда ҳақиқатда содир бўлган операциялар назорат қилинади. Бундай назорат бошқарув жараёнининг якунловчи босқичида амалга оширилиб, содир бўлган молия-хўжалик операцияси, унинг бухгалтерия ҳисоби ва молиявий (бухгалтерия) ҳисоботида акс эттирилиши текширилади, молия-хўжалик фаолиятининг натижаси баҳоланади ва таҳлил қилинади. Кейинги назоратнинг асосий вазифаси – ўтган даврда қонунчилик бузилишини аниқлаш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ишончлилигини, мулкларнинг сақланиши, хўжалик фаолиятига мос келиши ҳамда оператив бошқарув қарорларининг қонунийлиги аниқланади. Кейинги назорат хўжалик ва молиявий фаолиятнинг чуқур ва комплекс ўрганилиши билан фарқ қилади. Дастлабки ва жорий назорат камчиликларини аниқлаш имконини беради.

Кейинги назорат бюджет жараёнларининг ҳамма босқичларида бюджет интизомига риоя қилиниши ҳамда молия органларини ва бюджет ташкилотларининг бюджет ва молия қонунчилигига риоя қилинишини таъминлашни назорат қилиш, Молия вазирлиги бош назорат-тафтиш бошқармаси ва унинг ҳудудий органларини жойларда амалга оширадиган тафтиш ҳамда текширишлар бош вазифасидан бири ҳисобланади.

Текшириш

Текшириш деганда, алоҳида назорат процедуралари фаолиятнинг айрим участкаларида ҳолатини текшириш, ҳақиқий натижаларини ҳисоб ҳужжатларида (солиқ, ҳисобот, баланс, харажат) ва регистрлар акс эттирилган маълумотлар билан таққослаш орқали текшириш тушунилади.

Текшириш ўтказилаётганда молиявий интизомнинг айрим бузилишлари, бухгалтерия (молиявий) ҳисобни юритишдаги хатоликлар, бухгалтерия (молиявий) ҳисобот маълумотларининг бузиб кўрсатилишини аниқлайди.

Текшириш ўтказиш жойига кўра, солиқ ҳамда божхона органлари ўтказадиган текширишлар, давлат ва ижтимоий бюджетдан ташқари фондлар ва бошқа органлар амалга оширадиган молиявий-иқтисодий назорат камерал ва жойида ўтказиладиган текширишларга бўлинади.

Камерал текшириш – тақдим қилинган ҳисоботлар ва ҳужжатлар асосида молиявий назорат (текширадиган орган) субъекти жойлашган жойда текшириладиган объектга чиқмасдан амалга ошириладиган ҳужжатли текшириш тури ҳисобланади.

Жойида ўтказиладиган текшириш – текшириладиган объект жойлашган жойнинг ўзида амалга оширилади ва молиявий-иқтисодий назоратни амалга оширишда ҳужжатли ҳамда ҳақиқий назорат методларидан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади.

Ҳужжатлар ва молия-хўжалик операцияларни тўлиқ камраб олинишига кўра ялпи ҳамда қисман (танланма) текшириш турларига бўлинади.

Ялпи текширишда ташкилот, корхона, муассасанинг ҳамма молия-хўжалик операциялари ва ҳужжатлари тўлиқ текширилади, қисман текширишда фақат унинг бир қисми (танланма тартибда) ҳужжатлар, операциялар, материал қийматликлар текширилади.

Ялпи текшириш, одатда ҳужжатлар ва молия-хўжалик операциялари ҳажми унчалик кўп бўлмаган ташкилотларда ўтказиш мақсадга мувофиқ, зарурият туғилганда, масалан, бухгалтерия ҳисобини тиклаш учун (бошланғич ҳужжатлар бўлмаганда ёки йўқолганда).

Қисман текшириш натижалари бўйича қоидабузарликлар аниқланганда, улар ялпи текшириш ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Текширилаётган масалалар камраб олинишига кўра комплекс, танланма ва тематик (мақсадли) турларга бўлинади.

Комплекс текшириш – бу хўжалик субъекти молия-хўжалик фаолиятини маълум даврга ҳар томонлама текширишдир. Бундай текшириш жараёнида ташкилот фаолиятининг ўзаро боғланган иқтисодий ва юридик томонларини ўрганиш учун ўтказилади, бунда ҳужжатли ҳамда ҳақиқий текширишнинг турли методик усулларидадан максимал фойдаланган ҳолда

амалга оширилади. Хўжалик операцияларининг қонунийлиги, ишончлилиги ва иқтисодий мақсадга мувофиқлиги малакали мутахассислар томонидан комплекс текшириш амалга оширилаётганда аниқланади.

Танланма текшириш – хўжалик субъекти бухгалтерия ҳисоби бўлимлари ёки молия-хўжалик фаолиятининг айрим масалаларини текширишдир. У мустақил текшириш орқали ёки комплекс текширишнинг бир қисми сифатида амалга оширилади. Танланма текшириш натижалари алоҳида умумлаштирувчи ҳужжатда ёки комплекс текшириш натижалари бўйича умумий йиғма жамланма ҳужжатда акс эттирилиши мумкин.

Тематик (мақсадли текшириш) – назорат объекти бўлган молия-хўжалик фаолияти турининг ёки аниқ йўналиш (мавзу)ни текширишдир, молия-хўжалик фаолиятининг томонлари ва олдиндан аниқланган саволлар доирасини изланиш йўли билан текширишни ўтказиш ҳисобланади. Танланма текшириш, тематик текшириш натижалари алоҳида ёки умумий ҳужжатда акс эттирилади.

Тафтиш – бу кейинги назорат шакли бўлиб, қонунийлиги, мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини текшириш бўйича мажбурий назорат ҳаракати тизимини ўз ичига олувчи кейинги назорат шакли бўлиб, текширилаётган даврда содир бўлган хўжалик ва молиявий операциялар, уларнинг қонунийлиги ҳамда текширилаётган даврда назорат объектини бошқариш бўйича мансабдор шахснинг ҳаракат фаолиятини тўғрилиги текширилади.

Тафтишда хўжалик субъектининг ҳамма операциялари текширилади, бунда зарур ҳамма усул ва услублардан фойдаланилган ҳолда – текширилаётган ташкилот ҳужжатларининг мавжудлигидан бошлаб ўзаро учрашиб текширишгача амалга оширилади.

Тафтиш ўтказиш бухгалтерия ҳисобини юритишдан қоидалари ва бухгалтерия ҳисоботини тузишда ҳеч қандай қонун бузилишларга йўл қўймасликни амалий ҳамда техник имкониятларини беради.

Тафтиш молиявий иқтисодий назоратнинг усули сифатида назорат органларининг амалиётида кенг тарқалган. Молиявий қоидабузарликларни аниқлаш бўйича тафтиш биринчи ўринда туради, чунки унинг молиявий-

иқтисодий мазмунини ва натижаларни расмийлаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асосини ташкил этади.

Тафтиш ташкилот молия-хўжалик фаолиятини ҳамма йўналишларини ўз ичига олади. Тафтиш жараёнида ҳал қилувчи асосий масала молиявий интизомга риоя қилиш, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг тўғрилиги ва ҳисоботни тузиш, пул маблағлари ҳамда моддий қийматликларни сақланишини таъминлайди.

Тафтиш вақтида пул маблағлари, қимматли қоғозлар, кредит ва ҳисоблашлар операциялари, ҳисоб-китоб, сметанинг белгиланиши даромад ҳамда харажатлар сметаси ижроси, бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар билан ҳисоблашишлар бўйича операцияларнинг асосланганлигини ҳақиқатда ва ҳужжатлар асосида текширилади.

Бюджет ташкилотларида бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш, давлат бюджетдан ташқари маблағлари тўғри ташкил топиши, мақсадга мувофиқ сарфланиши муҳим аҳамиятга эга.

Тафтиш натижалари акт билан расмийлаштирилади ва у юридик кучга ҳамда мақомга эга.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг асосланган қарорлари мавжуд бўлса, жиноий иш очилиши мумкин, назорат тафтиш органлари тафтиш ўтказди ва ҳар қандай ташкилот, муассаса ҳамда корхонанинг молия-хўжалик фаолиятини текширади.

Текшириш – назорат ҳаракатини тури бўлиб, айрим масалалар бўйича ишнинг ҳолатини тезкор аниқлаш имкониятини беради, молия-иқтисодий назорат субъекти фаолият доирасига кирувчи тафтиш ва текширишни ўтказиш мақсадга мувофиқлиги ҳамда зарурлигини аниқлашнинг қўшимча усули ҳисобланади.

Давлат солиқ ва божхона кўмитаси мансабдор шахслари зарур ҳолларда ҳамда Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси ҳузуридаги солиқ ва валюта жиноятларига қарши кураш департаменти жойларда ўзларининг ҳуқуқлари доирасида солиқ ҳамда божхона текширувларини амалга оширади, ишлаб чиқариш, омборхона, савдо ва бошқа бино ва иншоотларни кўриб текшириш мумкин.

Текшириш жараёнида қуйидаги асосий вазифалар ечилиши лозим:

Ишлаб чиқариш, омборхона, савдо ва бошқа иншоотлардан даромад олиш учун имконият мавжудлиги имконияти ҳамда асосланганлиги текширилади;

Хўжалик субъектлари ҳуқуқий асослари, ташкилий-ҳуқуқий шакли аниқланади ва амалдаги қонунчиликка мувофиқ уларнинг мос келиши текширилади;

Назорат қилинаётган объект молиявий ҳисоботи ва молиявий ҳолати мониторинг қилинади;

Назорат объекти молия-хўжалик фаолияти баҳоланади ва дастлабки таҳлил амалга оширилади.

Текшириш тафтиш ёки назоратдан олдин хўжалик субъектининг хўжалик фаолиятини кучсиз томонларини аниқлаш имконини беради ва энг муҳим масалаларини аниқлаш имконини беради.

Систематик назоратни ташкил этиш бўйича белгиланган тартибга кўра республика бюджет ташкилотлари бюджет харажатлар сметаси ижросини текширади, молиявий ва бюджет интизомига риоя қилиниши Ўзбекистон Республикаси назорат-тафтиш бош бошқармаси ҳамда унинг ҳудудий бўлинмалари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги назорат-тафтиш бош бошқармаси ва унинг ҳудудий бўлинмалари тўғрисидаги низомга кўра назорат тафтиш бош бошқармаси (НТББ) вазифалари белгиланган.

Бюджет жараёнининг барча босқичларида бюджет интизомига риоя этилишини назорат қилиш Назорат-тафтиш бош бошқармасининг ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги назорат-тафтиш бошқармаларининг асосий вазифаси ҳисобланади.

Назорат-тафтиш бош бошқармаси ўз зиммасига юкланган вазифаларга мувофиқ қуйидаги функцияларни бажаради:

- бошқармалар ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳридаги назорат-тафтиш бошқармаларининг маҳаллий бюджетларнинг ижро этилишини ҳамда молия, бюджет интизомига риоя

қилинишини тафтиш қилиш ва текширишлар (мониторинг)ни ташкил этиш бўйича фаолиятини мувофиқлаштириб бориш;

- республика бюджет муассасаларининг харажатлар сметасининг ижроси ҳамда молия ва бюджет интизомига риоя этиш бўйича фаолияти устидан мунтазам назоратни ташкил қилиш;

- Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги назорат-тафтиш муассасалари фаолиятини текшириш ҳамда уларга услубий ёрдам кўрсатиш;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бошқа таркибий бўлинмалари мутахассислари билан биргаликда Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлигининг, вилоятлар, Тошкент шаҳар ҳокимликлари молия бошқармаларининг, шаҳар ва туманлар ҳокимликлари молия бўлимлари ишларининг текширувини ташкил қилиш ҳамда ўтказиш;

- Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманлар аппаратлари харажатлари сметалари ижросини тафтиш қилиш ҳамда текширишлар ўтказиш;

- текширишлар натижалари бўйича ахборотлар, маълумотномалар, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ҳайъат қарорлари ва буйруқлари лойиҳаларини тайёрлаш;

- тафтишлар ва текширишлар натижалари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларига тақдимномалар тайёрлаш;

- тафтишлар ва текширишлар натижалари бўйича қарорларнинг молия органлари ва бюджет муассасалари томонидан бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;

- марказлаштирилган топшириқлар бўйича тафтишлар ва текширишлар материалларини умумлаштириш, улар юзасидан тегишли ахборотлар ҳамда таклифлар тайёрлаш;

- молия ва бюджет интизомининг аниқланган характерли бузилишлари бўйича тафтишлар ва текширишлар материалларини умумлаштириш ҳамда келгусида уларни бартараф этиш ва уларнинг олдини олишга доир таклифлар тайёрлаш;

- навларни жойлаштиришнинг белгиланган тартибига риоя қилинишига оид шунингдек, пахтачилик хўжаликларига ажратиладиган уруғлик чигитларининг техник талабларга ва ғўза навларини жойлаштириш бўйича белгиланган топшириқларга мувофиқлиги текширувларини амалга ошириш, раҳбариятга навларни жойлаштиришда аниқланган бузилиш ҳоллари тўғрисида ахборотлар тайёрлаш;

- минтақалар бўйича пахтачилик хўжаликларидан пахта тозалаш корхоналарига қабул қилинган пахта хом ашёси тўғрисидаги маълумотларни (худудий бошқармаларнинг ПК-17 қабул қилиш квитанциялари асосида тузилган ҳар кунги маълумотларидан келиб чиққан ҳолда) тайёрлаш, маълумотларни йиғиб-териб олинган пахта учун ҳақ тўлаш ва белгиланган тартибда ҳисоб-китоб қилиш мақсадида Молия вазирлигининг Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб жамғармасига тақдим этиш;

- топширувчи хўжаликдан тайёрлов пунктига келадиган пахта хом ашёси юкланган транспорт бирлиги топшириш-қабул қилиш ҳужжатларининг тўғри расмийлаштирилганлигини назорат ва тафтиш қилишни амалга ошириш;

- пахта хом ашёси юкланган транспорт бирлигининг тарозида тўғри тортиб кўрилганлигини, унинг физик массаси аниқланганлигини, пахта хом ашёсидан намуна олиш тартибига риоя қилинишини ва кейинчалик лабораторияда сифатини баҳолаш учун пахта хом ашёсининг хўжалик бўйича ўртача намунаси шакллантирилишини назорат қилиш;

- лабораторияда аниқланган нави, намлиги ва ифлосланганлигини ҳисобга олган ҳолда, пахта хом ашёси кондиция массасини ҳисоблашнинг, шунингдек, топширувчи хўжаликка бериладиган қабул қилиш квитанцияларининг ҳамда пахта хом ашёсини қабул қилиш бўйича бошқа бухгалтерия ҳужжатларининг расмийлаштирилиши тўғрилиги текширишларини амалга ошириш;

- пахта хом ашёсини қайта ишлаш ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришнинг технологик регламентида риоя этилишини танлаб, назорат қилишни амалга ошириш;

- пахта тозалаш корхоналарида қайта ишланган пахта хом ашёси туркумларини, олинадиган пахта маҳсулоти (тола, момик чигит)нинг ҳақиқий миқдорини, ишлаб чиқаришда куйиндилар пайдо бўлиши кўрсаткичларини аниқлаган ҳамда уларни ғўзанинг селекция ва саноат навлари бўйича тасдиқланган нормативлар билан таққослаган ҳолда комиссиян текширишларини ташкил этиш ва ўтказиш;

- хом ашё ва тайёр пахта маҳсулоти баланси ижросини, унинг истеъмолчиларга етказиб берилиши ҳамда амалдаги қолдиқларини ҳисобга олган ҳолда, текширувларини амалга ошириш;

- статистика ва бухгалтерия ҳисоботининг хом ашё ҳамда пахта тозалаш корхонасидаги тайёр маҳсулотнинг амалдаги ҳаракатига, унинг экспортга ва республика истеъмолчиларига жўнатиш ҳажмига мувофиқлигини текшириш;

- хом ашёдан фойдаланиш ва пахта маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича хатлов маълумотларининг тасдиқланган нормативларга мувофиқлигини тафтиш қилишни амалга ошириш;

- бюджет ссудаларидан, Ҳукумат томонидан ёки унинг кафолати остида жалб этилган маблағлар ва кредитлардан хўжалик юритувчи субъектларнинг мақсадли фойдаланишини текшириш;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначилиги томонидан аниқланган, ташкилотларнинг бюджет маблағларидан самарасиз фойдаланишини, бюджетдан маблағ олувчиларнинг кредиторлик қарзлар суммасини асоссиз равишда кўпайтирганлигини кўрсатувчи ҳолатлар бўйича текширишлар ўтказиш.

Қуйидагилар Назорат-тафтиш бош бошқармасининг ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги назорат-тафтиш бошқармаларининг вазифалари ҳисобланади:

- молия органлари ва бюджет муассасалари томонидан бюджет ва молия қонунчилигига риоя этилишини, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда

фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг буйруқлари ва йўриқнома кўрсатмалари, бюджет мажбуриятлари ижроси билан боғлиқ бошқа қонунчилик ҳужжатлари бажарилиши таъминланишини назорат қилиш;

- республика бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг қатъий бажарилиши устидан доимий назоратни таъминлаш;

- молия органлари ва тижорат банкларининг биринчи навбатдаги сарф-харажатлар навбатига, маблағ билан таъминлаш ҳамда бюджет муассасалари ходимларига иш ҳақи, ижтимоий нафақалар, стипендияларни тўлаш муддатларига ва тўлиқлигига риоя қилиш, шунингдек, бюджет муассасаларига кўрсатиб ўтилган мақсадлар учун нақд пул бериш бўйича фаолияти устидан назорат ҳамда мониторингни амалга ошириш;

- ижтимоий нафақаларнинг ўз вақтида маблағ билан таъминланишини ва уларни кам таъминланган оилаларга фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари орқали берилишини назорат қилиш;

- пахта хом ашёсини тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш, пахта маҳсулоти ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича статистика ҳамда бухгалтерия ҳисобот маълумотларининг тўғрилиги устидан назоратни амалга ошириш;

- пахта тозалаш корхоналари томонидан қабул қилинадиган, сақланадиган ва қайта ишланадиган пахта хом ашёсининг миқдори ва сифати бўйича маълумотлар назорат ва тафтиш қилинишини, хом ашёни қайта ишлаш чоғида олинадиган пахта толаси, пайдо бўладиган куйиндилар ҳамда бошқа чиқиндиларнинг белгиланган меъёрларига риоя этилишини таъминлаш;

- навларни жойлаштиришнинг белгиланган тартибига риоя этилиши, белгиланган стандартларга ва селекция навлари жойлаштирилишига мувофиқ уруғлик чигитлар тайёрланиши ҳамда пахтакор хўжаликларнинг улар билан таъминланиши мониторингини амалга ошириш;

- пахта хом ашёси ҳамда ундан ишлаб чиқариладиган пахта маҳсулотларининг миқдори ва сифатини ҳамда уларнинг ҳисоботда акс эттирилишини баҳолаш бўйича текширишларни ташкил қилиш, ўтказиш методологиясини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш;

- инвестиция дастурларини амалга оширишга ажратиладиган марказлаштирилган бюджет маблағларидан белгиланган мақсадда фойдаланилишини назорат қилиш;

- бюджет маблағларини коммунал хизматлар ва электр энергиясига сарфлаш лимитларига риоя этилишини мунтазам равишда текшириб бориш;

- бюджет муассасалари томонидан штат-смета интизомига риоя этиш таъминланишини назорат қилиш;

- ҳокимият ва бошқарув органлари раҳбарлари ва мансабдор шахслари томонидан бюджет жараёнига ноқонуний аралashi ҳолларининг олдини олиш;

- давлат валюта маблағларининг тўғри ва белгиланган мақсадда сарфланишини назорат қилиш;

- фуқароларнинг молия ва бюджет интизомининг бузилиши ҳоллари тўғрисидаги хатлари, шикоятлари ҳамда аризаларини кўриб чиқиш.

Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари ва идоралари, вилоятлар ҳокимликлари бошқармалари ва бўлимларида ҳамда маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилувчи бошқа муассасаларда тафтиш ва текширишлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги назорат-тафтиш бошқармалари томонидан амалга оширилади.⁴

Ҳозирги кунда Назорат-тафтиш бош бошқармаси ва унинг ҳудудий бошқармаларининг 70 фоиздан ортиқ ходимлари бюджет интизомига риоя этилишини назорат қилиш бўлимида фаолият кўрсатмоқда.

Бундан ташқари, махсус компьютер дастури асосида банкдан олинаётган маълумотлар олиб, барча бюджет муассасаларининг ҳисоб рақамлари орқали амалга оширилаётган операцияларни кузатиб бориш йўлга қўйилган бўлиб, ушбу дастур ноўрин харажатларни тезкорлик билан аниқлаш ва олдини олиш имкониятини беради.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси №393 15.11.2002 йил қарори. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги назорат-тафтиш Бош бошқармаси ва ҳудудий Назорат-тафтиш бошқармалари тўғрисидаги Низом, 2002 йил 15 ноябрь.

1.1-жадвал**Молия вазирлиги назорат-тафтиш бош бошқармаси
текширишларининг натижалари (2003-2008 йиллар).⁵**

Кўрсаткичлар	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил
Давлат бюджети даромади, жами (млн.сўм)	2376900	2793324	3420146	4388405,7	5823836	8754459,1
Ўтказилган текширишлар сони	8217	7049	6164	8641	10741	11625
Қонунбузарлик суммаларининг бюджет даромадидаги салмоғи (%)	0,45	0,42	0,46	0,62	0,44	0,24

1.1-жадвалдан кўриниб турибдики, 2006 йилда нисбатан қонунбузарликлар салмоғи ошган. Лекин 2007 йили камайиб, 2008 йилга келиб, 0,24 фоизни ташкил этди. Бунга асосий сабаблардан бири жойлардаги бухгалтерларнинг билим даражасининг ошиши ва уларнинг қонунчиликка риоя қилиши ҳисобланади. Бундан ташқари, бу йилларда ўтказилган тафтиш 8217 тада 11625 тага ёки 2003 йилга нисбатан 3408 та текшириш сони ортган.

**1.5. Давлат секторида ички назорат хизмати фаолиятининг тажрибаси
ва ички аудитни янада ривожланишининг назарий асослари**

“Давлат молиясини бошқариш ислохотларининг стратегиясининг якуний мақсади – Ўзбекистон Республикаси Давлат молиясини бошқариш тизими устидан назоратни яхшилаш ҳисобланади.”⁶ Ҳақиқатда ҳам янги қоида ва янги система давлат молиясини бошқариш жараёнларини амалга ошириш

⁵ Жадвал молия вазирлиги БНТБ 2003-2008 йиллардаги маълумотлари асосида тузилди.

⁶ Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги халқаро экспертлар билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган давлат молиясини бошқариш ислохотлари стратегияси бўйича информацион ҳужжат.

билан кучга киради ёки ишлаб чиқилади. Улар ички назоратнинг асосий таркибий қисмини ташкил этади.

Молия хўжалик фаолиятининг тафтиши-назорат фаолиятини юқори харажатли ва кўп меҳнат талаб қилувчи инструменти ҳисобланади, сўзсиз ташкилотларнинг молиявий хўжалик фаолиятидаги камчиликлар ва қоидабузарликларни аниқлаш имконини беради. Лекин жаҳон тажрибасида янги кам харажатли назорат фаолиятининг метод, шакл ва усуллари пайдо бўлмоқда.

Нazorat усуллари янги шаклларида фойдаланишнинг зарурияти шундаки, назорат органлари бюджет маблағлари харажатларининг тўғрилиги ва мақсадга мувофиқлигини, ташкилот асосий фаолияти харажатларини самарали фойдаланиш нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Ушбу вазифаларни ечиш учун ҳар бир ташкилот ёки ташкилотларда ички назорат ва ички аудитни йўлга йўйилган механизми ишлаши лозим.

Ички назорат тушунчаси янги эмас, у XVIII асрнинг бошларида пайдо бўлган ва XX асрнинг бошларида тўлиқ шаклланган ҳамда унда қуйидаги мажбурий элементлар бўлишлиги белгиланган: ваколатларни бўлиш, ходимларнинг ротацияси, ҳисоб ёзувларидан фойдаланиш ва таҳлил қилиш. XX асрнинг охирларида ички назорат рискларни назорат қилиш воситасига айланди ва унинг функцияси менежмент rischi билан бевосита боғлиқ бўлади. Бунда ички назорат ички аудит билан жуда боғлиқ бўлади.

Ҳозирги амалиётда ички назорат ва ички аудит бўйича қуйидаги тушунчалардан фойдаланилади:

“Ички назорат – бу жараён, компания директорлар кенгаши, менежмент ва бошқа ходимлар томонидан амалга ошириладиган, қуйидаги вазифа ва мақсадларга эришиш учун йўналтирилган:

- компания операцияларининг самарадорлиги ва натижавийлиги;
- молиявий ҳисоботларнинг ишончилиги;

Тегишли қонунчилик, қонун ости акт ва регламентларига риоя қилиниши.” (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, “Internal Control – Integrated Framework”, 1992).

“Ички аудит-бу фаолият бўйича мустақил ва объектив тасдиқлаш ва маслаҳат бериш, акционер қийматни ошириш йўналиши ва ташкилот хўжалик фаолиятни такомиллаштириш каби тушунилади. Ички аудит ташкилотни қўйилган мақсадга эришиши учун, баҳолашга тизимли ва кетма-кет ёндашув ва рискларни бошқариш жараёнлари самарасини ошириш, ички назорат в корпоратив бошқаришга ёрдам беради.” (The Institute of Internal Auditors, “The Professional Practices Framework”, June 2002).

Ички назорат –бюджет ташкилоти раҳбарияти ва бошқа ходимлари томонидан амалга оширадиган жараён ва давлат функциясини бажариш бўйича операциялар натижаси ва давлат хизматини тақдим қилиш, ишончли ҳисоботлар билан таъминлаш ва қонунчилик ҳамда бошқа норматив-ҳуқуқий акт ва регламентларга риоя қилишдан иборат.

Ички аудит-объектив фаолият бўлиб, ички назоратни самарали амалга оширишга йўналтирилган, тузилаётган ҳисоботларни ва бюджет ташкилоти фаолияти самарасини ҳамда самарадорликни ошириш бўйича тавсиялар тақдим қилишга йўналтирилган.

Бунда шунини таъкидлаш керакки, ички назорат ташкилий бирлик ҳисобланмайди, балки кўпроқ ёки камроқ даражада унда иштирок этаётган ҳамма ходимлар фаолиятига боғлиқ бўлади.

Агар ички назорат ва аудит масаласи ғазначилик тизимида қараб чиқиладиган бўлса, ҳозирги вақтгача ушбу йўналишда маълум бир ишлар амалга оширилган.

Ҳозирги вақтгача ягона қонунчилик базаси ва тегишли қонун ости актлари, тартибга солувчи жараёнлар ва давлат молиявий назоратини амалга оширувчи принциплар (давлат секторида назорат фаолияти билан боғлиқ асосий норматив актлар 1.1. пунктда келтирилган).

А) Аввало назарий асосларини кўриб чиқамиз:

Ички назорат ташқи тафтиш органи томонидан амалга ошириладиган назоратдан фарқ қилади. Бу назоратнинг интеграллашган тизими бўлиб ташкилотга мослаштирилмаган. Натижада, ички назорат кўпинча бошқарув назорати сифатида тушунилади.

Ички назорат фақат молиявий бошқарувга тааллуқли бўлмасдан, давлат бошқаруви тадбирларининг операцион аспекти ҳисобланади.

Раҳбариятнинг истаги бўйича замонавий назорат тизимини қўллаб-қувватлаш, уни қўллаш, эгалик қилиш концепциясини муваффақиятли амалга ошириш асосий шартларидан ҳисобланади.

Бошқарувнинг иерархиясида ҳамма муассасаларда ички назорат жараёни амалга оширилади. Ички назоратнинг марказий элементи ташкилотнинг барча ходимлари ўзининг қарорлари ва ҳаракатларига жавобгар эканлиги ҳисобланади.

Ички назорат ва ички аудитнинг ўзаро асосий фарқлари

Ички назорат асосан ички аудитдан фарқли томони шундан иборатки, у раҳбарликнинг барча даражасида амалга оширилади. Бундан фарқли равишда, ички аудит мустақил аудиторлар томонидан амалга оширилади, улар фақат ташкилот раҳбарига ҳисоб беради ва ички назорат тизимини тўғри тузилганлигини ҳам текширади.

Ички назорат тизими самарали ички аудит функцияси учун дастлабки шартлардан ҳисобланади.

Ички назорат тизими ҳеч қачон тафтишнинг муҳимлигини пасайтирмайди. Одатда тафтиш функцияси давлат маблағларини ноқонуний ўзлаштириш, суистеъмолчилик, камомад, қаллобликларга қарши самарали ҳимоя воситасини бажаради. Лекин ички назорат билан раҳбарият томонидан ҳар қандай ички аудит ўрнини қоплаш(қесишиш)ни амалга оширилиши мумкин эмас.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бюджетнинг ижроси жараёнида ғазначиликдан фойдаланиш алтернатив усулларида биридир. Ғазначилик асосида бюджет маблағларидан фойдаланишда уларни иқтисод қилиш, назоратни кучайтириш, солиқ тўловчиларнинг пулини талон-тарож қилиш ҳолларининг олдини олади.

Ўзбекистон Республикаси давлат секторида ички аудит бўйича низом Жаҳон банкининг “Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи аудитни институтционал ривожланиши ва такомиллаштириш” лойиҳаси доирасида, ушбу лойиҳа халқаро маслаҳатчиси П.Мордак томонидан тайёрланган, унга

кўра давлат секторида халқаро аудит стандартлари талаблари асосида ва амалдаги бюджет қонунчилиги доирасида, Назорат-тафтиш бош бошқармаси ва Молия вазирлиги бошқа бошқармалари мутахассислари ҳамда Молия вазирлиги Ғазначилиги мутахассислари билан биргаликда, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги ички аудит хизматининг концепцияси бўйича тегишли ҳужжатлар тўплами ишлаб чиқилди. Шу жумладан, ушбу ҳужжатда ички аудит тушунчаси аниқланган: “Ўзбекистон Республикасида давлат молиясини бошқаришнинг янги инструменти сифатида молия бўйича давлат стратегиясида, энг аввало Ғазначиликда қўллаш мақсадида ички аудит киритилди.”⁷ Шундай қилиб, унда давлат секторида ички аудитни ташкил этишнинг асослари берилган ва у мустақил ички бўлинма вазифасини бажаради, Ғазначилик раҳбарияти олдида жавобгардир.

Ички назоратнинг 5 компонентида асосланган ички аудит функциясининг тегишли тавсифини келтириш мумкин⁸:

Назорат муҳити

“Ички назорат муҳити” тушунчаси жуда оддий ва аниқ. У ташкил этишнинг ҳамма умумий хусусиятларини ўз ичига олади, назорат тизимини энгил ҳаракатга келтириш қобилиятини ўз ичига олади. Ҳақиқатда эса тегишли йўлга қўйилган “муҳитсиз” ҳеч қандай ички назорат ва аудит тизимини ҳаётга татбиқ этиб бўлмайди.

Унинг асосий хусусияти Давлат молиясини бошқариш ислохотларини самарали жорий этиш ҳисобланади. Унга тегишли қўшимчалар киритилади 1) ташкилий структурани ишончли ташкил этиш деганда, жавобгарлиги ва раҳбариятга бўйсиниши тушунилади ва 2) яхши бошқариш амалиёти, шу жумладан, инсон ресурслари сиёсати тааллуқли ва давлат хизмати статуси, ҳисоботларнинг шаффофлиги, тўғрилиги ва асослилигини ўз ичига олади.

⁷ Руководство по внутреннему аудиту Казначейство Министерства финансов Республики Узбекистан. 74 с. СЗ

⁸ COSO таркибида ички назорат тизимининг қўпчилик манбаси 2-сноскада эслатиб ўтилган. Бу ички назорат концепцияси ишлаб чиқилгунгача бўлган давр таркибини тегишли тартибда ички аудит функциясини тўлиқ ифода этмайди. Юқорида кўрсатилган тартиб ички аудит функциясини тўлиқ ўзининг ичига олиши тўғридек кўринади, масалан, Европа Иттифоқи давлат ички молиявий назорати тизими. Ҳақиқатда марказлашган ҳар қандай ички аудит функцияси ички назорат таркибидаги аудитдан келиб чиқади.

Рискни баҳолаш

Рискни баҳолаш (ёки рискни аниқлаш) рискни таҳлил қилиш асосида ташкилот ёки идораларнинг мақсадга эришишларини таъминлаш учун ички назорат хусусиятига асосланади. Раҳбарият рискни пасайтириш мақсадида назоратни жорий этиш йўли билан рискни баҳолайди.

Рискни баҳолаш билан боғлиқ тушунча давлат сектори учун янги ҳисобланади. Ҳақиқатда эса раҳбариятни яширин амалиётидаги расмийчилик ҳисобланади. Лекин бундай расмийчилик даромад усули билан ички назорат ва аудиторлик ишлари амалиётлари учун катта ёрдам беради.

Ривожланган хорижий давлатлар тажрибасининг кўрсатишича, бундай вазифа ечимини топиш учун бошқарув рисклари амалиётдан фойдаланиш лозим.

Риск деганда, бюджет ташкилотлари ўз фаолиятини амалга оширишда негатив ҳодисаларни пайдо бўлиши эҳтимоли тушунилади. Рискларни классификацияси турли хил бўлиши ва кўп жиҳатдан бюджет ташкилотларининг фаолиятига боғлиқдир. Бизнинг фикримизча, рискларни операцион ва аудиторлик рискларига бўлиш мумкин.

Операцион риск деганда, давлат функцияси ва давлат хизматларини тақдим қилишда бюджет ташкилотларида операцияларни бажаришдаги белгиланган жараён ва амалиётларининг бузилишини пайдо бўлиши тушунилади. Ўз навбатида, аудиторлик рисклари деганда, хато ёки нотўғри фикр билдириш, аниқлаш, идентификация ва хато ҳамда камчиликларни баҳолаш тушунилади.

Рискларни бошқариш процедуралари рискларни идентификациялаш, уни миқдори ва сифатини баҳолаш, рискларни камайтиришга йўналтирилган тадбирларни қабул қилиш ва рискларни доимий мониторинг қилишни ўз ичига олади.

Бюджет ташкилотлари рискларини бошқаришда процедураларни амалга оширишда аналитик ва амалий методлардан фойдаланилади. Аналитик метод рискларнинг таъсирини аниқлаш инструменти ҳисобланади ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- рискларни прогнозлаштириш тизимини жорий қилиш;

- рискларнинг олдини оловчи огоҳлантирувчи механизмларни жорий қилиш;

- рискларнинг устуворлигини аниқлаш;

- рискларнинг доимий мониторингини амалга ошириш.

Ўз навбатида, амалий усуллар риск билан боғлиқ операцияларни амалга оширишда пайдо бўладиган негатив ҳолатларни камайитириш учун мўлжалланган ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- содир бўлиши мумкин бўлган негатив ҳолатларни оператив бартараф этиш механизмини ишлаб чиқиш;

- суғурта рисклари тизимини яратиш.

Назорат бўйича тадбирлар

Назорат бўйича тадбирлар ИНТОСАЙ бўйича “сиёсат ва жараёнлар, муассаса белгилаган риск масалаларини ечиш ва муассаса мақсадларига эришиш” сифатида аниқланади.

Улар маълум муассаса молиявий ёки операцион фаолияти сифатида ўрнатилади ва муассаса ҳамма функцияси ҳамда барча даражаси бўйича ўтказилади. Лекин ички назоратни умумий хусусиятлари бўлиб, улар ички назоратнинг ҳар қандай тизимига тааллуқли бўлади:

Тизим ва сиёсат:

- Ахборотларни бошқаришни ишончли тизими, кетма-кетликда “Давлат молиясини бошқаришни ахборот тизими”ни (кейинчалик - ИСУГФ) амалиётга жорий этиш ҳисобланади;

- Ҳисобот тизими, бошқарув занжирининг ҳар бир даражасида аниқ жавобгарликлари аниқланган ва операцияларнинг обзори, жараёнлар ва фаолиятни ҳамда раҳбариятни ўз ичига олади ;

- Қоида: вазифаларни ажратиш (рухсат бериш, қайта ишлаш, ёзув, обзор фақат бир агент ёки бир бўлим томонидан бажарилмаслиги керак);

Процедуралар:

Ижобий баҳо бериш ва рухсат бериш процедураси;

Ресурс ва ёзувларга рухсат беришнинг назорати;

Текшириш, мувофиқлаштириш;

Молиявий ҳолат, процедураларни камраб олиш ва маблағлар сақланишини ҳужжатлаштириш ҳамда молиявий ёзувларнинг ишончлилиги;

Ҳамма тизим, қоида ва процедуралар ҳужжатлаштириш процедура, қоида, жарёнлар кетма-кетлиги бўйича чизма, гуруҳлаштириш ва бошқалар.

Ҳар бир асосий молиявий ёки операцион процесслар ёки цикллар бўйича операторлар ёки операциялар аниқланади ва кузатиб борилади. Шундай қилиб, “аудитор изи” яратилади, натижада ички аудит функциясини самарали амалга ошириш имконияти яратилади.

Алмашинув ва ахборот

Алмашинув ва ахборотни самарали жараёнлари яхши ички назорат тизимининг калити ҳисобланади. Ҳақиқатда ишончли, ўринли ва муҳим ахборот идентификация қилинади, қайта ишланади ва шакл ҳамда муддатларда берилади, натижада одамларга ўзининг ички назорати ва бошқа вазифаларини амалга ошириш имконини беради.

Мониторинг

Мониторинг раҳбарият томонидан назорат тадбирларини доимий ўтказиш имконини беради.

Мониторинг жараёни, тегишли назорат жараёнлари ҳамма бизнес тадбирлари бўйича амалга оширилиши ва ушбу процедураларга риоя қилиниши раҳбарият томонидан доимий амалга ошириладиган назорат тадбирларидан директор ҳамда раҳбариятга ишончли кафолат беради.

Расмий процедуралар заиф томонларини аниқлаш учун талаб қилинади ва тегишли тузатиш тадбирлари билан таъминлайди ҳамда улар мақсадга эришиш учун қўшимча назорат тадбирларини амалга ошириш имконини беради. Мониторинг аудитор тавсияларининг бажарилиши устидан назорат қилишни ўз ичига олади.

Ички аудит функцияси

Ички аудит функцияси орган (махсус тузилган ички таркибий бўлинма) томонидан амалга оширилади, унинг томонидан раҳбариятга ички назорат тизими самарали фаолият юритмоқда ва иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга назорат тизимининг ҳиссаси бўйича тавсиялар беради.

Ички аудит мақсади – бу тавсияларни тузиш, раҳбарият томонидан ҳисобга олинадиган мажбурий тадбир ҳисобланади. Камчиликларни бартараф этиш бўйича тадбирларни амалга ошириш раҳбарият жавобгарлиги ҳисобланади.

Хатолар билан ишлаш ички аудит фаолияти доирасига киради, лекин қаллобликка қарши чоралар қабул қилиш унинг вазифалари доирасидан ташқарига чиқади. Қаллобликка қарши кураш, раҳбарият тизимининг марказий элементи бўлиб, НТБ асосий хусусиятидан келиб чиқади.

Ички аудит функцияси самараси учун шароит

Ички аудит халқаро тан олинган стандартларни тан олади ва қўллаиди. Ички Аудиторлар Институтини томонидан ишлаб чиқилган Аудит Стандартлари Таснифий Стандартлар, Ижро Стандартлари ва Реализация Стандартларидан ташкил топади.

Таснифий Стандартлар ташкилот ва томонларнинг ички аудит фаолиятини амалга оширишни таснифига тааллуқли бўлади. Улар асосан мустақиллик, холислик ва касбий маҳоратларини ўз ичига олади.

Мустақиллик ва холислик

Ички аудит – бу мустақил ва холисона баҳолаш: ички аудит ички назорат жараёнига жалб қилинмайди, чунки у ички назоратни баҳолаши лозим. Аксинча, у бошқарув таркибига боғлиқ бўлмаган ҳолда фаолият юритади. У бевосита ташкилот раҳбари олдида ҳисобот беради.

Касбий маҳорати

Ички аудит фаолияти билим, кўникма ва бошқа ваколатлар, унинг мажбуриятларини амалга оширишни талаб қиладиган ҳамда тегишли касбий эътиборни талаб этади.

Ижро Стандарти ички аудит фаолиятининг моҳиятини очиқ беради ва сифат мезонларини тақдим қилади, ушбу хизматларни таққослаш орқали баҳоланади. Улар асосан иш ҳажмини, аудиторлик ишларининг бажарилишини ва ички аудит фаолиятини бошқаришни ўз ичига олади.

Иш ҳажми

Ҳамма фаолият ички аудит соҳаси орқали назорат қилинади. Бу – барча фаолият текширилади деган маънони билдирмайди, улар аудит баҳоланишига киритилади ва рискни баҳолаш натижалари бўйича қараб чиқилади.

Аудиторлик ишларининг бажарилиши

Ички аудит батафсил рискни баҳоланишини текширади, раҳбарият томонидан амалга ошириладиган ва унинг riskини баҳолашни тайёрлайди ўзининг иш дастури асосида ва аудит ишларини ўтказди.

Аудит ишларининг ҳамма босқичларида (режалаштириш, тестлаш, текшириш, ҳисобот) Ички аудит бўйича қўлланма лойиҳасида ёзилган тартибда тегишли касбий маҳорат билан амалга оширади, тегишли аудиторлик касбий амалиётини қўллайди.

Ички аудит фаолиятини бошқариш

Аудит бўлими айнан бир хил ресурслар бўйича тақдим қилади. Айнан бир хил миқдордаги аудиторларни ёллаш ва ўқитиш аудит структурасини тузиш, аудиторлик вазифаларини халқаро стандартлар асосида бажариш имконини беради.

Реализация Стандартлари аудиторлик ишларини махсус турлари қўлланилади ва бу ерда улар тўғрисида батафсил тўхталиб ўтилмайди.

Ички аудитнинг асосий 3 хил тури мавжуд – бу мос келишлик аудити, тизимли аудит ва фаолият натижалари аудити.

Мос келишлиги аудити тегишли қўлланилаётган қонунлар, қоидалар, низом, стандарт ва тегишли амалиётга нисбатан мос келишлигини баҳолайди.

Тизимли аудит раҳбарият томонидан ташкил қилинган ички назорат ишончилигини текширади.

Фаолият натижалари бўйича аудит раҳбариятнинг унинг тасарруфида бўлган умумий раҳбарлик ва ресурсларга нисбатан ҳаракати натижаларини баҳолайди⁹.

⁹ Ички аудитни бундай баҳолаш учун ресурслардан тежамли ва самарали фойдаланиш концепцияси қўлланилади ва улар қуйидагилардан иборат:

Тежамкорлик: сотиб олинган ресурслар (вкладлар)ни тегишли сифат ва миқдори тегишли вақт ва кам харажатлар ҳисобига;

Самарадорлик: бажарилган иш ва хизматлар(маҳсулот) ва уларни ишлаб чиқаришда (қўшилган улуш) фойдаланилган ресурслар ўртасидаги муносабат, маҳсулот ишлаб чиқариш бирлиги қийматини ўлчаш;

Самарадорлик: дастур ёки операциялар чегараси кутилаётган мақсад (натижа); буни фаолият натижаси бўйича аудит деб аташ тўғрироқ бўлади, лекин бу ибора умумий маънода фойдаланилади.

Таркибий жорий қилиш

Халқаро тан олинган стандартлар ва энг яхши амалиётга кўра, батафсил режа графиги доирасида ёки кейинги босқичда, таркибий жорий қилиш вақт талаб қилади, қуйида соддалаштирилган институтционал тадбирлар ишлаб чиқилган:

Ташқи аудит функцияси билан формализм муносабатлари

Аудитнинг икки даражаси ўртасида ахборотлар алмашишдан эҳтиёт бўлиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси ИСУГФ жорий этгандан ва Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси меъёрий ҳужжатларини синхронлаштиришга ўтгандан кейин, давлат бюджетининг ғазначилик ижроси бўйича ИСУГФ шароитида улар ички аудит бўлинмаси ишидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади ва ички назорат тизимини баҳолаш учун имконият пайдо бўлади. Ғазначиликда ички аудит фаолияти йўналишлари бўйича белгиланган тартиб ва қоидалар Молия вазирлиги Ғазначилиги тақдимига кўра Ҳисоб Палатаси билан келишилган ҳолда Молия вазири томонидан тасдиқланиши мақсадга мувофиқ.

Давлат бюджети ғазначилик ижросини назорат қилиш, бугунги кунда Молия вазирлиги Ғазначилиги ғазначилик операцияларини назорат қилиш бўлими, Молия вазирлиги Назорат тафтиш бош бошқармаси ва Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб Палатаси томонидан амалга оширилади. Ғазначиликда ички аудитни жорий қилиш натижасида:

1. Дастлабки ва жорий назоратнинг ички аудит билан қамраб олинимида давлат бюджети ғазна ижроси жараёни самарадорлиги ошади.

Ички аудит хизматининг Ғазначилик таркибий бўлимлари ва ҳудудий органларини режа-дастур асосида назорат қилиши натижаларига асосланган бошқарувни жорий этишга имконият яратилади ва ташқи назоратни амалга оширишга зарурият қолмайди.

Б) Ғазначилик тизимида амалдаги ички назорат тузилмаси

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги ПҚ-594 қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги таркиби ва унинг вилоят бўлимларида “Ғазначилик

операциялари назорати” тегишли ички таркибий бўлинмаси ташкил қилинди. Ушбу бўлимнинг асосий мақсади давлат бюджетининг ғазначилик ижросини ҳамма босқичларида, шу жумладан, келгуси ички тизим назоратини амалга ошириш тадбирлари ва огоҳлантириш ҳисобланади. Ғазначилик операциялари назоратини амалга ошириш амалиёти 2-бобда батафсил ёзилган. Ички назорат объекти – бизнес жараёнда фойдаланилаётган бошланғич ҳужжатлар ҳисобланади. Улар қуйидаги мақсадлар учун текширилади:

А) белгиланган ҳужжатларни тўлдириш тартибига мос келишини аниқлаш учун;

Б) бюджет классификацияси кўрсаткичларини тўғри аниқлаш учун;

В) режали белгиланган тартибда бюджетдан маблағ ажратиш учун;

Г) бошқа назорат кўрсаткичлари.

Ички назоратнинг мақсади:

1. Бюджетни тасдиқланган чегарада параметр (лимитлар) доирасидаги ижроси;

2. Бюджет ташкилотлари томонидан суиистеъмолчилик ҳолатларини огоҳлантириш.

Жаҳон амалиётида халқаро тан олинган ички назорат ва аудит бўйича стандартларда қуйидаги мақсадлар учун тайёрланган:

1) Хусусий секторга иккита орган томонидан, Ички Аудиторлар Институти (ИАИ) аудит учун ва Тредуэйя спонсор ташкилотлар Комиссияси Қўмитаси (COSO) ички аудиторлар учун;

2) Алоҳида давлат органлари учун INTOSAI (Олий Аудиторлар Институти Халқаро Ташкилоти) ва турли давлатларнинг ички ҳамда ташқи аудит институти.

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, унда давлат сектори тизимида ички назорат ва аудит масалаларини қўшган ҳолда ҳозирги вақтда давлат молиявий назорати тизимини ривожлантиришнинг ягона концепциясини ишлаб чиқиш зарурияти пайдо бўлди. Масалан, бир вариант сифатида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисидаги” қонунга қўшимча ва

ўзгартиришлар киритиш ёки Ўзбекистон Республикасининг алоҳида қонуни лойиҳасини “Давлат секторида давлат молиявий назорати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 24 декабрь 1998 йил №717-1 “Хўжалик субъектлари фаолияти давлат назорати тўғрисида” қонуни асосида алоҳида ишлаб чиқиш лозим. Давлат молиявий назоратини аниқланиш учун қонунчилик асосларини ишлаб чиқиш ҳамда ички назорат ва аудитни амалга ошириш бўйича Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими тўғрисидаги” қонунига ўзгартиришлар киритиш, давлат секторида ички аудит тегишли стандартлари, ички назоратни амалга ошириш бўйича методик тавсиялар ва бошқа кўплаб ўзгартиришлар ишлаб чиқиш, тасдиқлаш лозим.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, ички назорат ва аудит тизимини йўлга қўйиш – давлат ресурсларидан самарали фойдаланишнинг ўсишининг тўғри йўли ҳисобланади.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Молиявий назорат қандай гуруҳланади ва унинг хусусиятлари нимадан иборат?
2. Назорат-тафтиш бош бошқармасининг асосий вазифалари нимадан иборат?
3. Молиявий назоратнинг асосий турларини санаб беринг ва уларга таъриф беринг.
4. Ички аудит билан ички назорат ўртасида қандай фарқ мавжуд?
5. Ички аудит натижалари қандай расмийлаштирилади?

Тест саволлари

1. Давлат молиявий назоратининг мақсади – бу...

А) Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондлари ижросини амалга оширишни назорат қилиш, пул муомаласини ташкил қилиш, кредит ресурсларидан фойдаланиш, давлат ички ва ташқи қарзларининг ҳолати, резервлар, молиявий ва солиқ имтиёзларининг тўғри қўлланиши.

В) Давлат бюджети ижросини назорат қилиш, пул муомаласини ташкил қилиш, давлат ички ва ташқи қарзларининг ҳолати, давлат резервлари, молиявий имтиёзларнинг тўғри қўлланиши.

С) Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондлар ижросини назорат қилиш, кредит ресурсларидан фойдаланиш.

Д) Бюджетдан ташқари фондлар ижросини назорат қилиш, пул муомаласини ташкил қилиш, давлат ички ва ташқи қарзларининг ҳолати, давлат резервлари.

2. "Ўзбекистон Республикаси давлат назорати қўмитасини ташкил қилиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни қачон қабул қилинган

- А) 10 март 1993 йил
- В) 13 январь 1992 йил
- С) 25 апрель 1994 йил
- Д) 5 август 1992 йил

3. Юқори назорат органларининг халқаро ташкилоти — ИНТОСАИ (International organization of supreme audit institutions — INTOSAI) нодавлат структураси қачон ташкил этилган.

- А) 1950 йил
- В) 1951 йил
- С) 1952 йил
- Д) 1953 йил

4. Молиявий назорат функциялари

А) Молия-хўжалик назорати, бюджетнинг даромад ва харажат моддаларини текшириш, мавзули текшириш ёки операцион аудит.

В) Мустақил аудит, молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлигини текширади.

С) Бюджет-молия назорати, молия-хўжалик (тадбиркорлик, тижорат) назорати, бюджетнинг даромад ва харажат моддаларини текшириш, мавзули текшириш ёки операцион аудит.

Д) Мустақил аудит, молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлигини текширмайди.

5. Буюк Британияда давлат қурилиши ва сиёсий тизимга боғлиқ қонунчилик органи ҳисобланади:

- A) Бундестаг
- B) Конгресс
- C) Парламент
- D) Миллий йиғилиш

6. Ўзбекистон Республикаси давлат молиясини бошқариш молия вазирлиги, Марказий банк, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси томонидан амалга оширилади, молиявий қонунлар тасдиқлаш қонунчилик органи ...томонидан амалга оширилади

- A) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
- B) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
- C) Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
- D) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Вазирлар Маҳкамаси

7. Тафтиш ўтказилиши тартибига кўра, қуйидагича гуруҳлаштирилади:

A) идорадан ташқари тафтиш, идоравий тафтиш ва ички хўжалик тафтиши

- B) идоравий тафтиш ва ички хўжалик тафтиши
- C) ички хўжалик тафтиши
- D) идорадан ташқари тафтиш ва ички хўжалик тафтиши

8. Тафтиш ўтказилиш вақтига кўра:

- A) дастлабки, жорий ва кейинги
- B) жорий ва кейинги
- C) дастлабки ва кейинги
- D) кейинги

9. Мажбурий аудит ўтказилади:

- A) Қонунчилик томонидан белгиланган ҳолларда
- B) иқтисодий субъект қарорига кўра
- C) молия ва солиқ органлари топшириғига кўра
- D) аудиторлик фирмасининг қарорига кўра

10. Аудиторлик далилларига қуйидагилар киради:

- A) Аудитор томонидан текшириш жараёнида тўпланган маълумотлар
- B) Аудиторлик ҳисоботи
- C) Аудиторлик дастури
- D) Аудиторлик хулосаси

11. Аниқ хўжалик субъектлари аудиторлик текширишига ягона ёндошуви қуйидагиларни аниқлайди:

- A) Миллий аудиторлик стандартларини
- B) Ички фирма аудиторлик стандартларини
- C) Аудит ишчи дастурларини
- D) аудиторлик текшируви масштабини

2-БОБ. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИНИНГ ҒАЗНАЧИЛИК ИЖРОСИ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ ВА ДАВЛАТ БЮДЖЕТИНИНГ ҒАЗНАЧИЛИК ИЖРОСИДА НАЗОРАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

2.1. Ўзбекистон Республикаси Ғазначилигининг ташкилий асослари

Ўзбекистонда ғазначиликни ташкил этиш бўйича ишлар ўтган асрнинг 90 йилларида бошланди ва 2002 йилда давом этиб, “Давлат молиясини бошқариш ислохотлари” лойиҳаси доирасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 26.04.2002 йилдаги 144- сонли ”Давлат молиясини бошқариш ислохотлари лойиҳасини амалга ошириш тўғрисида”ги қарори асосида янада мустаҳкамланди.

“Давлат молиясини бошқариш ислохотлари” лойиҳаси миллий стратегик мақсадлардан келиб чиқиб, 2 та компонентдан иборат: бюджетни тайёрлаш компоненти ва бюджет ижроси компоненти.

Бюджетни тайёрлаш компонентининг мақсади - бюджет даромад қисмини тузиш, даромадлар таркиби, маблағлар келиб тушишининг назорати. Бюджет ижроси компонентининг асосий мақсади - ғазначилик тизимига кириш (пул маблағларини бошқариш, молиявий активлар ва қарздорликлар, қарзларни бошқариш, давлат банки счётлари ва ҳисоботларини бошқариш) орқали пул маблағларини бошқариш ва бюджет ижросини мониторинг қилишнинг самарали усулларида фойдаланишдан иборат.

Ғазначилик тизимини мониторинг, пул маблағларини бошқаришни такомиллаштириш ва бюджет операциялари самарадорлигига эришишга йўналтирилган принципларидан бири - бюджет ижросини назорат қилишни кучайтириш бўйича ягона ғазна ҳисоб варағини ташкил этиш ҳисобланади.

Турли давлатларда давлат молия тизимини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, миллий Ғазначилик молиявий бошқарувда фаол роль ўйнайди. Бунда давлат Ғазначилиги турли давлатларда бир – биридан фарқ қилади. Шу билан биргаликда Ғазначилик органларининг ички тузилмаси

ҳам фарқ қилади. Ушбу ҳолат давлатларнинг турли тарихий сабаблари ва объектив хусусиятидан келиб чиқади.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, ғазначилик тизимининг бирорта устунроқ модели йўқ. Давлатларнинг ривожланишига қараб, ҳар бир давлатнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, Ғазначиликнинг бошқарма ва бўлимлари турлича бўлади.¹⁰

Ўзбекистонда Ғазначиликнинг асосий вазифалари ва функциялари Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонунида аниқланган. Ушбу Қонунда Давлат бюджетининг ғазна ижросининг асосий принциплари белгиланган: бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ва кассани ташкил этишнинг ягона тизими белгиланган (Қонун 1 январь 2006 йилда кучга кирган).

Ғазначилик тизими тўлиқ ҳажмда (Молия вазирлиги Ғазначилик ва унинг ҳудудий бўлинмалари) Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2007 йил 28 февралдаги ПҚ-594 – сон қарори қабул қилингандан кейин ривожланди.

Мазкур Низом “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонунга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2007 йил 28 февралдаги ПҚ-594 – сон қарорига мувофиқ ишлаб чиқилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилигининг асосий вазифалари, функциялари, ваколатлари ва жавобгарлигини белгилайди.

Шундай қилиб, 2007 йилдан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ягона Ғазначилик тизими шаклланди ва унинг жойларда 23000 та бюджет ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда.

Бу тизимда бюджетлар ижросини ташкил қилиш, бюджетларнинг счётларини ва бюджет маблағларини бошқариш мамалакатнинг Молия вазирлигининг махсус ғазначилик органларига юклатилади. Махсус ғазначилик органлари барча бюджет маблағларини тасарруф қилувчилар ва

¹⁰ Аброев У. Международный опыт казначейского исполнения Государственного бюджета и особенности казначейского исполнения в Узбекистане.//Налогообложение и бухгалтерский учет. Тошкент №11.2008. с64.

бюджет маблағлари олувчилар учун кассир вазифасини бажаради ва уларнинг топшириқлари бўйича улар номидан тегишли тўловларни амалга оширади.

Ғазначилик ўзининг ҳудудий бўлинмалари билан биргаликда Давлат бюджетининг ғазна ижросини амалга оширадиган махсус ваколатли молия органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси молия вазирлигининг Ғазначилиги тизимига бевосита унга бўйсунадиган Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри Ғазначилик бошқармалари ҳамда туманлар (шаҳарлар) Ғазначилиги бўлимлари киради.

Ғазначилик ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палаталарининг қарорларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишларига, мазкур Низомга ҳамда ўз фаолиятига тегишли бўлган бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга амал қилади.

Ғазначилик ўз фаолиятини давлат бошқарувининг бошқа органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, тижорат банклари, бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бевосита ва ўзининг ҳудудий бўлинмалари орқали амалга оширади.

Ғазначилик фаолиятини молиялаштириш республика бюджетни маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри Ғазначилик бошқармалари юридик шахслар ҳисобланади.

Ғазначилик тузилмаси Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Ғазначиликни лавозимига кўра Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг ўринбосари ҳисобланадиган бошлиқ бошқаради. Ғазначилик бошлиғи Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишган ҳолда молия вазирининг тақдимида кўра Вазирлар Маҳкамаси томонидан лавозимига тайинланади ва лавозимидан озод этилади.

Ғазначиликнинг ҳудудий бўлинмалари бошлиқлари Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги томонидан белгиланган тартибда Ғазначилик бошлиғи тақдимига кўра Ўзбекистон Республикаси Молия вазири томонидан лавозимига тайинланади ва озод қилинади.

Ғазначилик ва унинг ҳудудий бўлинмалари ягона марказлаштирилган тизимни ташкил қилади ҳамда қуйи бошлиқларнинг юқори бошлиқларга ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирига бўйсиниши ва ҳисобот бериши асосида фаолият кўрсатади. Ғазначилик ўзига берилган ваколатларга мувофиқ ўз ҳудудий бўлинмалари фаолияти устидан тезкор бошқарувни ва назоратни амалга оширади.

Давлат бюджетининг ғазначилик тизими жорий этилиши қуйидаги ижобий натижаларга эришишга имконият беради:

- давлат молиявий ресурсларининг реал ҳажмини ва унинг истиқбол кўрсаткичларини доимий назорат қилиш;
- давлат молиясининг ҳолати тўғрисидаги тезкор ва мунтазам равишда ахборотларни йиғиш, ишлов бериш ва таҳлил қилиш;
- давлат бюджетининг даромад ва харажат қисмларини касса ижросини ҳар кунги аниқлаштирилган мониторингини ўтказиш;
- тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида бюджет ташкилотларининг товарлар ва хизматлар етказиб берувчилар олдидаги мажбуриятларини қабул қилиш босқичида дастлабки назоратни амалга ошириш;
- молия органлари томонидан бюджет харажатларини ўз вақтида ва адресли молиялаштириш билан бюджет маблағларини бош тақсимловчилари томонидан суиистеъмол қилиш ва нотўғри ишлатишнинг олдини олиш мақсадида жорий назорат олиб бориш;
- бюджет ташкилотлари мажбуриятларни олгандан кейин пул маблағларини ғазначилик ҳисоб рақамидан тўғридан-тўғри товар етказиб берувчилар ҳисоб рақамига ўтказиш орқали пул оқимлари ҳаракатини тезлаштириш ва ўз вақтида тўловни амалга ошириш орқали таъминотчиларни молиявий имкониятларини яхшилаш;

- ғазначилик тизимининг бир поғонасидан иккинчи поғонасига пул маблағлари ўтказишни тезлаштириш орқали бюджет маблағларини тезкор ҳаракат қилинишини таъминлаш ва бошқалар.

Демак, ғазначиликни жорий этишдан асосий мақсад, давлатнинг молиявий ресурсларини самарали бошқаришга таъсир кўрсатишдир. Ғазначилик органлари давлат молиясини бошқаришга тааллуқли турли вазифаларни бажарадилар.

Давлат молиясини ғазначилик орқали бошқаришнинг бир қатор йўналишлари мавжуд:

а) бюджет пул маблағларини бошқариш.

Бюджет даромадлари ижросидаги бу фаолиятнинг йўналишлари:

- солиқларни ва бошқа тушумларни йиғиш;
- даромадлардан тушумлар тушишини назорат қилиш;
- тушумларни йиғишда банк билан бўладиган муносабатларни амалга ошириш;
- давлат бошқарув органларининг турли даромадлари ўртасидаги даромадларни тақсимлаш;
- харажатларни молиялаштириш учун талабномаларни тасдиқлаш ва уларни тўловини амалга ошириш;
- ресурсларни тақсимлаш ёки лимитларни белгилаш.

б) Молиявий режалаштириш давлат харажатларини молиялаштириш учун керак бўладиган ғазначиликнинг ягона ҳисоб-рақамига тушадиган тушумларни тахминлаштиришни кўзда тутди.

в) Давлат қарзларини бошқариш.

г) Давлатнинг молиявий активлари устидан назорат қилиш ҳам давлат молиясини бошқаришга таллуқлидир.

Шунинг учун ҳам дунёнинг кўпчилик мамлакатларида жорий этилган давлат бюджетининг ғазначилик ижросига ўтиш бизнинг республикамиз учун алоҳида аҳамиятга эга.

Ғазначилик тизимини жорий қилиш билан боғлиқ бўлган асосий ишлар қуйидагилардан ташкил топади:

- келгусида бюджет даромадлари ва харажатлари бўйича барча операциялар турли банкларда очилган кўплаб бюджет ҳисоб рақамлари ўрнига Марказий банкда очиладиган Молия вазирлиги ғазнасининг Ягона ҳисоб-варақасига жамлантирилади;

- бюджет ташкилотлари харажатларини ҳисобга олиш ва бюджет маблағларидан фойдаланишни назорат қилиш ҳамда ҳисоботлар тайёрлаш учун уларнинг шахсий ҳисоб-варақалари ғазначиликда очилади;

- банк ўрнига ғазна томонидан бюджет касса ижросини амалга оширилиши ва бюджет жараёни барча босқичлари яъни даромад тушими, бюджет маблағлари ажратишдан тортиб бюджет ижроси ҳисоботини тайёрлашгача бўлган ишлар бирлаштирилади;

- замонавий ахборот технологиялари ва дастурий маҳсулотларни қўллаган ҳолда ғазначиликнинг ягона ахборот тизими яратилади ҳамда у банкларнинг электрон тўлов тизимига уланади. Бу эса Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари касса ижросини кунлик мониторингини таъминлайди ҳамда барча даражадаги бюджетлар аҳволи ҳақида маълумотларни тезкор йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилишни таъминлайди.

Ўзбекистонда давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимининг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- Ягона информацион маълумотлар базасини яратиш- бу шароитда ҳар бир ғазначилик операцияси бўйича ҳар бир бюджет маблағларини олувчилар бўйича марказий офисдан кузатиш имконияти мавжуд бўлади;

- Ғазначилик ижроси томонидан тўлиқ хажмли бюджет жараёнини ўз ичига олиши—ғазначилик ижроси харажатлар сметасини руйхатга олишдан бошланиб, ўз ичига юридик мажбуриятларни руйхатга олиш, молиявий мажбуриятлар ҳисоби ва касса харажатларини назорат қилишга бўлган жарёнларни камраб олади;

- Давлат бюджетининг пул маблағлари битта банк счётида тўпланади-бу йўл билан марказлашган назоратни амалга ошириш ва улардан фойдаланишни максимал самарага эришиш имконияти яратилади;

- 2001 йил Давлат молия статистикаси қўлланмаси асосида Бухгалтерия ҳисоби ягона счётлар режасини яратиш ва халқаро бухгалтерия ҳисоби стандартларига молия органлари ва бюджет ташкилотларининг бухгалтерия ҳисобини унификация қилиш имконини беради, ҳамда ҳозирги талабга жавоб берадиган ҳисоботни ягона тизимини яратиш имконини беради.

Ғазначилик тизимида бюджетлар ижросини ташкил қилиш, бюджетларнинг счётларини ва бюджет маблағларини бошқариш мамалакатнинг Молия вазирлиги махсус ғазначилик органларига юклатилади. Махсус ғазначилик органлари барча бюджет маблағларини тасарруф қилувчилар ва бюджет маблағлари олувчилар учун кассир вазифасини бажаради ҳамда уларнинг топшириқлари бўйича улар номидан тегишли тўловларни амалга оширади.

1. Молия органи бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаларини рўйхатга олади. Бунда қандайдир даражада дастлабки назорат амалга оширилади.

2. Молия органи бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаларини бир нусхасига имзо чекиб ва муҳр босиб тегишли ғазначилик органига беради.

3. Бюджет маблағларини сарфланиши устидан жорий назоратни ғазначилик органлари олиб боради.

4. Журнал, сметага мувофиқ тўлаш, юридик мажбурият, молиявий мажбурият, харажатларни тўлаш, нарх мониторинги, тендер ва танлов, харажатларни тўлашга рухсатнома, юрист имзоси ёки ёзма хулосаси, нақд пул бериш, чекларни расмийлаштириш, тўлов топшириқномаларини расмийлаштириш ва бошқалар.

Ғазначиликнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Давлат бюджетининг касса ижроси;
- Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга ошириш;

- Давлат бюджети маблағларини бошқариш;
- Давлат бюджетида маблағлар назарда тутилган юридик ёки жисмоний шахслар номидан ва уларнинг топшириғига биноан тўловларни амалга ошириш;
- бюджет ташкилотларининг товарлар етказиб бериш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) учун тузадиган шартномаларини, шунингдек, буюртмачиларнинг Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан капитал курилиш учун тузадиган шартномаларини рўйхатга олиш;
- Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисобини юритиш;
- Давлат бюджети ижросининг қандай бораётганлиги тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва тақлил қилиш;
- Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзларига хизмат кўрсатиш, Ўзбекистон Республикаси кафолатларини бажариш.

Ягона ғазна ҳисоб-варағи Ғазначилик томонидан бошқариладиган махсус банк ҳисоб-варағи бўлиб, бу ҳисоб-вараққа Давлат бюджети маблағлари ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари киритилади. Ягона ғазна ҳисоб-варағидан Давлат бюджетида маблағлар назарда тутилган юридик ва жисмоний шахсларнинг харажатлари тўланади, шунингдек, давлат мақсадли жамғармаларининг харажатлари амалга оширилади.

Ягона ғазна ҳисоб-варағи белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида Ғазначилик томонидан очилади.

Ғазначилик Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида ва ўзга банкларда бошқа банк ҳисоб-варақлари очиш ҳуқуқига эга.

Ғазначиликнинг банк ҳисоб-варақларидан маблағларнинг сўзсиз тартибда ҳисобдан чиқарилишига йўл қўйилмайди.

2.2. Давлат бюджети ғазначилик ижросининг методологик асослари

Ғазначилик тизимининг тузилмаси уч поғонали бўлади:

Биринчи поғона — Республика бўйича Марказий Ғазначилик ғазначилиги ҳисоб-варақларидаги маблағлар ҳаракатини бошқаради ва

давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг жамланма ҳисобини юритади. Қонун билан белгиланган тартибда ташкилотларга бюджет ижроси тўғрисида тегишли маълумотномалар беради. Қуйи ғазначилик идоралари ишини бошқаради, улардан бюджет даромадлари ва харажатлари тўғрисида маълумот ва ҳисоботларни қабул қилади ҳамда қуйи органлар томонидан бюджетнинг ижросини қонунчиликка биноан таъминлайди.

Иккинчи поғона - вилоят ғазначилик бошқармалари, маҳаллий бюджетнинг даромад қисмининг шакллантирилиши ва харажатларнинг амалга оширилишини таъминлайди. Вилоят бюджети маблағларининг ҳаракатини бошқаради. Маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари ҳисобини юритади, қуйи ғазначилик органлари ҳамда бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотлар фаолиятини назорат қилади.

Учинчи поғона – шаҳарларда, туманларда ва шаҳарлардаги туманларда ғазначилик бўлинмалари, ҳудудда бюджетнинг даромад қисмининг шакллантирилиши ва бюджет муассасалари бўйича харажатларнинг мақсадли молиялаштирилишини таъминлайдилар. Ғазначилик ҳисоб-варақларида маблағлар ҳаракати ҳисобини юритадилар ва ҳудудда даромадлар ҳамда харажатлар бўйича бюджет ижроси тўғрисида юқори ғазначилик органларига ахборот берадилар.

Давлат бюджетини ғазна ижроси бюджет маблағларининг мақсадли ва самарали ишлатишга ҳамда кредитор тўлов интизомини мустаҳкамлашга ҳамда натижада дебитор ва кредитор қарздорликларни кескин қисқартириш, яъни Давлат бюджети ижроси жараёнини жаҳон андозаларига жавоб берадиган янги сифат поғонасига чиқаришдир.

Республикада Ғазначилик тизимига босқичма-босқич ўтишнинг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

- Ҳуқуқий - меъёрий база яратиш;
- Ғазначиликнинг материал-техник базасини яратиш;
- Ғазначилик тизими учун кадрларни тайёрлаш;
- Ахборот дастурлари таъминоти.

Ғазначилик органлари ўз зиммасига юклатилган вазифаларни ижро этиш жараёнида давлат бошқарувининг тегишли органлари, маҳаллий давлат

хокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, тижорат банклари, бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бажаради. Белгиланган тартибга кўра мазкур органлар ва ташкилотлар Давлат бюджетининг касса ижросини амалга оширишда, унинг маблағларини бошқаришда, Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга оширишда Ғазначиликка кўмаклашишлари лозим.

Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар, Давлат бюджетида маблағлар назарда тутилган юридик шахслар, шунингдек, бюджет жараёнининг бошқа иштирокчилари ғазначиликка тақдим этиладиган маълумотларнинг тўғрилиги ва асослилиги учун жавобгар ҳисобланадилар.

Давлат бюджетининг ғазна ижросини амалга оширишда ташкил этиладиган ягона ғазна ҳисоб-варағининг алоҳида ўрни бор.

Ягона ғазна ҳисоб-варағи Ғазначилик томонидан бошқариладиган, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида очиладиган махсус банк ҳисоб-варағи бўлиб, бу ҳисоб-вараққа Давлат бюджети маблағлари (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағлари) ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари киритилади. Ягона ғазна ҳисоб-варағидан Давлат бюджетидан маблағлар берилиши назарда тутилган юридик ва жисмоний шахсларнинг харажатлари тўланади, шунингдек, давлат мақсадли жамғармаларининг харажатлари амалга оширилади.

Ғазначиликнинг банк ҳисоб-варақларидаги бюджет маблағларидан сўзсиз тартибда тўловларни амалга ошириш ва ҳисобдан чиқаришга йўл қўйилмайди.

Ғазначилик тизимида давлат бюджетига тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар ягона ғазна ҳисоб-варағига киритилиб, улар белгиланган тартибда республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари даромадларида акс эттирилади. Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари ҳам ягона ғазна ҳисоб-варағига киритилиб, улар мазкур ташкилотларнинг даромадларида акс эттирилади.

Давлат бюджетига чет эл валютасида тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек, бюджет ташкилотларининг чет эл валютасида тушадиган бюджетдан ташқари маблағлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоидалар назарда тутилган бўлмаса, Ғазначиликнинг банкдаги валюта ҳисоб-варақларига киритилади ва унинг назорати амалга оширилади.

Молия тизимини ислоҳ қилиш ғазначилик тизимини яратиш билан бирга, ўрта муддатли бюджетлаштириш усулига ўтишни ҳам назарга тутди, яъни Давлат бюджети харажатларининг 3 йиллик асосий параметрларини “Бюджет ҳақида” ги Қонун асосида тасдиқлаш орқали бюджет жараёнини тартибга солишни ҳам қамраб олади.

Мавжуд ғазначиликда тўловлар уч босқичда амалга оширилади:

1. Юридик мажбуриятлар: шартномалар, битимлар, қарорлар (суд органлари, имтиёзлар), бир тарафлама қарорлар.
2. Молиявий мажбуриятлар: ҳисоб-фактуралар, иш ҳақи ведомостлари, бошқалар.
3. Тўловни амалга ошириш.

Ғазначиликда тўловларни амалга ошириш бюджет маблағлари олувчиларнинг юридик мажбуриятларни олиши асосида молиявий мажбуриятларни бажариш деб тушунилади.

Ғазначилик тизимида банк бошқаруви тизими ҳам ислоҳ қилинади:

- Бюджет ташкилотларининг барча банк ҳисоб рақамлари Ягона ғазначилик ҳисоб рақамига (ЯҒҲР) бирлаштирилади;
- Бюджетни ижро қилишдаги банк ва бухгалтерия билан боғлиқ тартиблар ғазначилик тизими хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилади;
- Бюджет ижросининг бухгалтерия ҳисоби банк тизими орқали эмас, ғазначилик (ДМБАТ) орқали амалга оширилади;
- Бюджет ташкилотларининг банк ҳисоб-рақамлари кескин камаяди;

- Бюджет ташкилотларини банклараро ҳисоб-китобларини таққослашга эҳтиёж йўқолади.

Ғазначилик фаолиятида очиладиган Ягона ғазначилик ҳисоб-рақами муҳим аҳамиятга эга.

Ягона ғазначилик ҳисоб рақами (ЯҒҲР) – бу сўм ҳисобидаги ҳисоб рақам бўлиб, у Марказий банкда очилади. У давлат бюджетининг барча даромадлари келиб тушадиган ҳамда барча харажатлари амалга ошириладиган ҳисоб рақамдир. Барча бюджет ташкилотлари ўз операцияларини ЯҒҲР орқали амалга оширадилар.

Давлат бюджетини сифатли ижросини таъминлаш учун солиқ ва молия органлари ўз вақтида даромадлар йиғимини таъминлаши ва харажатларни амалга оширишни таъминлаши ҳамда давлат маблағларини самарали, маълум бир манзил бўйича ва мақсадли фойдаланишини таъминлаши лозим.

Бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш давлат бюджети ижроси ва уни тузишни кўзда тутади, бюджетдан маблағ олувчилар берилган топшириқни бажариш учун маълум ҳажмдаги ишларни амалга оширади. Бюджет маблағларини тегишли адрес бўйича ва мақсадли ишлатилиши деганда, бюджетда кўзда тутилган маблағларни бюджетдан маблағ олувчиларга етказиш, уларни мақсадли сарфланиши назарда тутилади.

Бюджет ташкилотларнинг раҳбари шартнома тузишда асосан эҳтиёжга қараб тузадилар, ваҳоланки унинг имкониятлари ва мақсадли фойдаланишни эътиборга олмайдилар, бажариладиган ҳажм ҳамда ажратилган маблағларни мақсадли ишлатилишига эътибор берилиши лозим. Ушбу ҳолат оқибатида кредиторлик қарзлари асоссиз равишда пайдо бўлди ва улар ҳажми ошди.

Давлат бюджетини сифатли ижроси учун бюджет ташкилотларида танлов (тендер) савдоларини ўтказиш, товар, иш ва хизматлар бўйича буюртмаларни жойлаштиришни назорат қилиши, кўпинча уларнинг номига ўтказилишига йўл қўймаслик лозим.

Танлов (тендер) савдоларини ташкил этиш, бюджет ташкилотлари томонидан олинадиган товар, иш ва хизматларни баҳоларини сунъий равишда, оширилишига йўл қўймасликнинг асосий инструменти ҳисобланади.

Ушбу ҳолатни тўғрилаш ва аниқ механизмини ишлаб чиқиш учун бюджет ташкилотлари ҳамда мол етказиб берувчилар ўртасидаги муносабатни тартибга солиш лозим. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан “Тендер савдоларини ташкил этишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги № 456 қарори 2000 йил 21 ноябрда қабул қилинди. Ушбу қарорда давлат бюджети, бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар маблағларини, шунингдек, ҳукумат кафолати остида халқаро ҳамда хорижий молия муассасалари ва бошқалар берадиган хорижий кредитлар ва грантлар ҳисобига маблағ билан таъминланадиган ва битта контракт бўйича қиймати 100 минг АҚШ доллариға тенг миқдордан ортиқ бўлган импорт ва мамлакатимиздаги хом ашё, материаллар, бутловчи буюмлар ва асбоб-ускуналар тендер асосида харид қилинади. Ушбу қарорга кўра, “Хом ашё, материаллар, бутловчи буюмлар ва асбоб-ускуналар харид қилиш бўйича тендер савдолари ўтказиш тўғрисида низом” қабул қилинди.

Ҳазначилик тизимини жорий этиш бюджет маблағларини мақсадли сарфланишини ҳозирги замон ахборот технологиялари асосида ташкил этиш, барча даражада бюджет даромад ва харажатларини самарали бошқаришни ташкил этишдан иборат.

«Давлат молиясини бошқариш ислохотлари» лойиҳасининг асосий мақсади ҳисоботларни такомиллаштириш ва Давлат бюджети ижросини очиқ-ойдинлигини таъминлаш асосида бухгалтерия операцияларини молиявий назорати ва ички аудитини ривожлантириш ҳамда давлат молиясини бюджет ҳужжатлари ҳамда бошқа ҳисоботларга жамоатчиликнинг умумий кириш ҳуқуқига эга бўлиши лозим.

Ҳазначилик тизимини принципларидан бири самарали мониторинг қилишга эришиш, пул маблағларини бошқаришни такомиллаштириш ва бюджет операциялари бўйича марказлашган пул маблағларини бошқариш ҳамда ягона Ҳазначилик счётини юритилиши бюджет ижроси назоратини кучайтиради. Асосий стратегик мақсадлар қуйидагилардан иборат:

- Бюджет ташкилотларида маблағларни харажат моддалари бўйича тақсимланиши, самарали харажат бўйича счёт-фактура, контрактларни тақдим этиш ва бошқалар;

- Бюджетдан маблағ олувчилар ўз вақтида тўловларини таъминлаш ва тижорат банкларидаги бюджет счетларида фойдаланилмаган активлар бўлишига йўл қўймаслик;

- Бюджет ижроси бўйича ҳисоботларни сифатини ошириш ва тайёрлаш бўйича вақтни камайтиришдан иборат.

Ҳозирги замон инфор­мацион технологиялари бошқарувни самарадорлигини ошириш учун инфор­мацион технологиялардан фойдаланади ва улар ёрдамида қарор қабул қилиш амалга оширилади. Бухгалтерия ҳисоби энг қийин ва кўп меҳнат сарфланадиган ҳисоб жараёни ҳисобланади, шу сабабли компьютер технологияларидан маълумотларга ишлов беришда фойдаланиш зарур ҳисобланади.

Биринчидан, автоматлашган ҳисоб ҳужжатларга ишлов беришни енгиллаштиради. Иккинчидан, ҳозирги дунёда ҳисобни ишончлилиги ва самарадорлигини ошириш учун инфор­мацион технологиялардан кенг фойдаланилади. Бухгалтерия ҳисобининг автоматлаштирилган шароитида зарур ҳисоб маълумотларини осон, тез ва енгил олиш мумкин, бухгалтерия ҳисобот формаларини тез тузиш мумкин ва бошқалар. Бундан ташқари, қўлда бажарилганга қараганда автоматлашган ҳисобда ҳисоб-китоблар тез ва аниқ амалга оширилади.

2.3. Ғазначилик операцияларини назорат қилиш тизими

Ғазначиликнинг бош вазифаси давлат бюджетини тўғри, мақсадга мувофиқ ижро этилишини таъминлашдир. Демак ғазначилик томонидан ижро этиладиган асосий ҳужжат – давлат бюджети, ҳар бир вазирлик ва минтақа бюджети зарур бўлиб, улар бюджет ҳисобини юритишнинг илғор стандартларига мос равишда ва бюджет тавсифига асосланиб мукам­мал ишлаб чиқилиши керак.

Ғазначилик амалдаги харажатлар бўйича дастлабки ва жорий назоратни ўрнатиши лозим. Битимга эришилгандан кейин эса назоратни амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Назорат-тафтиш бошқармаси ва бошқа органлар вазифасига киритилади. Ғазначиликнинг

назорат вазифаси эса айнан дастлабки назоратдан иборат бўлади. Тузилган шартномалар такдим этилганда ва уларнинг тасдиқланган сметаларига мослиги аниқлангандан сўнг ғазначилик органлари томонидан ушбу ҳужжатларнинг бюджетга қатъий мослиги синчиклаб текширилади.

Жорий назоратни олиб бориш учун ишнинг ҳақиқатда бажарилганлиги ва унга ҳақ тўлаш бюджетда кўзда тутилганлиги ҳақида ҳужжатлар такдим этилиши керак.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида давлат бюджети ижросини ғазначилик тизимини амалиётга жорий этиш масалаларини қараб чиқадиган бўлсак, маълум натижаларга эришилганлигини кўриш мумкин. Булар жумласига:

- шартномаларни рўйхатга олиш,
- счёт-фактуралар,
- бюджет ташкилотларининг тўлов топшириқлари ҳисоби кабилар ғазначилик тизимини амалиётга жорий этишнинг элементлари ҳисобланади.

Ушбу кадам бюджет маблағларидан самарали ва мақсадли фойдаланиш билан боғлиқ муаммоларнинг бир қисми жорий этилганлигидан далолат беради. Ғазначиликда шартномаларни рўйхатга олиш амалга оширилиши учун уларнинг суммаси тегишли харажатлар смета моддасидан ошиб кетмайди ва мақсадли фойдаланишга мос келса, рўйхатга олинади.

Рўйхатга олингандан кейин ушбу шартнома бўйича счёт-фактура ва тўлов топшириқномалари ҳам амалга оширилади.

Бюджет ташкилотлари билан товар (иш ва хизматлар) бўйича мол етказиб берувчиларни шартномаларининг ғазначиликда рўйхатга олиниши Давлат ушбу бюджет ташкилоти бўйича тўловга қобилиятли эканлигини англатади ва шартнома шартлари бажарилганда мол етказиб берувчи учун тўлов кафолатланганлигини билдиради .

Энг муҳими бюджет ташкилотларининг банк счётлари ёпилиб, улар ҳудудлар бўйича ғазначилик счётларида жамланади (республика бюджети учун республика ғазначилик счётлари). Бу тадбир натижасида бюджет маблағларини турли банк счётларида бўлишининг олди олинади ва бюджет

даромадлари ва харажатларини касса ижросидаги бўшлиқни тугатиш имкониятини беради.

Ҳукумат томонидан Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси бўйича ягона интеграциялашган ахборот тизимини (Информационная система управления Государственными финансами – ИСУГФ) яратиш бўйича комплекс тадбирлар қабул қилинди ва унга Осиё тараққиёт банки ва бошқа молия институтларининг қарз маблағларини жалб қилиш орқали Давлат бюджетининг ҳамма даромадларини ягона ғазначилик счётида консолидация қилиш имкони яратилади ва ундан тўловлар амалга оширилади.

ИСУГФ «Давлат молиясини бошқариш ислохотлари» лойиҳаси томонидан дастур асосида тайёрланган янги бюджет классификациясидан фойдаланган ҳолда режалаштирилади, бу эса Давлат бюджетини шаффофлигини оширади ва халқаро стандартлар асосида бюджет классификацияси имконини беради.

Бюджет назорати – молиявий-иқтисодий назоратнинг таркиби қисми ҳисобланади. Унинг ёрдамида давлатнинг бюджет сиёсати амалга оширилади ва пул маблағларидан самарали фойдаланиш ҳамда ташкил топиш жараёни таъминланади.

Бюджет жараёнининг муҳим элементи – бюджет кўрсаткичларининг иқтисодий таҳлили (унинг асосланганлиги, таркиби, динамикаси ва бошқа параметрлари) ҳисобланади. Таҳлил бюджетнинг ҳамма жараёнида амалга оширилади: бюджетнинг ташкил топишида, кўриб чиқишда, тасдиқлашда ва ижросида. Таҳлил молия ва солиқ органлари, ғазначилик органлари, назорат органлари, молия органлари томонидан амалга оширилади.

Бюджет ижроси жараёнида бюджетдан молиялаштириш босқичида даромадларни аккумуляция ва режа тадбирларини амалга оширишда оператив маълумотлар, бюджет ижроси бўйича жорий ҳисобот ҳамда асосий режа кўрсаткичларининг бажарилиши таҳлил қилинади. Ушбу маълумотлар асосида бюджет ташкилотининг режа кўрсаткичларидаги камчиликлар аниқланади ва уларни ўзгартириш бўйича амалий ишлар қилинади.

Молия органларининг бюджет ижроси бўйича ҳисобот тузиш жараёнида таҳлил қилинади ва унинг асосида тегишли хулосалар

чиқарилади. Таҳлил натижалари бўйича ва илгари ўтказилган текширув ҳамда ревизия натижалари бўйича кўрсатилган камчиликларни тугатиш, шунингдек, ички хўжалик резервларидан фойдаланиш бўйича тадбирлар амалга оширилади. Таҳлил услубиёти қўйилган мақсад ва вазифаларга қараб танлаб олинади, таҳлил бюджетни ҳар қандай даражасида аналитик ишларни амалга ошириш учун қўлланма сифатида зарур бўлади ва унинг натижалари бўйича тегишли қарорлар қабул қилинади.

Бюджет ташкил топишида депутатлар томонидан унинг ҳар бир йўналиши ўрганилади: бюджет кўрсаткичларини ҳисоблашда қонунчиликка риоя қилинганлиги; харажатлар нормативини белгилашда давлат томонидан ижтимоий ҳимояга эътибор берилганлиги; молиявий таъминланганлиги, турли тармоқларни ижтимоий ривожланиши бўйича прогноз кўрсаткичларини белгиланганлиги каби масалаларга эътибор берилади. Тармоқ бўйича таҳлил қилишда қуйидагиларга асосий эътибор берилади: тармоқ, штат бўйича, контингент, норма, норматив ва стандартларга риоя қилиниши ва бошқа саволлар.

Ғазначилик органлари томонидан бюджет даражасида даромадларни келиб тушиши ва тақсимланиши таҳлили, бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш, счетларни ўз вақтида ўтиши ва бошқа масалалар.

Давлатнинг асосий молия режаси бўлган бюджетни таҳлил қилишни ўрганишга комплекс ёндашув, маълумотларни таҳлил қилиш масалаларига катта эътибор берилади. Иқтисодий таҳлил ўтказиш методикасини шартли равишда, умумий ва хусусийга бўлиш мумкин.

Умумий методика таҳлилда бир хил қўлланилади, бюджетнинг бажарилишининг умумий якуни ва даромад ҳамда харажатларнинг бажарилиши масалаларига ҳам эътибор берилиши лозим.

Хусусий таҳлилда ҳам бир қанча методлардан фойдаланилади ва улар амалиётда кенг қўлланилади

Бюджет ижросининг таҳлили жараёнида иқтисодий маълумотларга ишлов бериш қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади: маълумот бериш, гуруҳлаштириш, таққослаш, ажратиш, синтез. Таҳлилнинг муҳим усулларида бири гуруҳлаштириш ҳисобланиб, унда бир хил гуруҳдаги

кўрсаткичлар бўйича ўрганилади. Бюджет ижроси кўрсаткичлари, бир хил белгилари бўйича гуруҳлаштирилади ва аналитик жадвал шаклида берилади.

Гуруҳлаштириш қуйидагича амалга оширилади – асосий (бюджет турлари бўйича, мақсадли йўналиш бўйича, харажат объектлари бўйича), комбинациялашган ва ёрдамчи. Гуруҳлаштириш усули бюджет ижроси ва алоҳида омилларнинг боғлиқлиги бўйича қараб чиқилади. Бюджет ижросининг натижалари ва уларнинг ўзаро таққосланиши ўртача ҳамда нисбий кўрсаткичларни аниқлаш орқали амалга оширилади. Лекин шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, ўртача кўрсаткичлар алоҳида фарқларни аниқлай олмайди, шу сабабли қўшимча абсолют ахборот маълумотларни ҳисоблаб чиқиш зарур.

Таҳлилнинг ҳар бир усули муҳим аҳамиятга эга, иқтисодий таҳлилнинг амалий хулосалари ва унинг аниқ аҳамияти қўлланиладиган методик усулларнинг комплекс қўлланишига боғлиқ. Улар бир-бирини тўлдириб, қийин алоқаларни ва боғлиқликларни очиб беради ҳамда даромад ва харажатлар ижроси жараёни бўйича турли кўрсаткичлар ўртасида пайдо бўладиган фарқларни таҳлил қилиш имконини яратади. Бундай таҳлил ишлаб чиқаришни фақат айрим томонларини ва алоҳида натижавий кўрсаткичларни таққослаш шароитини яратади.

Бюджет даромадлари бўйича ижроси – солиқ, йиғим, бошқа тўловларни йиғиш ва уларни бюджет тизими даражаси бўйича қонунчилик асосида тақсимлашдан иборат. Бюджет даромадлари қисмининг ижроси бўйича таҳлилнинг асосий вазифаси – даромадларнинг резервларини топиш, яъни давлат ва маҳаллий солиқларни йиғишни кўпайтиришдан иборат.

Бюджет харажатлари ижроси бўйича – бюджетда кўзда тутилган ва бюджет ёзувида белгиланган харажатларни молиялаштиришдан иборат. Бюджетнинг харажатлар қисмининг ижросини таҳлил қилишда бюджет ижросининг жами, унинг турлари бўйича, бюджет ташкилотлари ва харажат моддалари бўйича эътибор қилинади. Бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш ва уни бирор мақсад учун пул ажратилиши таҳлил қилинади. Иқтисодий таҳлилнинг хулосалари молия органлари, бошқа таркибий тузилмалар томонидан фойдаланилади.

Бюджет ижросини таҳлил қилишга қуйидаги муҳим талаблар қўйилган: комплекслиги, ҳужжатли асосланганлиги, аниқлиги, бюджет, статистик, идоравий маълумотлар кўрсаткичларидан ўзаро боғланган кенг давра фойдаланиши кўзда тутилади.

Бюджет ижросининг иқтисодий таҳлил маълумотлари йил чораклари ва йиллик ҳисоботларга ёзилган тушунтириш хатларида расмийлаштирилади. Тушунтириш хати молия органи учун маълум ахборот вазифасини бажаради ва бюджет даромад ҳамда харажатларини бажариш учун тегишли тадбирларнинг бажарилишини кўрсатади. Аналитик жадваллар одатда бюджетнинг аниқланган ва тасдиқланган кўрсаткичларини акс эттиради.

Бухгалтерия ҳисобининг амалдаги норматив-ҳуқуқий базасига кўра Давлат ғазначилигининг бюджет органларидаги ижроси касса усули билан юритилади. Шундай қилиб, давлат бюджетининг ижросининг таҳлили методикаси бир қанча босқичлардан иборат. Таҳлилни ҳар бир босқичи олдинги ва умумий босқичлар билан боғлиқ ва якуний босқич учун асос бўлиб хизмат қилади ҳамда унда таҳлил натижалари бўйича амалий таклиф ва тавсиялар берилади.

Давлат бюжети ижросининг даромад қисми ва харажат қисми бўйича таҳлил қилишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бюджет ижросининг даромадлар бўйича таҳлили-солиқларни кўпайтиради, харажатлари бўйича эса бюджетни тегишли ёзувини молиялаштиришни билдиради. Шундай қилиб, иқтисодий таҳлил усуллари муҳим роль ўйнайди ва уларни комплекс қўллаш фойдаланилмаган резервларни аниқлаш имконини беради.

Муҳокама ва назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасида Ғазначилик тизимининг ташкилий асосларини келтиринг.
2. Ғазначиликнинг асосий вазифаларини санаб ўтинг.
3. Жорий назорат ва унинг моҳияти нимадан иборат?
4. Ўзбекистон Республикаси ғазначилигининг асосий вазифаларига тавсиф беринг.

Тест саволлари:

1. «Давлат молиясини бошқариш ислохотлари» лойиҳасининг асосий мақсади:

А. Давлат бюджети бухгалтерия операциялари ва ҳисоботни такомиллаштириш ҳамда бюджет ҳужжатларига умумий жамоатчиликнинг рухсатномасини кенгайтириш.

В. Давлат молияси бюджет ҳужжатларига ва бошқа ҳисоботларга умумий жамоатчиликнинг рухсатномасини кенгайтириш.

С. Бухгалтерия операцияларига молиявий назорат ва ички аудитни кучайтириш ҳамда бюджет ҳужжатларига ва давлат молиясининг бошқа ҳужжатларига умумий жамоатчилик рухсатномасини кенгайтириш орқали давлат бюджети ижросининг очиқ-ойдинлигини ошириш ҳамда ҳисоботларни такомиллаштириш.

Д. Бухгалтерия операцияларига молиявий назорат ва ички аудитни кучайтириш ҳамда бюджет ҳужжатларига ва давлат молиясининг бошқа ҳужжатларига умумий жамоатчилик рухсатномасини кенгайтириш.

2. Бюджет назорати – бу....

А. Молиявий – иқтисодий назоратнинг таркибий қисми. У давлат бюджет сиёсатини самарали амалга оширишга ёрдам беради, пул маблағларининг ташкил топиши ва ундан самарали фойдаланишни таъминлайди.

В. У давлат бюджети сиёсатини самарали амалга оширишга ёрдам беради, пул маблағларининг ташкил топиши ва ундан самарали фойдаланишни таъминлайди.

С. Пул маблағларининг ташкил топиши ва ундан самарали фойдаланишни таъминлайди.

Д. Молиявий – иқтисодий назоратнинг таркибий қисми. Пул маблағларидан самарали фойдаланиш.

3. Ғазначилик фаолиятини молиялаштириш қандай маблағлар ҳисобидан амалга оширилади?

- А. Республика бюджет маблағи.
- В. Маҳаллий бюджет маблағи.
- С. Ўз маблағлари ҳисобидан.
- Д. Фондлар ҳисобидан.

4. Ўзбекистон Республикаси “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонун қачон қабул қилинган?

- А. Май 2000 йил.
- В. Февраль 1998 йил.
- С. Сентябрь 2002 йил.
- Д. Август 2004 йил.

3-БОБ. БЮДЖЕТДАН МАБЛАҒ ОЛУВЧИЛАРНИНГ ХАРАЖАТЛАР СМЕТАЛАРИ МАЪЛУМОТЛАРИ, УЛАРГА КИРИТИЛАДИГАН ЎЗГАРТИРИШЛАР НАЗОРАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

3.1. Бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметаси тўғрисида тушунча

Бюджет ташкилотларида асосий молиявий ҳужжат харажатлар сметаси ҳисобланади, унинг асосида бюджет ташкилотлари харажатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга. «Смета» термини тушунчасини турли манбалар асосида очиб берамиз¹¹ (2-жадвалга қаранг.)

3.1-жадвал.

«Смета» термини турли манбаларда очиб берилиши

№ т/н	Манба	Аниқланишлар
1	2	3
1	Словарь русского языка [120 с]	Смета – келгусидаги даромад ва харажатларни ҳисоблаш, бирор ниманинг тахминий ҳисоб-китоби.
2	Артемова Л.В.[45 с]	Смета-ташкilot, фирма харажатларини молиялаштириш учун пул маблағларининг тушуми ва харажатлари режаси. Фарқ қилади: саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш харажатлари сметаси (харажат элементлари бўйича); пудрат қурилиш ташкилотларининг харажатлар сметаси (қурилиш ишлаб чиқариши ва пудрат фаолиятининг хусусиятларини ҳисобга олиб харажат элементлари бўйича).

¹¹ Ефремова О.. Словарь-справочник от А до Я. М. 2000 г. – 45с. Борисов А.Б.Большой экономический словарь. М. – 2000 г. 220 с. Стародубцева Е.Экономический словарь.М.–2000 г. – 95 с. Азрилиян А.Н. Большой экономический словарь. – М. 2002 г. – 140 с. Лозовский Л.Ш. Универсальный бизнес-словарь. М. 2002 г. – 115 с. www.info-law.ru/dic/4 Финансовый словарь ОНЛАЙН. Сухарев А.Я. Большой юридический словарь. М.2002 г.-160 с. Маляревский Ю.Д. Бюджетный учет и отчетность. – Х; 2003 – 27 с. Сахарцева И.И.Бюджетный учет в бюджетных учреждениях и организациях. – К; 2007 – 22 с. Остонакулов М. Бухгалтерский учет в бюджетных организациях. Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007. 292 с. С.47 Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт. Т.: Молия, 2003. 248 б. Б.58

3	Борисов А.В. [220 с]	Смета – келгусидаги харажат ва даромадларни ҳисобга олувчи ҳужжат, пул маблағлари харажатлари ва тушумини бухгалтерия режасида акс эттириш, корхона, ташкилот хўжалик фаолиятини молиялаштиришда фойдаланиладиган ҳужжат. Айрим ҳолларда ишлаб чиқариш, қурилиш объектлари харажатларининг алоҳида сметаси тузилади. Смета молиявий режанинг оддий формаси ҳисобланади.
4	Е.Стародубцева [95 с]	Смета - Молиявий (пул бирлигида ифодаланган) режа, келгусидаги операцияларнинг натижаларини баҳолаш учун фойдаланилади, бу термин бошқарув ҳисобида кенг фойдаланилади, ички фирма харажатларини режалаштириш, компания ҳамма бўлимларини ўз ичига оладиган ва функционал соҳаси айрим смета тузиш ва натижада якуний “бош сметани” тузишдан иборат.
5	А.Н.Азрилиян [140 с]	Бюджет ташкилотининг сметаси – асосий режа ҳужжати бўлиб, давлат бюджетидан ноишлаб чиқариш соҳаси ташкилотларини молиялаштириш учун асос бўлувчи ҳужжат. Бюджетдан маблағ ажратилишини кварталлар бўйича тақсимлаш ва мақсадли йўналиши ва ҳажмини аниқлашдан иборат.
6	Лозовский Л.Ш. [115 с]	Смета ўзгарувчан – кутилаётган харажатлар сметаси, ишлаб чиқариш ҳажмининг турли даражасига қараб ҳисоб-китоблар асосида тайёрланади (ёки шундай ҳолатларга мўлжалланади).

7	Финансовый экономический словарь ОНЛАЙН [39 с]	Харажатлар сметаси, намунавий харажатлар сметаси, бир хил типдаги бюджет ташкилотларига белгиланади; ташкилот тўғрисида умумий маълумот, кварталлар бўйича тақсимланган умумий харажатлар суммаси ва ҳисоб-китоб кўрсаткичларининг йўналишлари, харажатларни аниқлаш учун зарур бўлган: штат бирликлари миқдори, хизмат кўрсатувчи контингент; айрим харажат моддалари бўйича ҳисоб-китоблар. Смета моддалардан иборат бўлиб, улар мажбурий характерга эга.
8	А.Я.Сухарев, В.Д.Зорькин, В.Е.Крутских [32 с]	индивидуал смета - Смета, алоҳида ташкилотнинг хусусиятини акс эттиради. Бир хил типдаги бюджет ташкилотлари учун намунавий шаклдаги харажатлар сметаси белгиланади. У 3 та асосий бўлимдан иборат: 1) ташкилот тўғрисида умумий маълумот, харажатларнинг йўналишлар ва кварталлар бўйича тақсимланиши; 2) оператив-ишлаб чиқариш кўрсаткичлари харажатларни аниқлаш учун зарур бўлган: штат бирликлари сони, хизмат кўрсатувчи контингент (синфлар сони, касалхона ўринлари сони ва бошқалар.); 3) смета айрим моддалари бўйича ҳисоб-китоблар. Смета айрим моддалардан иборат бўлиб, улар мажбурий характерга эга.
9	Ю.Д.Маляревский [27 с]	Бюджет ташкилотлари сметаси асосий режа ҳужжати ҳисобланади, бюджет ташкилоти даромади ва харажатларини амалга оширишга ваколат берадиган, бюджет ташкилотларининг ўз функцияси ва мақсадига эришишни аниқлайди ҳамда йил давомида бюджетни белгилайди

10	И.И.Сахарцева [22 с]	Бюджет ташкилотлари сметаси асосий режа ҳужжати ҳисобланади, олинадиган даромадни тасдиқлайдиган ва харажатларни амалга оширишга рухсат берадиган, маблағларнинг йўналиши ва ҳажмини аниқлайдиган, йил давомида ўз функциясини ва мақсадини амалга оширадиган ва бюджетни амалга оширади
11	Остонакулов М. [47 с]	Харажатлар сметаси асосий режа ҳужжати ҳисобланиб, ташкилотни сақлаш учун бюджетдан бериладиган кварталлар бўйича тақсимланадиган харажатлар ва мақсадли йўналишли, ҳажмини аниқлайдиган ҳужжатдир
12	Хасанов Б.А. [58 с]	Харажатлар сметаси – ишлаб чиқариш жараёнларининг турли даражаси бўйича ҳисоблар асосида тайёрланган, кутилаётган харажатлар таҳлили асосида тузиладиган, бу кутилаётган харажатлар сметасидир

Ушбу кўриб чиқилган ҳолатларда бир ҳужжат турли номланиб юритилмоқда, ушбу ҳужжат турли ҳолатлардан келиб чиққан ва мақсад ушбу ҳолатларни аниқлашдир. Ушбу аниқлашни тингловчилар ҳукмига ҳавола қилиб, уларнинг фикрини билиш мақсадга мувофиқдир. Чунки уларнинг айримлари хато бўлиши ёки маълум ҳолатдан келиб чиқиб тўғри бўлиши мумкин. Ҳозирги кунда бундай ҳужжат шартнома, смета ва бошқа номларда юритилиши мумкин.

Бюджет ташкилотларида смета асосий ҳужжат ҳисобланади, мақсадли тушумлар, ҳажмини аниқлаши ва маблағлардан фойдаланиши, йил давомида ташкилотни асраш учун маблағ ажратилиши мумкин. Сметанинг ажралмас қисми маблағ ажратиш режаси бўлиб, уни кварталлар бўйича тақсимлаб йиллик сумма ҳам кўрсатилади. Сметадан фарқли равишда, бюджетдан мақсадли пул ажратишда харажатлар иқтисодий классификацияси бўйича туркумланади (3-жадвалга қаранг.)

3.2-жадвал

Давлат бюджетидан харажатларни молиялаштириш гуруҳи

№ т/н		Номи
1	01-100,03-410,03-4-20,03-4-25.03-4-40	Иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар (болали оилаларга нафақа ва кам таъминланганларга моддий ёрдам, стипендия ва бошқалар)
2	10-2-00	Иш ҳақидан ажратмалар
3	1132	Капитал қуйилмалар (Давлат инвестицион дастурида кўзда тутилган ва адрес рўйхати бўйича)
4	01-3-00,10-4-00,01-5-00,01-6-00,01-7-00,01-8-00,01-9-00,03-1-00,03-3-00,03-4-45,03-4-90,03-5-00,04-1-00,04-4-00,04-5-00,06-0-00,07-1-00,07-2-00,07-3-00,08-1-00,08-2-00,08-3-00,09-1-00,09-2-00,10-0-00	Бошқа харажатлар

Ўзбекистон молия вазирлиги томонидан маблағ ажратиш сметаси ва режасининг шакллари тасдиқланади.

Адабиётларга кўра смета қуйидагича гуруҳланади: индивидуал, йиғма ва марказлашган тадбирлар сметаси (4-жадвалга қаранг)

Смета турлари

№ т/н	Смета тури	Сметанинг белгиланиши
1	2	3
1	Индивидуал	Ҳар бир бюджет ташкилот томонидан тузилади ва ўзининг юқори ташкилотига тақдим қилинади. Бунда индивидуал сметаларни ҳамма бюджет ташкилотлари тузади.
2	Йиғма	Индивидуал смета кўрсаткичларини йиғувчи, бюджетнинг умумий фонди маблағларининг ажратилиш режаси, бюджетнинг умумий фондидан кредит ажратиш режасига, бюджет маблағларини тақсимловчи қуйи даражадагиларнинг махсус фондлари режаси, бюджет маблағларининг бош тақсимловчи томонидан тузилади, Молия вазирлиги, маҳаллий молия органлари ва Давлат ғазначилик органларига тақдим қилинади.

Бюджет классификацияси даромад ва харажатларнинг ягона систематик гуруҳлаштириш тартибини белгилайди (шу жумладан, кредитлаш қоплашни ҳисобга олган ҳолда) ҳамда иқтисодий моҳияти, функционал фаолияти, ташкилий тузилмаси ва бошқа белгилари бўйича бюджетдан молиялаштиришни билдиради.

Харажатлар иқтисодий классификацияси иқтисодий белгилари бўйича харажатларни бир-биридан фарқлаш ва уларнинг предметлари бўйича батафсил тақсимланиши акс эттирилади.

Жаҳон амалиётида харажатларни гуруҳлашнинг турли усуллари қўлланилади: идоравий, предмет бўйича (тармоқ), иқтисодий, аралаш (комбинациялашган). Шу билан биргаликда, ҳамма қуйидаги харажатларни гуруҳланиши янгидан пайдо бўлади: функционал белгиси, молиявий белгиси, сиёсий белгиси бўйича мақсадли гуруҳлаш амалга оширилади. Давлат бюджети даромадлари қуйидаги гуруҳлаш асосида амалга оширилади.

Буларга манбалари, келиб тушиш турлари, ҳуқуқий, молиявий ва иқтисодий кабиларни киритиш мумкин. (5-жадвалга қаранг).

3.4-жадвал

Даромадларнинг классификацияси

№ п/п	Даромадларнинг классификацияси	Номи
1	2	3
1	Манбалари бўйича	Кўпчилик мамлакатлар бозор иқтисодиётида қўлланилади, давлат корхоналари ва қарзлар, солиқ ҳамда йиғимлар тушуми бўйича гуруҳланади
2	Келиб тушиш турлари бўйича	Солиқ даромадлари турлари бўйича гуруҳланади (даромад солиғи, фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи ва бошқалар)
3	Ҳуқуқий	Даромадларнинг ташкил топиши бўйича давлат ҳокимиятининг кучи борми ёки йўқми, масалан, солиқ ва жарималар (давлат ҳокимияти фойдаланади), хизматлар учун тўлов (фойдаланилмайди).
4	Молиявий	Даромадларни қайтарилмайдиган ёки доимий (солиқлар) ва вақтинчалик (қарзлар).
5	Иқтисодий	Ўзининг характери бўйича даромадлар манбаи ёки даромад олиш натижасида иқтисодий оқибат характери.

Бюджет гуруҳланишининг турли турлари бюджетнинг мазмуни ва молиявий сиёсати тўғрисида тўлиқ ва аниқ ҳолатни ифода қилмайди. Натижада бюджет бўлимининг ягона тизими, унинг ноқулайлиги, бюджет ҳужжатларининг етарли асосга эга эмаслигини келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, ушбу масалаларни Ўзбекистон Республикаси бўйича қарайдиган бўлсак, давлат бюджетининг харажатлари смета асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси

республика бюджетларида, шунингдек, вилоят, шаҳар ва туман маҳаллий бюджетларида турувчи ташкилотларнинг харажат сметаларини тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби ҳақидаги 28 декабрь 1999 йилда Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган йўриқнома асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджети, вилоят, туман, шаҳар бюджетларида турувчи ҳар бир ташкилот ҳисоботни мустақил юритиши ёки марказлаштирилган бухгалтерия томонидан хизмат кўрсатилишидан қатъий назар, тасдиқланган харажатлар сметасига эга бўлиши шарт. Харажатлар сметаси ташкилотларни сақлашга ҳамда хўжалик ва маданий қурилиш бўйича марказлаштирилган тадбирларни амалга оширишга бюджетдан бериладиган маблағлар ҳажмини, мақсадли йўналишини ва чорақлар бўйича тақсимотини белгиловчи асосий режа ҳужжати ҳисобланади.

Харажатлар сметасини тузиш бўйича ишларни ташкил этиш давомида Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари, идоралари, тегишли ҳокимиятларнинг бошқарма ва бўлимлари ўзларига бўйсунувчи бюджет ташкилотларига Халқ депутатлари кенгаши сессиясининг қарорларидан ва молия органларининг ушбу масала бўйича кўрсатмаларидан келиб чиқиб, келгуси йил сметаларини тузиш тартиби ва муддатлари ҳақида кўрсатмалар берадилар.

Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари ва идоралари тегишли ҳокимиятларнинг бошқарма ва бўлимлари ўзларига қарашли ташкилотларнинг раҳбарлари ҳамда ҳисобчи ходимлари кенгашини чақирадилар ва сметаларини тузиш тартиби ва муддатлари ҳақида йўл-йўриқлар кўрсатадилар, уларга ташкилотларнинг молиявий-хўжалик фаолиятига ва улар томонидан сметаларни тузишга тааллуқли бўлган амалдаги қонун ҳужжатларини қўллаш тартибини тушунтирадилар, бюджет маблағлари бўйича харажатлар сметаси ҳисоб-китобларини албатта, амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ келиши, харажат қилишда молия интизомига, иқтисод қилиш тартибига риоя қилиш ҳақида кўрсатмалар берадилар, шунингдек сметаларни тузиш ҳамда смета

бланкаларини тўлдириш техникаси масалалари бўйича йўл-йўриқлар кўрсатадилар.

Бюджет ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли “Бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорига ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган бюджетдан молиялаштириш нормативларига асосланган ҳолда, тасдиқланган намунавий штатлар асосида сметалар, шунингдек, штат жадвалларини мустақил ишлаб чиқади ва тасдиқлайди.¹²

Умумий сметалар тасдиқлангандан сўнг марказлашган бухгалтериялар бу сметалар бўйича молиялаштириладиган муассасаларга қуйидагиларни хабар қиладилар:

- штатлар ва ташкилот ходимлари иш ҳақи ставкалари ҳақидаги маълумот;

- ишлаб чиқариш кўрсаткичлари (ўқувчилар, синфлар, болалар, жойлар, жой-кун, бола-кун ва бошқалар), бепул ёки имтиёзли овқат олувчи ўқувчиларнинг сони, биринчи синф ўқувчиларининг сони, аҳолини кам таъминланган қисмидан бепул қишки кийим ҳамда пойафзал ажратиладиган бошланғич синф ўқувчиларининг сони ва бошқа тармоқ кўрсаткичлари;

- овқатланишга, дори-дармонларга кетадиган харажатларнинг меъёрини;

- ташкилотларнинг хўжалик ва даволаш мақсадлари учун режалаштириладиган йилга ажратиладиган ҳамда амалдаги қонун ҳужжатларида белгиланган бепул коммунал хизматларидан фойдаланувчи ўқитувчилар, тиббиёт ходимлари ва бошқа ходимлар уйлари учун сув, электр энергияси, ёқилғи миқдори бўйича натурал кўрсаткичлари;

- бюджет маблағлари доирасида сотиб олишга мўлжалланган инвентарлар ва асбоб-ускуналар рўйхати;

- капитал таъмирлаш бўйича асосий ишлар рўйхати;

¹² Остонакулов М. Бюджет ташкилотлари бухгалтерия ҳисоби. Тошкент, «IQTISOD-MOLIYA», 2007. -292б. Б.47

- ҳокимиятларнинг тегишли молия бошқармалари ва бўлимлари томонидан, юқори молия органлари билан келишилган ҳолда белгиланган ташкилотларга хабар бериладиган кўрсаткичлар ҳамда шакллари рўйхати.

3.2. Харажатлар сметаси бўйича маблағ ажратилиши назоратининг хусусиятлари

Бизга маълумки, бюджет ташкилотларида харажатлар, йилга айрим моддалар бўйича тасдиқланган смета асосида аниқланади. Шунга қарамасдан, ҳар бир бюджет ташкилотининг сметада кўзда тутилган суммасининг тўғрилиги ва асосланганлигини текшириш лозим. Тафтишчи томонидан йил бошига режалаштирилган синф, штат, контингентлар бўйича кўрсаткичларни тўғри аниқланганлиги, ўртача ҳисобланган иш ҳақи, ҳар бир харажат сметаси бўйича белгиланган норматив ва низомларга мос келиши, ташкилотларни асраш харажатлари, тугалланмаган қурилиш ва бошқалар .

Молия идоралари ҳар йили биринчи чоракда барча бюджет ташкилотларининг харажатлари сметаларини тўғри тузилиши, тасдиқланиши ва ўз вақтида етказилиши устидан текшириш ўтказишни, доимий равишда, қуйи молия органлари томонидан бу ишларни ўз вақтида ва сифатли ўтказилишини назорат қилишни таъминлашлари, уларга текширишларни ташкил қилиш ва ўтказишда амалий ёрдам кўрсатишлари шарт. Текширишлар тасдиқланган дастурга асосан ўтказилади. Ушбу текширишларни ўтказишда қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

- Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари, идоралари, тегишли ҳокимиятлар бошқармалари ва бўлимлари томонидан республика, вилоят, шаҳар (шаҳарга бўйсунувчи туман) ва туман бюджетларини тузиш учун тақдим қилинган смета молиявий ҳужжатларини ҳар томонлама чуқур таҳлил қилишни амалга ошириш, маблағларга бўлган эҳтиёжни аниқлашда молия-бюджет қонун ҳужжатларига қатъий риоя қилиш ва бюджет маблағларини белгиланган мақсадларга, иқтисод қилиб йўналтиришга эришиш;

- Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари, идоралари, тегишли ҳокимиятларнинг бошқармалари ҳамда бўлимлари томонидан бюджет ташкилотлари харажатлар сметаларини кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва ўз вақтида етказиш бўйича ишларини тўғри ташкил этишни таъминлашга эришиш;

- махсус маблағлар сметалари бўйича даромад ва харажатларнинг қонуний ҳосил қилинишига ҳамда асосли режалаштиришга эътибор қилиш, бунда даромадларни янада тўлиқ ҳисобга олиш, ўтадиган пул маблағлари қолдиғини, мазкур маблағларни тежамли ва мақсадли ишлатишни назарда тутиб, эътибор бериш;

- сметани режалаштиришда аниқланган камчиликларни тезлик билан бартараф этиш бўйича чораларни қўллаш, сметалар бўйича аниқланган ортиқча маблағлар миқдорини, ташкилотларнинг раҳбарларини огоҳлантириб, бюджетдан ажратиладиган маблағларни қисқартириш.

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликларида, идораларида, ҳокимият бошқармалари ва бўлимларида сметаларни режалаштириш аҳволини текшириш якунларини лозим бўлган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ва Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига, тегишли ҳокимиятларга маълум қилинади, аниқланган хато-камчиликларни бартараф қилиш ва тайинланган суммаларни сметаларда ортиқча кўрсатилган маблағларга камайтириш бўйича таклифлар киритилади.

Ташкилотларнинг сметаларини тўғри тузиш, тасдиқлаш ва ўз вақтида уларга етказишнинг тўғрилигини текшириш натижалари мунтазам равишда, умумлаштирилиб, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси молия вазирликлари ҳайъатларида, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Бош молия бошқармалари кенгашларида кўрилиб борилади ва ушбу ишни янада такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар қабул қилинади.

Сметани нотўғри тузилганлиги ёки ўз вақтида молиялаштирилмаганлиги тўғрисида маълумотлар аниқланса, тафтиш актида акс эттириш билан биргаликда, тегишли молия органига хабар берилади ва смета бўйича камчиликларни тугатиш, тегишли тузатишлар киритиш

ишларини йил охиригача амалга ошириши лозим. Бюджет маблағларининг тасдиқланган сметаси бўлмаган ҳолда ҳамда сметаларда кўрсатилмаган тадбирларга ёки умумий смета бўйича ва харажатларнинг алоҳида турлари бўйича ҳам смета йўналишидан ортиқча бўлган суммаларда харажатларга сарфлаш тақиқланади.

Мазкур тартибни бузган шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарликка тортиладилар. Сметалар бўйича харажатларни ҳисоблаб чиқиш маблағларга бўлган эҳтиёжга мувофиқ иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш кўрсаткичларини ва иқтисод қилишнинг қатъий тартибини амалга оширишни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Харажатларни ҳисоблаб чиқишда қуйидагиларга амал қилиш керак:

- Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа қарорлари, Президент фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг идоравий норматив ҳужжатларига;

- бюджет ташкилотлари харажатларини режалаштиришнинг норматив услубига;

- товар ва хизматларнинг давлат томонидан тартибга солинадиган баҳолари ҳамда тарифларига, шунингдек, нодавлат корхоналари ва ташкилотларининг айрим товарлари ҳамда хизматлари баҳоларига;

- Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси вазирликлари, идораларининг раҳбарлари, тегишли ҳокимиятларнинг бошқармалари ҳамда бўлимлари раҳбарларининг ўзига қарашли ташкилотларнинг келгуси йил учун сметаларини тузиш масалалари бўйича кўрсатмалари ва таклифларига, агарда улар қонун ҳужжатларига зид бўлмаса.

Жумладан:

- сметага иш ҳақи учун маблағлар бюджет тўғрисидаги маошлари ва иш ҳақи ставкалари ва уларга қўшимча тўловлардан, амалдаги намунавий штатлар ва нормативларга риоя қилишдан келиб чиқиб киритилади. Хўжалик усули билан бажариладиган ишлар учун иш ҳақи сметаларга бюджет йили харажатлар сметасида кўзда тутилган иш ҳажмларидан келиб чиқиб киритилади;

- педагоглар иш ҳақи учун маблағларни ажратишда, қонун ҳужжатларида белгиланган иш ҳақи ставкаларидан ҳамда ўқув ҳажмига мувофиқ тузилган ўқув режаси, тасдиқланган тарификацияга мувофиқ дафтар текшириш ва синф раҳбарлиги учун қўшимча ҳақ тўлаш меъёрларидан ва бошқалардан келиб чиқилиши керак;

- ходимларнинг иш ҳақидан давлат ижтимоий суғуртасига ўтказиладиган харажатлар, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган барча иш ҳақидан олинадиган, қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ижтимоий суғурта бадаллари тўланадиган, суғурта тўловлари тарифларига асосан сметага киритилади;

- коммунал хизматлар учун хўжалик харажатлари, коммунал хизматлар учун амалдаги баҳо ва тарифлар асосида ҳисобланади;

- ходимларнинг айрим гуруҳларига уй жойларни ва коммунал хизматларни бепул бериш учун кетадиган харажатлар амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади;

- олий ва ўрта махсус ўқув муассасалари, касб-хунар техника билим yurtлари, курслар ўқувчилари ҳамда талабалари, аспирантлар ва докторантлар стипендияларига кетадиган харажатлар стипендиялар миқдори ҳамда амалдаги стипендия таъминоти тартибидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади;

- даволаш, болалар ва бошқа ижтимоий-маданий ташкилотларида овқатланишга кетадиган харажатлар қонун ҳужжатлари билан тасдиқланган ташкилотларнинг айрим турлари учун белгиланган овқатланиш меъёрлари овқатланиш кунининг сонидан келиб чиқиб ҳисобланади;

- дори-дармонларга кетадиган харажатлар қонун ҳужжатлари билан белгиланган пул харажатлари меъёрига қараб: стационарларда - ҳар бир жой-кунга, шифохоналарда - шифокорга ҳар бир киришга белгиланади, агар қонун ҳужжатларида бошқаси кўрсатилмаган бўлса;

- ижтимоий-маданий ташкилотларининг айрим гуруҳи учун кийим-кечак, пойафзал, чойшаб, ётиш анжомлари ва бошқа юмшоқ буюмлар сотиб олишга кетадиган харажатлар, моддий таъминотнинг амалдаги меъёрлар нормалари асосида, лекин ажратилган маблағлар доирасида, ҳисобланади;

Харажатлар сметаси ташкилотларни сақлашга ҳамда хўжалик ва маданий қурилиш бўйича марказлаштирилган тадбирларни амалга оширишга бюджетдан бериладиган маблағларнинг ҳажмини, мақсадли йўналишини ва чораклар бўйича тақсимотини белгиловчи асосий режа ҳужжати ҳисобланади ва Молия вазирлиги томонидан ўрнатилган намунавий норматив ҳамда социал-иқтисодий ривожланиш режаси асосида тузилади. Ўз қарамоғидаги ташкилотларнинг сметаларини марказлаштирилган харажатлар сметаси вазирлик, идора, ҳокимиятнинг бошқарма ва бўлими бўйича сметаларни кўриб чиққандан кейин Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси, вазирликлари, идоралари, ҳокимиятларнинг бошқармалари ҳамда бўлимлари, Давлат бюджети харажатлари таснифига мувофиқ, тегишли бюджет бўйича боблари, параграфлари, объектлари ва кичик объектлари бўйича харажатларнинг умумлаштирилган умумий сметасини тузадилар, харажатларни амалга ошириш муддати ва мавсумийлигига қараб умумлаштирилган смета харажатларини ҳар бир параграфи, объектлар тури ҳамда кичик объектлар бўйича йилнинг чораклари бўйича тақсимотини белгилайдилар.

Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳолатга кўра, смета давлат маблағларидан фойдаланишни текшириш учун норматив ҳужжат бўлиб ҳисобланади.

Шу билан биргаликда, давлат бюджетидан келиб тушган маблағларни ҳисоб ва назорат учун бошқа норматив ҳужжатлардан ҳам фойдаланилади.

Давлат бюджети ижросининг бухгалтерия ҳисоби ва назоратнинг норматив базасини ўрганиш натижасида, бюджет ташкилотларининг смета ижросига асосий талаблар, яъни уни тузиш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш кабилар таҳлил қилинди.

Молиявий назоратни амалга оширишнинг қуйидаги шакллари мавжуд: тафтиш ва аудиторлик текшируви.

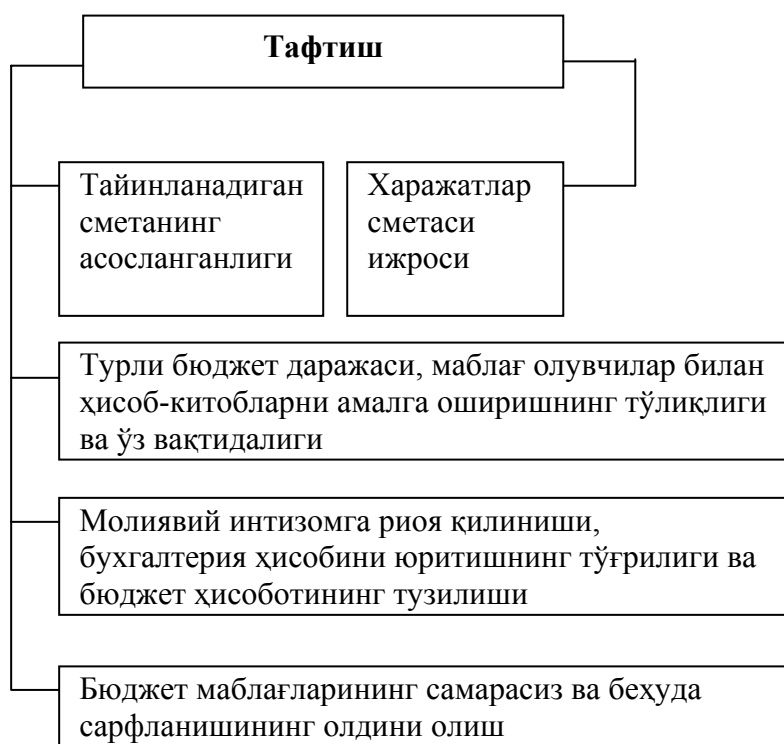
Тафтиш-бюджет маблағлари билан боғлиқ молиявий операцияларни текшириш, қонунчиликка риоя қилишни ҳақиқий ва ҳужжатли риоя қилишни текшириш, уларнинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида тўғри акс эттирилишини текширишдан иборат.

Аудиторлик фаолияти деганда аудиторлик ташкилотларининг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва Қонунда назарда тутилган профессионал хизматлар кўрсатиш борасидаги тадбиркорлик фаолияти тушунилади.

Давлат бюджети смета ижросини текшириш (тафтиш)нинг асосий вазифаси ташкилот молиявий фаолиятини қуйидаги йўналишлар бўйича текширишдан иборат.

Бюджет жараёнининг барча босқичларида бюджет интизомига риоя этилишини назорат қилиш Назорат-тафтиш бош бошқармасининг ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги назорат-тафтиш бошқармаларининг асосий вазифаси ҳисобланади.

Молия-бюджет соҳасини назорат қилишни амалга оширишнинг аниқ шакллари танлаш қуйидаги: фаолият шаклининг хусусиятлари ва ҳуқуқий низомларига, текшириладиган ташкилотга, назорат объектига, зарурий назорат ҳаракатлари ҳажмига ва бошқа омилларга боғлиқ.

3.1-расм. Тафтиш йўналишлари

Шунадй қилиб, бюджет маблағларидан самарали ва мақсадли фойдаланиш тамойиллари Ўзбекистон бюджет тизимининг муҳим тамойилларидан ҳисобланади. Бюджетда кўзда тутилган йўналишлар бўйича кўзда тутилган мақсадга мувофиқ пул маблағларидан фойдаланиш лозим. Ташкилотларнинг молия фаолиятини текширишда (тафтишда) асосий вазифа давлат бюджети сметасининг ижросини текшириш (тафтиш қилиш)дан иборат.

3.3. Ғазначилик бўлимлари томонидан харажатлар сметасини тақдим этиш ва харажатлар сметасига ўзгартиришлар киритиш тартиби

Бюджетдан маблағ олувчилар томонидан тасдиқланган харажатлар сметасига асосан қабул қилинган мажбуриятлар тўлови амалга оширилади. Давлат бюджетидан мажбуриятлар тўлови белгиланган тартибда расмийлаштирилган бюджет маблағи олувчиларининг тақдим этган ва бюджет мажбуриятлари ижросини тасдиқловчи ҳужжатлари асосида (харажатлар) амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар маблағлари тасдиқланган бюджет доирасида харажат қилинади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар харажатлари тасдиқланган бюджетдан маблағлар ажратиш доирасида қуйидагича амалга оширилади:

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари шаклида;

- жорий бюджет трансфертлари шаклида;

- капитал харажатлар шаклида;

- асосий фондлар ҳамда воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқаришга;

- давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олишга;

- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар шаклида.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қуйидагиларга мўлжалланган харажатлар молиялаштирилади:

- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт;
- ижтимоий таъминот;
- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш; Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиёт тури тармоқларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш; қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларни амалга ошириш;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, алоҳида маҳаллий бюджетларнинг харажатлар таркиби бир хил бўлмайди ва шу минтақадаги турли даражада бўлган хўжалик ҳамда идораларнинг ҳажмига боғлиқ бўлади. Давлат бюджетининг тўла ҳажмда молиялаштириладиган биринчи навбатдаги харажатларга иш ҳақи, иш ҳақидан ажратмалар, стипендиялар, нафақалар, овқатланиш ва дори-дармонларни сотиб олиш учун сарфланадиган харажатлар киритилди.

Давлат бюджети харажатларининг вазифа жиҳатидан таснифи давлат бошқаруви органлари, маҳаллий ҳокимият органлари, шунингдек, бошқа бюджет ташкилотлари томонидан ижро этиладиган асосий вазифалар бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат бўлади. Бюджет ташкилоти деганда, зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган ўз фаолиятини амалга ошириши учун давлат бюджетидан маблағ ажратиш назарда тутилган ва бу маблағ молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланадиган вазирлик, давлат қўмитаси, идора, давлат ташкилотини тушунализ.

Давлат бюджети харажатларининг ташкилий таснифи бюджетдан ажратиладиган маблағлар уларни бевосита олувчилар ўртасида

тақсимланишини акс эттирувчи хўжалик юритувчи субъектлар ва тадбирлар турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат бўлади.

Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий таснифи тўловларнинг иқтисодий вазифаси ва турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат бўлади.

Давлат бюджетининг ижросини ҳамда бюджет харажатларини тўлиқ ва ўз вақтида молиялаштиришни таъминлаш, бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилиши устидан назоратни янада кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2000 йил 3 январда «Бюджетда кўзда тутилган харажатларни тўлиқ ва ўз вақтида молиялаштиришни таъминлаш ва бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилиши устидан назоратни янада кучайтириш мақсадида» буйруғи чиқди.

Бу буйруққа асосан, биринчи навбатдаги ва устувор харажатларни амалга оширишда қуйидаги кетма-кетлик белгилаб қўйилган:

- ◆ иш ҳақи ижтимоий суғурта тўловлари билан биргаликда стипендиялар;

- ◆ 16 ёшгача боласи бўлган оилаларга ва 2 ёшгача боласи бўлган оналарга бола тарбияси учун нафақа ҳамда кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам;

- ◆ бюджет муассасалари томонидан белгиланган контингентдаги болалар, беморлар ва қариялар учун озиқ-овқат маҳсулотлари ва дори-дармонлар сотиб олиш.

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия бошқармалари бошлиқлари, шаҳар ҳамда туман молия бўлимлари мудирларининг зиммасига бюджет харажатларини молиялаштиришнинг янги тартибига биноан қуйидагилар юклатилган:

- тасдиқланган бюджет параметрлари ва харажатлар сметалари доирасида биринчи ва иккинчи гуруҳларга киритилган тўловларни биринчи навбатда ва тўлиқ молиялаштиришни таъминлаш;

- учинчи гуруҳ бўйича капитал қўйилмалар харажатларини инвестиция дастурига киритилган объектларнинг манзилли рўйхатлари бўйича ўрнатилган молиялаштириш режалари доирасида амалга ошириш;

- харажатларнинг тўртинчи гуруҳига киритилган устувор тўловлар, озиқ-овқат ва дори-дармонлар сотиб олиш харажатларини биринчи ва иккинчи гуруҳ тўловлари тўлиқ амалга оширилгандан кейингина молиялаштириш;

- бошқа моддалар бўйича харажатларни (капитал қўйилмалар, сафар ва ўқув харажатлари, коммунал хизматлар, хўжалик харажатлари, юмшоқ ва бошқа жиҳозлар сотиб олиш, капитал таъмирлаш ва бошқа харажатлар) юқоридаги тўловлар тўлиқ амалга оширилгандан сўнг даромадлар тушумига қараб молиялаштириш;

- хизмат курсатувчи тижорат банклари томонидан харажатларни нақд пул билан таъминлашнинг белгиланган муддатлари бузилган тақдирда, уч кун ичида тижорат банкларига нисбатан хўжалик судларига бюджетга келтирилган зарарни қоплаш учун белгиланган тартибда даъво аризалари киритиш;

- ҳуқуқий шахс мақоми берилган бюджет ташкилотларининг фаолиятларини мустақил равишда амалга оширишлари учун керакли ташкилий-иқтисодий чоралар кўриш.

Бюджет маблағларидан фойдаланишни назорат қилиш бюджетдан маблағ билан таъминлашнинг белгиланган меъёрлари ва лимитлари, давлат бюджети даромадлари ҳамда харажатларининг амалдаги таснифномаси, тегишли бюджетларнинг тасдиқланган параметрлари, тасдиқланган штат жадваллари, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган бюджет ташкилотларининг харажатлари сметаси, бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш тартибига ва бошқа қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Сметалар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган Давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг амалдаги таснифномасига мувофиқ харажатларнинг тўлиқ ёйилномаси илова қилинган ҳолда харажатларнинг тўрт гуруҳи бўйича тузилади. Илова сметанинг ажралмас қисми ҳисобланади, сметанинг истиқболдаги (прогноз) ҳисоб-китобларини асослаш учун хизмат қилади ва ҳисобот мақсадлари учун фойдаланилади.

Маблағ билан таъминлаш бюджет ижроси жараёнида харажатлар рўйхати ва сметасига киритиладиган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда,

тегишли йил учун тасдиқланган бюджет параметрларига ҳамда бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаларига мувофиқ тузилган бюджет харажатларининг чораклар бўйича тақсимланган йиллик рўйхатига биноан амалга оширилади.

Бюджет ташкилотларини республика бюджетидан маблағ билан таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигида белгиланган шаклдаги харажат жадваллари ва харажатларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича бир сатрда маблағ ўтказиш учун тўлов қоғози билан расмийлаштирилади. Маҳаллий бюджетдан маблағ билан таъминлаш тегисли молия ташкилотларида белгиланган шаклдаги фармойиш билан ва харажатларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича бир сатрда маблағ ўтказиш учун тўлов қоғози билан молиялаштирилади.

Молия органлари ва бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунга, Давлат бюджетидан маблағ билан таъминланадиган муассасаларда ва ташкилотларда бухгалтерия ҳисоби бўйича йўриқномага, Давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг амалдаги таснифномасига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бошқа меъёрий ҳужжатларига мувофиқ юритилади.

Хориж тажрибалари шуни кўрсатадики, ғазначилик тизими самарали ишлаб туриши учун унга асос бўладиган ҳужжат-мамлакатнинг барча йўналишлар бўйича харажатлари батафсил ажратиб чиқилган режани ўз ичига олган сифатли бюджетни шакллантиришдир. Шунини таъкидлаш зарурки, мамлакат бюджети бюджет йили бошлангунга қадар, имкони борича, батафсил ҳолда қабул қилиниши керак. Акс ҳолда, ғазначиликнинг меъёрий фаолияти беқарорлашуви, унинг самарадорлиги пасайиши мумкин. Иккинчидан, давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимида бюджетнинг вазифасига оид ва иқтисодий аниқ таснифи бўлиши билан биргаликда, моддий-техникавий базани мустаҳкамлаш ва дастурлар жадаллигини ошириш зарур.

Бизнинг фикримизча, ғазначиликни ягона ҳисоб-рақамини жорий этиш – Давлат бюджетини ғазначилик ижросидаги даромадларни бошқаришнинг асосий тамойилларидан бирини амалга ошириш натижасидир. Шунингдек,

турли даражадаги бюджетларнинг тушумини ҳамда бюджет ва мақсадли жамғармаларнинг маблағларини оптимал ишлатилишини комплекс назоратини амалга оширишни таъминлаш имкониятининг яратилишидир.

Бюджет ташкилотларида бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилади. Ушбу ташкилотларда бюджетдан ташқари маблағлардан мақсадли фойдаланишга ҳам эътибор берилади. Уларни ташкил топишининг тўғрилиги ва харажатланиши ҳам текширилади.

Ташкилотлар томонидан тақдим этилган сметалар керак бўлган ҳолларда тегишли ташкилотларнинг раҳбарлари иштирокида кўриб чиқирилиши керак.

Бунда сметаларни кўриб чиқувчи ташкилотлар қуйидагиларни таъминлашлари зарур:

- амалдаги қонун ҳужжатларига, шунингдек, келгуси йил сметаларини тузиш бўйича кўрсатмаларга қатъий амал қилишни таъминлаш;

- харажатлар сметасида қабул қилинган кўрсаткичларни мазкур бюджет ташкилотининг режалаштирилаётган йилга иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш лойиҳаси кўрсаткичларига тўлиқ мос келишини таъминлаш;

- сметаларда белгиланган маблағларни айрим тадбирларнинг ўтказиш муддатларини ва уларни молиялаштиришни таъминлаш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, чораклар бўйича тақсимлаш;

- ҳисоб-китоблар ва асослар билан тасдиқланмаган суммаларни харажатлар сметаларида қабул қилишга йўл қўйилмаслик.

Смета харажатлар гуруҳлари ва унга иловалар асосида тузилади ва унда тўлиқ давлат бюджетини харажатлар гуруҳланишига мос келиши лозим.

Бюджет ташкилотларида харажатлар суммасини аниқлашда қуйидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга асосланади:

1. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорлари, Президент қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси молия вазирлигини норматив ҳужжатлари;

2. Бюджет ташкилотлари харажатларини режалаштиришнинг норматив методи;

3. Давлат томонидан тартибга солинадиган товар ва хизматларнинг баҳолари ва бошқа нодавлат корхона ҳамда ташкилотларининг айрим товар ва хизматларини баҳолари;

4. Вазирлик, тегишли ҳокимият раҳбарлари ва бошқа кўрсатма ва смета тузишга таллуқли ҳужжатлари.

Бюджет ташкилотининг харажатлари сметаси ва штат жадвали қонунчиликда белгиланган тартибда рўйхатга олинади. Бюджет ташкилотларида сметанинг бажарилиши бевосита раҳбар томонидан амалга оширилади.

Мухокама ва назорат учун саволлар:

1. Харажатлар сметасининг моҳияти нимадан иборат?
2. Бюджет ташкилотларида харажатлар сметаси қандай тузилади?
3. Бюджет ташкилотларида харажатлар сметасини тузишнинг тамойилларини тушунтириб беринг.
4. Бюджет маблағларининг сарфланиши тафтиши қандай ўтказилади?
5. Тафтишнинг асосий йўналишларининг асосий тушунчаларини беринг.
6. Ғазначилик тизимида харажатлар сметасини назорат қилиш тамойилларини тушунтиринг.

Тест саволлари

1. Бюджет ташкилотлари учун смета ҳисобланиши бу қандай ҳужжатни билдиради.

А. Йил давомида ташкилотни асраш учун бюджетдан ажратиладиган маблағларни ҳажмини аниқлаш, мақсадли тушум ва улардан фойдаланиш бўйича асосий ҳужжат.

В. Бу бюджет ташкилотларининг даромад ва харажатларининг кенгайтирилган ёзуви.

С. Даромадлар ҳажмини аниқлаш ва маблағларнинг сарфланиши тўғрисидаги асосий ҳужжат.

Д. Тўғри жавоб йўқ.

2. Давлат бюджетида молиялаштиришни харажатлар гуруҳи қуйидаги...

- А. 3 гуруҳ
- В. 4 гуруҳ
- С. 5 гуруҳ
- Д. 6 гуруҳ

3. Сметага ўзгартириш киритиши мумкин.

- А. бош тақсимотчи, сметани тасдиқлаган;
- В. Туман молия мудир;
- С. Бош бухгалтер;
- Д. Ғазначилик бош бухгалтери.

4. Жаҳон амалиётида харажатларни гуруҳлашни турли турларидан фойдаланилади, шу жумладан:

- А. Тармоқ, аралаш;
- В. Идоравий, предметли (тармоқ), иқтисодий, аралаш (комбинациялашган);
- С. Предметли, иқтисодий, комбинациялашган;
- Д. Идоравий.

5. Ғазначилик тизимида молиявий назорат қуйидаги шаклларда амалга оширилади

- А. текшириш ва назорат;
- В. Тафтиш ва аудиторлик текшируви;
- С. Аудиторлик текшируви;
- Д. Ташқи аудит.

4-боб. Ғазначилик бўлимларида давлат бюджетининг касса ижроси бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ташкил этишнинг назорати

4.1. Бухгалтерия ҳисоби тизимини ташкил этиш ва бошланғич ҳужжат ва регистрларни расмийлаштиришни текшириш

Бюджет ташкилотларида давлат бюджети ва бюджетдан ташқари маблағларнинг бажарилишига жавоб берувчи ғазначилик ҳамда унинг ҳудудий бўлинмаларини пайдо бўлиши муносабати билан бюджет жараёнида иштирок этувчи ҳамма қатнашчилар ўзаро муносабатларининг алоҳида механизминини ишлаб чиқиш зарурияти пайдо бўлади. Бюджет ташкилотларида давлат бюджети ва бюджетдан ташқари маблағлар ижросини амалга ошириш билан боғлиқ молиявий жараёнларни батафсил маълумотларни келтириш лозим.

Ўзбекистон Республикаси “Давлат бюджети ғазна ижроси тўғрисида”ги Қонуни Давлат бюджетининг Ғазна ижроси билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади ва янги тушунча ва аниқланишларни белгилайди, масалан, давлат бюджети ғазначилик ижроси, Ғазначилик, Ягона ғазначилик счёти, давлат бюджети ғазначилиги ижроси бухгалтерия ҳисобининг ягона счётлар режаси.

Бюджет ҳисоби унга юклатилган функциясига қараб, икки гуруҳга ажратилади:

Бюджет ижроси бўйича операциялар ҳисоби (Давлат бюджети, республика ва маҳаллий бюджет, ҳамда Давлат мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқари фондлари маблағлари);

Бюджет ташкилотларида бюджет ва бюджетдан маблағлар харажатлари сметаси бажарилиши операциялари ҳисоби.

Бюджет ташкилотларида давлат бюджети, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органлар бюджети, бюджетдан ташқари маблағлар бухгалтерия ҳисоби, тегишли бюджетлар ижроси ва хизмат кўрсатишни амалга оширувчи (Ўзбекистон Республикаси Ғазначилиги ва унинг ҳудудий бўлинмалари) ғазначилик бўлимларида юритилади.

Бюджетдан маблағ олувчилар харажатлар сметасининг бажарилишини бухгалтерия ҳисоби ушбу ташкилотларнинг тегишли молиявий хизмат бўлимлари томонидан ёки бюджет маблағларини бош тақсимловчи марказлаштирилган бухгалтериясида юритилади.

Ғазначилик бўлими Ягона ғазначилик счёти жорий қилиниши ва илғор информацион тизим “ИСУГФ” жорий қилиниши Давлат бюджетини ғазначилик ижроси бўйича бухгалтерия ҳисобини тўлиқ юритиш ва бюджетнинг Давлат мақсадли ва бошқа бюджетдан ташқри фондлари операциялари ҳисоби, бюджетдан маблағ олувчилар харажати сметаси касса ижроси ва бошқа операцияларини қонунчилик асосида юритишни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги ва унинг ҳудудий бўлинмалари (кейинги ўринларда – ғазначилик бўлинмалари) томонидан республика бюджетининг, Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг (кейинги ўринларда – бюджетлар) ғазна ижроси бухгалтерия ҳисобини, республика ва ҳудудий ғазна ҳисоб-варақларидан (кейинги ўринларда – ғазна ҳисоб-варақлари) фойдаланган ҳолатларда, юритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 21 июль 2008 йил №80 – сон буйруғи “Давлат бюджетининг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисоби бўйича Қ О И Д А Л А Р” асосида белгилайди ва Давлат бюджети ғазначилиги ижроси бўйича махсус дастур комплекс (ПК “КИГБ”) қўлланилган ҳолда амалга оширилади .

Давлат бюджетининг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисоби ғазначилик бўлинмалари томонидан Давлат бюджетининг ғазна ижроси бўйича дастурий мажмуа қўлланган ҳолда амалга оширилади.

Амалга оширилган операциялар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгилаган тартибда, ҳар ой электрон шаклда архивланади ва ташқи электрон мосламаларда сақланади.

Ушбу Қоидаларга кўра тегишли бюджетнинг ғазначилик ижроси Ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилигининг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бўлими ҳамда тегишли бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи сектори (гуруҳи), ҳудудий ғазначилик

бўлинмаларининг молиявий ресурсларни бошқариш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бўйича мутахассислари (кейинги ўринларда – бухгалтерия ҳисоби бўйича ходимлар) томонидан амалга оширилади.

Ғазначилик бўлинмаларига Давлат бюджетининг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисобини юритишда юклатилган вазифа ва мажбуриятларни амалга оширишда Молия вазирлигининг тармоқ бошқармалари ҳамда ҳудудий молия органлари тегишли ғазначилик бўлинмаларига бюджетларнинг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритишда зарур бўладиган барча ҳужжатларни ўз вақтида тақдим қилишлари, шу жумладан:

- бюджетларнинг даромадлар ва харажатларининг (вақтинчалик даромадлар ва харажатлар ёйилмаси) ойлар бўйича тақсимланган йиллик ёйилмаси, унга киритилаётган ўзгартиришларни ҳисобга олган ҳолда¹³;

- бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатлар сметаларининг молия органлари мансабдор шахсларининг имзолари ва муҳр излари билан тасдиқланган нусхалари (биринчи чорак вақтинчалик харажатлар сметалари) иловалари билан, уларга киритилган ўзгаришлар;

- бюджет ссудалари ажратилиши тўғрисидаги шартномалар нусхалари;

- бюджетларнинг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисобини юритишда зарур бўлган бошқа ҳужжатлар.

Бюджетларнинг ғазна ижроси бўйича операцияларни бухгалтерия ҳисобини юритиш учун операциялар амалга оширилганлигини белгиловчи ҳужжатлар ва уларни ўтказишга доир фармойишлар каби бирламчи ҳисоб ҳужжатлари асос бўлади. Хўжалик операцияларининг бухгалтерия ҳисоби учун операциялар амалга оширилганлигини қайд этувчи бошланғич ҳисоб ҳужжатлари ва уларни ўтказишга доир фармойишлар асос бўлади.

Бошланғич ҳужжатлар хўжалик операциялари амалга оширилаётган вақтда ёки операциялар амалга ошириб бўлинганидан кейин тузилади.

Бюджетларнинг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисобини амалга ошириш учун ғазначилик бўлинмаларининг бирламчи ҳужжатларга ва ҳисобга олиш регистрларига имзо қўйиш ҳуқуқига эга ходимлари томонидан имзоланган бирламчи ҳужжатлар расмийлаштирилади.

¹³ Тегишли бюджетлар даромадлар ва харажатларини ғазна ижроси билан тўлиқ камраб олгандан сўнг, даромадлар ва харажатларни ойлар бўйича тақсимланган ёйилмаси тақдим қилиш амалга киритилади

Бюджетларнинг ғазна ижроси бўйича операцияларни бухгалтерия ёзуви учун бухгалтерия ҳисоби бўйича ходимларга қуйидаги белгиланган тартибда расмийлаштирилганлар асос бўлиб хизмат қилади:

а) бошланғич ҳужжатлар ва Бюджетнинг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисобини юритишда ишлатиладиган бошқа ҳужжатлар;

б) ҳисобга олиш ҳужжатлари (11-сонли шаклдаги ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича билдиришнома, 3-сонли шаклдаги бюджетларни ғазна ҳисоб-варақларига келиб тушган даромадлар тўғрисидаги маълумотнома, 274-сонли шаклдаги мемориал ордер, бюджетларнинг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисобини ва ҳисоботини юритишда ишлатиладиган бошқа ҳисоб ҳужжатлари).

Бошланғич ҳужжатлар қоғозда тузилиши керак ва унинг мажбурий реквизитлари қуйидагилардир:

- Бюджет олувчилар номи;
- ҳужжатнинг номи ва рақами, у тузилган сана ва жой;
- ҳўжалик операциясининг номи, мазмуни ва миқдор ўлчови (натура ҳолида ва пулда ифодаланган ҳолда);
- масъул шахсларнинг шахсий имзолари.

Бухгалтерия ҳисоби бўйича ходимларга келиб тушган бирламчи ва ҳисоб ҳужжатлари электрон кўринишда ҳисоб учун қабул қилинади ҳамда умумий мемориал ордер (274-сонли шакл) билан бир кунлик барча операциялар расмийлаштирилади.

Мемориал ордерлар операцияларнинг амалга оширилишига қараб, лекин бирламчи ва ҳисоб ҳужжатлари олинган куннинг кейинги кунидан кечикмасдан тузилади ҳамда бухгалтерия ҳисоби бўйича ваколатли ходимлар томонидан имзоланади.

Бухгалтерияга келиб тушадиган дастлабки ҳужжатлар албатта назорат қилиниши лозим. Текшириш унинг шакли (ҳужжатларни расмийлаштиришнинг тўғрилиги ва тўлиқлиги, реквизитларни тўлдирилганлиги, мазмуни бўйича) операцияларни ҳужжатлаштиришнинг қонунийлиги, айрим кўрсаткичларининг логик боғлиқлиги.

Бюджетларнинг ғазна ижроси бўйича операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби регистрлари икки ёқлама ёзув қоидаларига мувофиқ тасдиқланган бланкалар (шакллар), журналлар, китобларни ўзида ифодалайди.

Бюджетларнинг ғазна ижроси бўйича операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби қуйидаги ҳисобга олиш регистрларида юритилади:

- а) 1-к – сонли шаклдаги “Бош-журнал” дафтари ;
- б) 3кбс, 3-квпф ва 3-квбс – сонли шаклдаги бюджет ва бюджетдан ташқари маблағларнинг касса харажатлари бўйича дафтарлари;
- в) 4-бс – сонли шаклдаги бюджетлар ўртасидаги бюджет ссудалари бўйича ҳисоб-китоблар дафтари;
- г) 4-к – сонли шаклдаги бошқа бюджетлар билан ҳисоб-китоблар дафтари;
- д) 5-к – сонли шаклдаги бюджет маблағлари даромадлари ва тушумлари ҳисоби дафтари.

Амалга оширилган касса харажатлари тўғрисидаги маълумот Давлат бюджетининг ғазна ижроси дастурий мажмуида кунлик асосида ва ҳисобот оyi, чораги ва йилининг ўсиб бoрyвчи якуни билан банк кўчирмаларидан oлинган ва тегишли ғазна ҳисоб-варақларига (операция амалга оширилган куннинг эртанги банк кунидан кечиктирмасдан) келиб тушган ва кўчирилган маблағлар тўлов ҳужжатлари маълумотлари асосида акс эттирилади.

Давлат бюджетининг ғазна ижроси дастурий мажмуида операциялар ёзуви “Бош-журнал” дафтарида (1-к – сонли шакл) ва мазкур Қоидаларда кўзда тутилган бошқа бухгалтерия ҳисоби регистрларида автоматик тарзда шаклланади.

“Бош-журнал” дафтари (1-к – сонли шакл) асосида ҳар бир бюджет бўйича бюджетнинг ғазна ижроси баланси алоҳида шаклланади.

Бухгалтерия ҳисоб регистрларида ўтган йил учун синтетик ҳисоб-варақлардаги мавжуд бўлган қолдиқлар кейинги йилда бюджетлар ижроси ҳисоби учун очилган тегишли бухгалтерия ҳисоб регистрларига кўчирилади ва ҳисобга олинади.

Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби регистрлари ҳисобга қабул қилинган бирламчи ҳужжатлардаги маълумотларни тизимга (тартибга) солиш ва тўплаш ҳамда таҳлил қилиш учун хизмат қилади.

Мактаб таълими фонди бюджети ижроси бўйича операцияларни текширишда қуйидаги регистрлардан фойдаланилади:

а) “Бош журнал” дафтари №1-ФШО шакли;

б) Фонд маблағлари олувчилар Фонд маблағлари ва касса харажатлари бўйича талаб қилиб олингунгача асосий депозит счёти дафтари №3-ФШО шакли;

в) Фондлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар дафтари №4-ФШО шакли;

г) Даромад дафтари №5-ФШО шакли.

Тегишли тартибда Фонд бюджети бўйича даромадлар китоби Фонд бюджети даромадларини бўлинмаларнинг номлари бўйича гуруҳлаштирилиши лозим.

Ҳисоб регистрларига ёзувлар сиёҳ, шарикли ручка билан ёки ҳисоблаш техникаси воситалари ёрдамида бошланғич ҳужжатлардан, улар олинганидан сўнг икки кундан кечиктирмасдан ёзилади.

Ҳар ой тугагандан кейин аналитик ҳисоб регистларида айланмаларнинг жами ҳисобланади ва субсчётлар бўйича қолдиқ чиқарилади.

Бухгалтерия ҳисоби регистрларига тасдиқланмаган тузатишларнинг киритилишига йўл қўйилмайди. Касса дафтарида эса тузатишлар ва ўчириб ёзишларга йўл қўйилмайди.

Жорий йилдаги ҳисоб регистрлари ёзувларида аниқланган хатолар қуйидаги тартибда тузатилади:

а) баланс топширгунга қадар шу ҳисобот даврида аниқланган, мемориал ордер маълумотларининг ўзгаришини талаб қилмайдиган хатолар ана шу хато ёзилган ёзув ёки матннинг устидан ингичка чизик билан ўчирилади (ўчирилган ёзувни ўқиш мумкин қилиб) ва унинг устига янги, тўғри матн (ёзув) ёки суммани ёзиб қўйиш йўли билан тузатилади. Бир вақтнинг ўзида тегишли қатор четидаги хошияга бош ҳисобчининг имзоси билан “Тузатилган” деб изоҳ берилади ва санаси кўрсатилади.

б) баланс топшириш вақтига қадар мемориал ордерга ўтиб кетган хато ёзув унинг характериға қараб қўшимча мемориал ордер билан ёки “Қизил сторно” усулида тузилади.

Баланс топширилган ҳисобот давридаги ҳисоб регистрлари ёзувларида аниқланган хатолар ҳам худди юқоридаги усулда тузатилади. Хатони тузатишга доир қўшимча ёзувлар, шунингдек, “Қизил сторно” усули билан қилинадиган тузатишлар мазкур хато аниқланган ҳисобот даврида тузилган мемориал ордерлар билан расмийлаштирилади. Бу мемориал ордерлар одатдаги реквизитлардан ташқари, мазкур мемориал ордер билан тузатиладиган мемориал ордернинг рақами ва санасига ишора қилинади.

Янги ҳисобот йилида синтетик ва аналитик субсчётларга доир ҳисоб регистрларида йил бошига қолдиқ суммалар ўтган йилги якунловчи балансга ҳамда ҳисоб регистрларига мос равишда ёзилади.

Агар йиллик ҳисобот юқори ташкилот томонидан тасдиқланаётганда ёки молия органи томонидан қабул қилинаётганда якунловчи балансга нисбатан юқори ташкилотнинг ёки молия органининг асосланган эътирозлари мавжуд бўлса, тегишли ёзма хатга асосан бу тузатишлар ўтган йилги тегишли ҳисоб регистрларига ҳам (юқоридан келтириб ўтилган тузатиш йўли билан), жорий йил ҳисоб регистрларига ҳам (йил бошидаги қолдиқларини ўзгартириш йўли билан) киритиб қўйилади.

Бухгалтерия ҳисоби регистрларининг реквизитлари тавсия тусига эга бўлиб, зарурат туғилганда (икки ёқлама ёзув қондасини бузмаган ҳолда) ўзгартирилиши мумкин. Бунда киритилган ўзгартиришлар ушбу ҳисоб регистрларидан олинadиган маълумотлар ҳажми ва мазмунини қисқартимаслиги лозим.

Ҳар ойнинг охириги числосида бюджет маблағларини олувчилар касса харажатлари - бюджетдан маблағ олувчилар бош тақсимловчи ҳисоботи асосида, капитал қўйилмаларга бюджет харажатлари – Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари ва Ўзбекистон Республикаси марказий банки бошқармалари ҳисоботлари асосида акс эттирилади.

Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси бўйича бухгалтерия ҳисоби касса методт асосида, Давлат бюджетини ғазначилиги ижроси бухгалтерия

ҳисоби ҳисоблар режаси бўйича бюджет ғазначилиги ижроси бўйича операциялар бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади.

Назорат қуйидаги ҳисоблар асосида амалга оширилади:

- №01 “Пул маблағлари”;
- №02 “Харажатлар”;
- №03 “Давлат бюджети ва бошқа маблағларнинг махсус ҳисоб-варақлари”;
- №04 “Даромад ва тушумлар”;
- №05 “Берилган ва олинган ссудалар”;
- №06 “Ҳисоблашишлар”;
- №07 “Берилган ва олинган маблағлар”;
- №08 “Курс фарқлари бўйича даромад ва харажатлар”;
- №09 “Бюджет ижроси натижалари”.

Бухгалтерия ҳисоби бўйича ходимлар бюджетлар ижроси бўйича операцияларни бухгалтерия ҳисобини юритишда ва мемориал ордерларни расмийлаштиришда биринчи ҳамда иккинчи тартибли ҳисоб-варақлар шифрларига (кейинги ўринларда – ҳисобварақлар), шунингдек, уларнинг корреспонденциясига амал қилишлари лозим.

Айланма қайднома тегишли синтетик ҳисоб-варақларга бирлаштирилган таҳлилий ҳисобварақларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича синтетик ва таҳлилий ҳисоб ҳисобварақлари бўйича бухгалтерия ёзувларининг тўғрилигини назорат қилиш учун ишлатилади.

Айланма қайднома ҳар ойда тузилади ва қайдномадаги ҳар бир илова ҳисобварақ бўйича айланмалар жами ҳамда қолдиқлар ушбу илова ҳисоб-варақларнинг “Бош-журнал” (308-шакл) китобидаги айланмалари жами ва қолдиқлари билан солиштирилади.

“Бош-журнал” китобида бухгалтерия ҳисоби илова ҳисобварақлари бўйича ёзувлар ўсиб боровчи яқун билан хронологик тартибда акс эттирилади. Китобда барча (мазкур ҳисобот ойида бухгалтерия операциялари бўйича тўлдирилган) мемориал ордерлар рўйхатга олинади.

Жорий йил учун “Бош-журнал” китоби очилганда йил бошидаги қолдиқлар ўтган йилнинг бош-журнал китобига мувофиқ йил охиридаги

қолдиқлар бўйича мос равишда кўчирилади. “Бош-журнал” китобида тегишли давр учун субсчётлар бўйича дебет ва кредит айланмалар, ой бошига қолдиқлар акс эттириб борилади.

“Бош-журнал” китоби маълумотлари тахлилий ҳисоб дафтарлари (285-шакл, 326-шакл, М-44 шакл, 296-шакл ва бошқа регистрлар) маълумотлари билан таққосланади. “Бош-журнал” китобида акс эттирилган субсчётлардаги ҳисобот даври охирига мавжуд қолдиқлар бўйича бюджет ташкилотларининг баланси тўлдирилади (дебиторлик ва кредиторлик қарзларни ҳисобга олувчи субсчётларларда эса, мавжуд дебиторлик ва кредиторлик қарзлар алоҳида ҳолда кўрсатилади).

Бюджетдан ҳар бир маблағ олувчи бўйича алоҳида бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлар ҳисоби дафтери асосида текширилади:

- Бюджетдан маблағ олувчилар касса харажатлари ҳисоби бюджет маблағлари бўйича №3-кбс шакл бўйича;

- бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари тушуми ва ишлатилиши ҳисоби 3-квпф – сонли шакл;

- бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари бошқа маблағлари тушуми ва ишлатилиши ҳисоби 3-квбс – сонли шакл.

Бюджет маблағ олувчиларнинг бюджет маблағлари бўйича касса харажатлари дафтерида 3-кбс – сонли шакл:

- varaқнинг биринчи сатрида режали ажратилган йиллик бюджет маблағларининг тегишли суммалари харажат турлари бўлинмасида ёзилади;

- иккинчи сатрида жорий ойнинг режали ажратилган бюджет маблағлари суммалари харажат турлари бўлинмасида ёзилади.

Харажат турлари бўйича режали ажратилган бюджет маблағлари ўзгаришлари, харажатлар турлари бўйича сметаларга киритилаётган ўзгартиришлар рўйхати реквизитлари кўрсатилган ҳолда, тегишли ёзувлар билан расмийлаштирилади.

Кейинчалик, касса харажатлари ҳисобида, операциялар амалга оширилган санага мувофиқ: тегишли харажат турлари бўйича суммалар ёйилмасида касса харажатларини амалга оширилишида асос бўлган тўлов

топшириқномалари, чеклар ва бошқа тегишли хужжатларнинг реквизитлари ёзилади.

Банк хужжатлари ва шахсий ҳисоб-варақдан кунлик амалга оширилган операциялар кўчирмага иловалар киритилгандан сўнг касса харажатлари жами ҳисобланади ҳамда сўровномага кўра ҳисобот сана бошига режали ажратилган бюджет маблағлари қолдиқлари чиқарилади.

Режали ажратилган бюджет маблағларига ўзгартиришлар киритишда уларнинг қолдиқлари, киритилган ўзгартиришларни ҳисобга олган ҳолда чиқарилади. Бундан ташқари, ой охирида тегишли равишда ойлик ва йил бошидан (касса) айланмалар жами ҳисобланади.

Касса харажатлари ҳисоби дафтарида бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари тушуми ва харажатлари ҳисоби 3-квпф-сонли шакл ҳамда бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари бошқа маблағлари тушуми ва ишлатилиши ҳисоби 3-квбс-сонли шакл, ушбу дафтарлардаги бирламчи ва ҳисоб хужжатлари киритиш ва ҳисобини юритиш, мазкур Қоидаларнинг 110-114 бандлари билан бир хил тарзда, йил бошига қолдиқлар суммалари ва ҳисобот даврида тушган тушумлар билан амалга оширилган касса харажатларини солиштириш билан амалга оширилади.

Бошқа бюджетлар билан ҳисоб-китоблар дафтарида бюджетлар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоблар, шунингдек, бошқа бюджетларга бериладиган маблағлар ва бошқа бюджетлардан олинладиган маблағлар ҳисоби юритилади.

Бюджет маблағлари бўйича даромадлар ва тушумлар китобида (кейинги ўринларда - даромадлар ҳисоби дафтари) тегишли бюджетларга келиб тушган даромадлар ҳамда аниқланмаган тушумлар суммалари ҳисоби юритилади.

4.2. Ғазначиликда бюджетдан маблағ олувчилар шахсий счётларини юритишни текшириш тартиби

Ички назорат хизмати ёки назорат-тафтиш органлари томонидан назорат жараёнларини ўтказиш учун янгилик киритилиб, улар томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги ва унинг ҳудудий бўлинмалари томонидан бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисоб-варақларини очиш, ёпиш ва уларнинг бюджет маблағлари (Захира жамғармаси маблағларини ҳисобга олган ҳолда) ва бюджетдан ташқари маблағлари бўйича операцияларни акс эттириш билан боғлиқ бўлган операцияларни назорат қилиш тартиби “Бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобварақларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилигида ва унинг ҳудудий бўлинмаларида юритиш қоидалари” асосида амалга оширилади (Рўйхат №1746 2007 йил 5 декабр).

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджет маблағларининг сарфланиши бўйича операцияларнинг ҳисобини юритиш мақсадида ғазначилик бўлинмалари томонидан Давлат бюджетининг бюджет таснифи бўлимлари, боблари ва параграфлари бўйича қуйидагиларнинг ҳисобини юритиш учун шахсий ҳисоб-варақлар очилади:

- бюджетдан маблағ олувчиларнинг ўзини сақлаш ва марказлашган тадбирларни амалга ошириш учун харажатлар сметасида кўзда тутилган тасдиқланган (аниқланган) режали бюджет ажратмалари;
- юридик шахс мақомига эга бўлмаган қуйи ташкилотлар учун кўзда тутилган тасдиқланган (аниқланган) режали бюджет ажратмалари;
- капитал қурилиш объектлари бўйича харажатларнинг ойлик ёйилмасида кўзда тутилган тасдиқланган (аниқланган) режали бюджет ажратмалари;
- Захира жамғармаси маблағлари бўйича харажатлар сметасида назарда тутилган маблағлари;
- рўйхатга олинган юридик мажбуриятлари;
- бюджетдан маблағ олувчилар томонидан тақдим қилинган молиявий мажбуриятлар суммаси;

- харажатлар тўлови рухсатномалари ;
- бюджетдан маблағ олувчилар томонидан амалга ошириладиган касса харажатлари.

Шахсий ҳисобварақлар бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисоб-варақларини рўйхатга олиш Журналида қайд қилинади (Тасдиқланган мазкур қоидалар асосида).

Ҳар бир шахсий ҳисобвараққа тегишли уникал рақам берилади.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджет маблағлари бўйича шахсий ҳисоб-варақларининг очилиши ғазначилик бўлинмалари томонидан тегишли ҳужжатлар асосида 2 иш куни давомида очилди, юқорида кўрасатилган қоидалар асосида уларни Қоидаларга мос келишлиги текширилади ва улар амал қилинган бўлса, шахсий ҳисобварақ очилади.

Агар тақдим этилган ҳужжатлар мазкур Қоидаларда кўзда тутилган талабларга мувофиқ келмаса, мазкур ҳужжатлар ғазначилик бўлинмаси томонидан ҳисобварақлар очмасдан бюджетдан маблағ олувчига қайта ишлаш ёки камчиликларни тўғрилаш учун қайтарилади.

Ҳисобварақлар очилишига асос бўлган бюджетдан маблағ олувчилар томонидан тақдим этилган ҳужжатлар қайтариб берилмайди ва улар ғазначилик бўлинмаларида ўрнатилган тартибда сақланади.

Ғазначилик бўлинмалари бюджетдан маблағ олувчиларнинг сўровига кўра шахсий ҳисобварақлар очилган куннинг кейинги кунидан кечиктирмасдан улар учун очилган шахсий ҳисобварақлар тўғрисида маълумот беради. Ўз навбатида, бюджетдан маблағ олувчилар икки кун муддат ичида ғазначилик бўлинмаларида улар учун очилган шахсий ҳисоб-варақлар реквизитларини тегишли солиқ органлари, ижтимоий таъминот органлари ва товар (иш ва хизмат)лар етказиб берувчиларга етказди.

Бюджетдан маблағ олувчининг қайта ташкил этилиши ва унинг бўйсунушининг ўзгариши ёки ташкилий-ҳуқуқий мақомининг ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган тарзда шахсий номи ўзгарганда, ваколатли давлат органидан янги шахсий ном олгандан сўнг, бир иш куни давомида бу ҳақда тегишли ғазначилик бўлинмасига ёзма равишда хабар қилади.

Ғазначилик бўлинмалари ёзма билдиришнома асосида бюджетдан маблағ олувчининг номи ўзгариши билан шахсий ҳисобвараққа шахсий ҳисобварақнинг уникал рақамини ўзгартирмаган ҳолда тегишли ўзгартиришлар киритади.

Бюджетдан маблағ олувчи қайта ташкил этилганда (бирлашиш, қўшилиш, бўлиниш, ажралиш, қайта ташкил этиш), янги вужудга келган бюджетдан маблағ олувчилар учун ўрнатилган тартибда давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг, қўшилиш шаклида қайта ташкил этилганда бюджетдан маблағ олувчи юридик шахсларнинг фаолиятини тўхтатиш тўғрисидаги ёзув ягона давлат реестрига киритилгандан сўнг, ғазначилик бўлинмасига шахсий ҳисобварақларни ёпиш учун бюджетдан маблағ олувчининг қайта ташкил этилганлиги ҳақидаги ҳужжатларнинг нусхалари илова қилинган ариза тақдим этади.

Бюджетдан маблағ олувчи тугатилганда, тугатилаётган ташкилотнинг раҳбари ушбу жараён бошлангандан бошлаб икки кун ичида ғазначилик бўлинмасига юқори турувчи ташкилот ёки ўрнатилган тартибда нотариал тасдиқланган тугатиш ва тугатиш комиссиясининг тайинланиши тўғрисидаги ҳужжатларнинг нусхаларини тугатиш комиссиясининг фаолият юритиш муддатларини кўрсатган ҳолда тақдим этади.

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобварақларини уларнинг қайта ташкил этилиши, бўйсинувдаги ўзгаришлари, тугатиш комиссиясининг иш фаолиятининг тугатилиши, бюджетдан маблағ олувчининг бошқа ғазначилик бўлими томонидан хизмат кўрсатилишига ўтиши муносабати билан ёки қонун ҳужжатларда кўзда тутилган бошқа ҳолатларда ёпиш мазкур Қоидаларнинг шахсий ҳисобварақни ёпиш тўғрисидаги аризага мувофиқ амалга оширилади.

Шахсий ҳисоб-варақнинг ёпилиши бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобварақларини рўйхатга олиш Журналида қайд этилади.

Ғазначилик бўлинмасининг ваколатли ходимлари бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобварақларининг тегишли сатрларида қуйидаги суммаларни акс эттирадилар:

а) бюджет маблағлари бўйича:

бюджетдан маблағ олувчиларнинг тасдиқланган харажатлар сметалари, шунингдек, вақтинчалик харажатлар сметалари ҳамда капитал қурилиш бўйича харажатларнинг ойлик ёйилмалари, Захира жамғармаси маблағлари бўйича харажатлар сметалари нусхаларида кўрсатилган;

бюджет маблағлари бўйича харажатлар сметалари, шунингдек, капитал қурилиш харажатларининг ойлик ёйилмаларига киритилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, аниқлаштирилган бюджет маблағлари манбалари;

бюджетдан маблағ олувчиларга берилган ХТР;

ғазначилик бўлинмаларида рўйхатга олинган юридик мажбуриятлар;

бюджетдан маблағ олувчилар томонидан ғазначилик бўлинмаларига тақдим этилган молиявий мажбуриятлар;

бюджетдан маблағ олувчиларнинг ғазначилик бўлинмалари томонидан тўланган (ўтказилган), шунингдек, нақд пул шаклидаги тўланган маблағлар;

б) бюджетдан ташқари маблағлар бўйича:

тегишли ва вақтинчалик сметаларда кўрсатилган харажатлар (бюджетдан ташқари тушумлар ҳамда уларнинг йўналиши чекланмайдиган харажат турлари бундан мустасно);

юқорида кўрсатилган харажатлар сметаларига киритилган ўзгартиришларни ҳисобга олган аниқлаштирилган режалар;

мазкур Қоидаларда белгиланган тарзда келиб тушган Молия вазирлигининг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари ва бюджетдан ташқари маблағлар;

ғазначилик бўлинмаларида рўйхатга олинган юридик мажбуриятлар;

ғазначилик бўлинмаларига бюджетдан маблағ олувчилар томонидан тақдим этилган молиявий мажбуриятлар;

бюджетдан маблағ олувчиларнинг ғазначилик бўлинмалари томонидан тўланган (ўтказилган), шунингдек, нақд пул шаклидаги тўланган маблағлари.

Ғазначилик бўлинмалари бюджетдан маблағ олувчиларнинг сўровларига кўра уларнинг тегишли шахсий ҳисоб-варақларидан операциялар амалга оширилган кундан кейинги кундан кечикмаган ҳолда, уларга ушбу шахсий ҳисобварақлардан кўчирмалар мазкур Қоидалар асосида тақдим этади.

Муҳокама ва назорат учун саволлар:

1. Бошланғич ҳужжатлар асосий реквизитларини санаб ва ёзиб беринг.
2. Бошланғич ҳужжатлар ва ҳужжатлар айланишини ташкил этиш қандай назорат қилинади?
3. Бюджет ташкилотларида Бош дафтарни юритиш тартибини назорат қилиш тартибини ёзиб беринг.
4. Шахсий ҳисоб-варақларни назоратини ўтказиш қандай тартибда амалга оширилишига характеристика беринг.

Тест саволлари:

1. **Дастлабки ҳужжатларда қуйидаги реквизитлар бўлиши шарт:**
 - A) ҳужжат номи ва рақами, тузилган вақти ва санаси, номи, хўжалик муомалаларини рўйхатга олиш тартиби, жавобгар шахснинг имзоси.
 - B) Бюджет олувчининг номи, ҳужжат номи ва рақами, тузилган вақти ва санаси, номи, хўжалик муомалаларини рўйхатга олиш тартиби, жавобгар шахснинг имзоси.
 - C) хўжалик муомалаларини рўйхатга олиш тартиби, жавобгар шахснинг имзоси.
 - D) ҳужжат номи ва шахс имзоси.
2. **Дастлабки ҳужжатлар қайта ишловдан ўтмаслиги учун қандай белги қўйилиши керак?**
 - A) қўлда ишланганда-ҳисоб регистрига ёзувнинг санаси, ҳисоблаш техникасида ишлов берилганда оператор штампи ишланган ҳужжатларга қўйилиши лозим;
 - B) ҳисоблаш техникасида ишлов берилганда оператор штампи ишланган ҳужжатларга қўйилиши лозим;
 - C) қўлда ишланганда-ҳисоб регистрига ёзувнинг санаси;
 - D) фақат қўлда ишланганда.

3. Маҳаллий бюджет бўйича бухгалтерия ёзувлари қуйидаги ҳужжатларда ҳисобга олинади:

А) 17-шакл, даромад бўйича маълумотнома, 3 шакл, 5 ва 12-шакл, 11-шакл, 21-шакл, тўлов талабномаси, даврий ва йиллик ҳисоботлар.

В) 17-шакл ва даромад бўйича маълумотнома.

С) 3 шакл, 5 ва 12-шакл, 11-шакл, 21-шакл, тўлов талабномаси, даврий ва йиллик ҳисоботлар.

Д) 17-шакл, даромад бўйича маълумотнома, 3 шакл, 5 ва 12-шакл, 11-шакл, даврий ва йиллик ҳисоботлар.

5-боб Ғазначиликда ички аудитни ташкил этиш

5.1. Давлат секторида ички аудитни ташкил этиш асослари

Давлат секторида аудит икки хил шаклда ташкил этилади:

Ташқи аудит;

Ички аудит.

Ташқи аудит – Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатаси томонидан ўтказилади, бунда Ўзбекистон Республикаси бюджетии даромад ва харажатлар қисми ижроси ҳамда давлат бюджети тузиш тартиби текширилади.

Ўзбекистон Республикасида давлат секторида ички аудит, давлат молиясини бошқаришнинг янги инструменти сифатида молия бўйича давлат стратегияси доирасида, энг аввало Ғазначиликда қўлланилади.

Давлат бюджети ижросининг назоратини ички аудит ва ички назорат амалга оширади.

Ички назорат (ИН) Ғазначилик бўлим(сектор)ининг тегишли ходимлари томонидан амалга оширилади (жорий назорат).

ИН объектлари (кирувчи ва чикувчи) бошланғич ҳужжатлар, бизнес-жараёнида фойдаланиладиган ва қуйидагилар текширилади:

- А) белгиланган тартиб асосида тўғри тўлдирилганлиги;
- Б) бюджет классификацияси кўрсаткичларидан фойдаланишнинг тўғрилиги;
- В) тегишли белгиланган режали бюджетдан мақсадли пул ажратиш;
- Г) бошқа назорат предметлари.

Ички аудит хизмати бўлими фаолияти (ИАХ) - ички ҳужжатларга риоя қилинишини текшириш ҳамда мониторинг олиб бориш йўли билан улар ишини назорат қилиш ва баҳолаш, маълумотларнинг бухгалтерия ҳисоби ҳамда молиявий ҳисоботда акс эттирилишининг тўлиқлиги ва ишончлилигини таъминлаш, хўжалик операцияларини амалга оширишнинг белгиланган қоидалари ва таомиллари, активларнинг сақланиши ҳамда корпоратив бошқариш принциплари жорий этилиши ҳисобланади. Бунда давлат бюджетининг ғазначилик тизимини янада ривожлантириш

стратегиясига кўра, ҳозирги вақда фаолият кўрсатаётган ғазначилик операцияларини назорат қилиш таркибий бўлинмаси ИСУГФ жорий этиш билан паралел равишда ички аудит хизматига айлантирилади.

Ички аудит текширувларини бир қанча турлари мавжуд, уларни қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

Молиявий аудит. Молиявий аудитнинг мақсади бухгалтерия тизими ва ахборотларини ишончли текшириш, Давлат бюджетини касса ижроси бўйича кварталлик ҳамда йиллик бухгалтерия ҳисоботларида акс эттирилган суммаларни текширишдан иборат.

Амалдаги норматив актларга риоя қилинишини аудити. Ушбу аудитнинг мақсади норматив актлар, амалдаги қонунчилик, қабул қилинган сиёсат ва жараёнларни текшириш ҳисобланади.

Операцион аудит. Операцион аудитнинг мақсади амалдаги Ғазначилик тизими ва жараёнларининг мақсадга мувофиқлиги ва сифатини текшириш, ташкилий таркибини танқидий таҳлил қилиш ҳамда қўйилган вазифани бажариш учун молиявий маблағлар ва методологик материалларнинг етарлилигини баҳолашдан иборат.

Бошқарув аудити. Бошқарув аудитини мақсади ғазначилик олдида турган вазифалр доирасида бошқарув функциясини сифатини баҳолашдан иборат.

ИАХ Ғазначиликни ҳамма йўналишдаги ишлари бўйича фаолиятини баҳолайди ва таҳлил қилади. Шу сабабли ИАХ ходимлари ўзининг фаолиятини фақат бир йўналишда олиб бормайди, балки қўйилган аудит вазифаларини бажаришда ўзига маъқул қарорларни қабул қилади. Бундан ташқари, ИАХ Ғзначиликнинг турли бўлинмаларида аудиторлик текшируви итказиш билан чегарланиб қолмайди. ИАХ ходимлари ҳамма бизнес жараёнларини таҳлил қилиш орқали операциялар аудитига эътибор қилади.

1. Ғазначилик ташкилий таркибида ИАХ

Молия вазирлиги ғазначилиги таркибида мустақил ички аудит Бошқармаси/бўлими 3-7 кишидан иборат штат билан, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ғазначилик бошқармаси бўйича- ички аудит сектори (гуруҳи) 2-4 кишидан иборат штат билан ташкил

қилинади. Бунда Ғазначилик ички аудит хизмати бошлиғи бевосита Ғазначилик бошлиғи-молия вазири ўринбосарига, Ғазначиликни ҳудудий ички аудит сектори (гуруҳи) бошлиғи Ғазначилик ички аудит бошқармаси/бўлимига бўйсинади.

Ички аудит бошқармаси ва секторини асосий функцияси:

Ғазначилик ҳужжатлари ва ИСУГФ ишининг доимий мониторинги;

Ғазначиликда бизнес-жараёнларни такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш.

Давлат бюджети маблағларидан фойдаланиш назорати

Давлат бюджети маблағларидан фойдаланиш назорати Ғазначиликда қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- назорат ички тизими (дастлабки ва жорий назорат);
- ички аудит (Ғазначиликни мустақил бўлинмаси).

Ички назорат ва аудитни таққослама жадвали

	Ички назорат	Ички аудит
Мақсад	1.Тасдиқланган параметр (лимит) доирасида бюджетнинг бажарилиши; 2.Бюджет ташкилотлари томонидан бўлиши мумкин бўлган суиистеъмолчиликларни ўз вақтида огоҳлантириш ва олдини олиш	1. Давлат молиясини бошқаришни Информацион тизимида ИСУГФ) бизнес жараёнлар самарадорлигини баҳолаш ва турли суиистеъмолчиликлар ҳамда бузилишларни турли рискларининг устидан Ғазначилик назоратини такомиллаштириш; 2. Бюджет ғазначилиги ижроси жараёнида қўлланиладиган ҳужжатлар айланиши жарёнини оптималлаштириш ва такомиллаштириш ҳамда ғазначилик ишларининг

		самарадорлигини ошириш турли манипуляция қилишларни камайтириш; 3.ИСУГФ ни ҳамма тизимларда самарали фаолият кўрсатиши.
Субъектлар	ИН Ғазначиликни бўлим (сектор) тегишли ходимлари амалга оширади (дастлабки ва жорий назорат)	ИА-ички аудит бошқармаси/бўлими ходимлари ва ҳудудий бошқарма сектор (гуруҳ) ходимлари, ҳудудий ғазначилик бўлинмалари ички аудит мутахассиси томонидан амалга оширилади
Объектлар	а) белгиланган тартиб асосида тўғри тўлдирилганлиги; б) бюджет классификация- си кўрсаткичларидан фойдаланишнинг тўғрилиги; в) тегишли белгиланган режали бюджетдан мақсадли пул ажратиш; г) бошқа назорат предметлари.	ИА объектлари Давлат бюджети Ғазначилиги ижроси жараёни билан боғлиқ операциялар ҳисобланади (ҳужжатлар айланишини самарали ташкил этиш)

Аудит текширув режасининг мақсади.

Ҳужжатли расмийлаштирилган аудит текширув режаси қуйидаги мақсадларга эришиш учун хизмат қилади:

- Ғазначилик раҳбарига аудитнинг устувор йўналишларини тасдиқлашга ёрдам беради ва таҳлилни енгиллаштириш имкониятини яратади;

- Ғазначилик фаолиятини текшириш жараёнида рискларни таҳлил қилишнинг аудиторлик ёндашувини режалаштириш ва самарага эришиш методикаси билан таъминлайди;

- Келгуси аудит режалаштириш жараёнини енгиллаштиради;
- Йиллик режага критиладиган ўзгаришларни асослаш ва ҳужжатлаштириш, тушунтириш имкониятини яратади.

Аудиторлик текширишларини йиллик стратегик режасини тузиш жараёни.

ИАХ ғазначилик фаолиятини текширишда қуйидагиларга асосий эътиборни қаратиши лозим:

Ички риск (фаолият турлари бўйича) энг кўп бўладиган фаолият, энг юқори риск мавжуд (назорат тизимини паст сифати натижасида) жойларга эътибор қаратиши лозим.

Ҳар йили ИАХ юқорида кўрсатилган масалаларга эътибор бериши ва аудит органлари фаолиятига уларнинг таъсирини аниқлаши лозим. Тегишли равишда қуйидагиларни аниқлаши лозим:

Ғазначилик фаолиятининг қайси йўналишлари аудит предмети бўлади (аудиторлик текширишни режалаштириш) ва қандай қилиб аудит ўтказилади (аудит методикаси).

Йиллик аудиторлик текшириш режасини тайёрлаш тўрт босқичдан иборат бўлади:

- Жорий йилда аудит предмети бўладиган ғазначилик фаолиятининг йўналишларини аниқлаш;

- Ғазначилик фаолияти йўналишларига тегишли рискларни баҳолаш, текширишни режалаштириш учун;

- Ғазначилик фаолиятининг аниқ йўналиши бўйича аудит хизмати;

- Аудит хизмати фармойишига тегишли Ғазначилик фаолиятининг тегишли йўналиши бўйича, шу жумладан, ички назорат тизими сифатига тегишли маълумотларни ўрганади;

- Аудит даврийлиги ва ҳажми бўйича хулоса тақдим қилади.

Бундай ёндашиш аудиторни риск даражаси юқори бўлган тегишли ишларга эътиборини жалб қилиш имконини беради. Риск даражаси паст бўлган фаолият унчалик тез-тез ёки батафсил текширилмайди.

Бундай баҳолашга асосланган ахборот аудиторлик текширишини стратегик режасига киритилади. Масалан, бундай режа қуйида келтирилган.

4. Ички аудит ишларини ҳар йили ўтказиш.

Камдан кам ҳолларда ички аудитор ишлари режаси фақат мавжуд рисклар асосида аниқланади. Бунда бошқа қуйидаги мулоҳазаларни ҳам ҳисобга олиш керак, шу жумладан:

- Ғазначилик раҳбарининг адитни аниқлаш йўналишлари тўғрисидаги қарори;

- Молия вазирлигига юборилган ғазначилик масалаларини тартибга солиш масаласи бўйича аудит ўтказиш сўрови;

- Ғазначилик юқори раҳбарияти эътиборини жалб қилган маълумотлар асосида шошилишч аудит.

Аудиторлик текширувининг бу турларини режага киритиш лозим. Лекин бундай махсус текшириш аудиторларни Ғазначилик фаолиятини асосий йўналишидан юқори риск ёки ишончсиз назорат тизими билан боғлиқ фаолиятдан четга жалб қилмаслиги лозим.

Ғазначилик раҳбари томонидан аудиторлик текширишининг йиллик режаси тасдиқлангандан кейин аудит текширишни ўтказиш графиги ва давомийлигини аниқлаш мумкин.

Рискларни баҳолашга асосланган аудит.

Рискларни баҳолашга асосланган аудит ИАХ ишларини максимал самарага эришишига асосланади ва вақтнинг чегараланганлиги сабабли тижорат ҳамда операцион рискларни бошқаришга қаратилади. Унинг методологияси кўп босқичлар асосида ташкил топади.

Давлат секторида ички аудит ташкил топишининг асосий босқичлари бизнинг фикримизча, қуйидаги элементлардан иборат бўлади:

I босқич - ғазначилик тизими учун корпоратив бошқариш таркибини аниқлаш;

II босқич - ички аудит ролини аниқлаш;

III босқич - аудит дастурини ишлаб чиқиш;

IV босқич - зарур ресурсларни олиш;

V босқич - текшириш механизмини жорий қилиш;

VI босқич - аудит ҳисоботини тузиш.

I босқич-ғазначилик тизими учун корпоратив бошқариш таркибини аниқлаш.

Аудит режасини қисмларга бўлиш учун аудит бўлими ходимлари Ғазначилик ташкилий структурасини амалга оширади. Бу бошланғич босқичида Ғазначилик фаолиятини ҳамма томонларини ўз ичига олади. Шундай қилиб, аудит текшириши режаси ғазначилик бўлинмалари бўйича тузилади:

Аудит режасини тайёрлашда аудиторлик текшириши Ғазначиликни ҳамма томонларини ўз ичига олади. Бунга қуйидаги масалаларни компьютер ва кодларга кириш ҳуқуқи билан боғлиқ, бино жисмоний эскириши, хизматларнинг таҳлили, мижозларга тақдим қилиниши, почталарни очиш ва тарқатиш жараёнлари билан, фавқулотдаги ҳолатлардан чиқиш ва бошқалар.

Аудитга тегишли соҳаларни аниқлагандан кейин аудитор олдига қўйилган вазифаларни тегишли давр бўйича аниқлаш лозим.

Аудит мақсади аудит самарадорлигига боғлиқ ҳолда режалаштириш жараёни асосида тузилади. Мақсад аниқ ва тушунарли бўлиши, ким аудит ўтказади ва кимга унинг натижалари берилади каби масалалар ўз ечимини топиши лозим.

Операцион мақсад	Бу мақсад ташкилот самарадорлигини таъминлаш билан боғлиқ, унинг фаолияти натижаларини ўз ичига олади, рентабеллик ва зарарлардан ҳимоя қилиш. Масалан, мақсад филиал тармоғида максимал ҳудудий доирада фойда мақсадида бошқа мисол-зарарларни маълум суммагача чегараланиши
Молиявий ҳисоботга тегишли мақсад	Ушбу мақсад ишончли молиявий ахборотларни тайёрлаш ва чоп этишга йўналтирилган. Масалан, ой тугагандан кейин 10 кун ичида ишончли фойда ва зарар тўғрисида ахборот олиш.
Риоя қилиш ва мос келиш соҳасидаги мақсад	Бу мақсад Молия вазирлиги, Ғазначилик ва бошқа қонунчилик ҳамда норматив актлар талабига риоя қилиш билан боғланган. Масалан, Ғазначилик тартибга солувчи органлар билан яхши муносабатни йўлга қўйиш.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Ғазначилиги.

Бу мақсадларни аниқлаштириш ва ҳужжатлаштириш ички назорат тизимини баҳолаш ва ўрнатиш учун асосий зарурий шарт ҳисобланади. Аудитор томонидан бажариладиган функциялар ички назорат тизими бир қисми ҳисобланади, чунки аудитнинг мақсади умумий мақсад ва вазифалардан келиб чиқади.

Бунинг мисоли сифатида Ғазначилик корпоратив мақсади қуйида келтирилган:

ҒАЗНАЧИЛИК МАҚСАДИ Норматив талабларига ғазначиликнинг мос келиши, Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги амалдаги актларига мос келишлиги. Ходимларнинг бошқариш малакасини ривожлантириш ва такомиллаштириш.	АУДИТНИНГ ТЕГИШЛИ МАҚСАДЛАРИ Ходимларни уларнинг фаолиятига тегишли қонунчилик ва норматив актлар билан таъминлаш, Молиявий бозор фаолиятини назорат қилувчи ходим билан муҳокама қилиш (комплекс назорат), аудит давомида аниқланган қонунчилик ва бошқа нормалар талабларидан четга чиқиш. Ғазначилик томонидан тегишли тартибда ҳисоб сиёсатида риоя қилинишини зарур ҳолларда ташки аудитор билан биргаликда, тасдиқлаш, раҳбарият учун ўқиш дастури мавжудлиги, Фоииз ставкаси бўйича рискларни бошқаришга жавобгар ходим бошқарув маълумоти тизимида эга.
Режалаштирилган фоииз маржасига эришиш, бозор ўзгаришларига ўз вақтида амал қилиш, назоратнинг тегишли усуллари ва жараёнларига эга бўлиш, миқдорларга юқори даражада хизмат кўрсатиш, автор рози бўлмаган тўловларни амалга оширмасликка эришиш, суиистеъмолчилик рискларини камайтириш Тажрибали кадрлар кўнимсизлигини камайтириш	самарали ички назорат тизимида эришиш имконини берадиган аудиторлик жараёнларининг мавжудлиги. Раҳбарият билан асосий бизнес жараёнларини муҳокама қилиш. Раҳбариятга жиддий қоидабузарликлар ва нотўғри содир бўлган операцияларни тиклаш бўйича чора-тадбирларни аниқлаш ва ахборот бериш. Бўлим бошлиқлари билан хизмат кўрсатиш ва унинг сифатини ошириш бўйича муҳокама қилиш. Ҳар бир бўлинма ўзининг баҳолаш механизминини ишлаб чиқишига ишонч ҳосил қилиш Тўловларни бир-бирини такрорлаши хато тўловлар, маблағларни ўтказиш ва санкция қилинмаган харажатларни аниқлаш Ғазначиликда кадрлар сиёсатида риоя қилиниши, маслаҳат бериш тизими ва аттестация жараёнлари.

Аудит мақсади рўйхати тузилган, ҳар бир мақсадни нисбатан баҳолаш лозим. Ҳар йили ёки йилда 2 марта ушбу жараёнларни такрорлаш лозим, зарур бўлса рўйхатни ўзгартириш ва янги мақсадларни шароит ўзгаришига қараб таҳрир қилиш лозим.

II босқич - ички аудит ролини аниқлаш

Ички аудит фақат ички аудит хизмати ходимлари томонидан текшириш ва мониторинг орқали амалга оширилади.

III босқич - аудит дастурини ишлаб чиқиш

Ички аудит ўтказиш дастури ишлаб чиқилади ва унда стандарт жараёнлардан фойдаланилади. У икки бўлимдан иборат бўлиши мумкин: аудитнинг узоқ муддатли стратегик режаси ва аудитнинг ҳар йилги дастури ишлаб чиқилади. Дастур бир жойга тўпланган юқори даражадаги рисклар ва бунинг учун рискларни баҳолаш моделини ишлаб чиқиш керак. Бу баҳолаш модели ҳамма фаолиятни баҳолаш ва нисбатан юқори рискни ифодалаши мумкин бўлган томонларга эътибор бериши керак.

Рискларни баҳолаш модели қуйидаги элементларни баҳолаш имконини беради:

- ички аудит сифати;
- раҳбариятни чуқур билимга эгаллиги;
- раҳбарият яхлитлиги;
- интеграция даражаси;

Рискка қуйидагилар киради:

1. ички назорат стандартлари;
2. ғазначиликни бошқариш сифати (билимга эгаллиги ва бошқалар);
3. раҳбарият ва ходимларнинг қизиқиши даражаси;
4. кадрлар қўнимсизлиги;
5. ходимларнинг маънавий қиёфаси;
6. Ғазначилик дафтарига ёзувларни амалга оширишда атайлаб бузиб кўрсатиш ҳажми;
7. суиистеъмолчилик нуқтаи назаридан боғлиқлик;
8. Ғазначилик тизимини автоматлаштириш даражаси.

Бундан ташқари, тренинг дастурида рискларни баҳолаш учун ва ҳужжатларни расмийлаштириш ва жараёнларни кузатиш мақсадида Давлат молиясини бошқариш ислохотлари лойиҳаси билан ҳамкорликда тайёрланиши керак.

IV босқич - зарур ресурсларни олиш

Ғазначилик тизимида аудитнинг асосий вазифаси риск даражаси юқори бўлган ва аудит мақсадига эришиш имконияти қийин бўлган томонларига асосий эътибор қаратилиши лозим.

Ғазначиликда рисклар ички ва ташқи турларига бўлинади. Ички рисклар бўлинманинг қайси бир фаолиятига тегишли ва ички назорат билан боғлиқ бўлади.

Бу рисклар бир қанча компонентларда иборат бўлади.

V босқич - текшириш механизмини жорий қилиш

Ички аудит хизмати Ғазначиликда амалга оширилаётган бизнес-жараёнларини доимий ўрганади ва ҳамма бўлиши мумкин бўлган бизнес рискларни аниқлайди (Ғазначиликни молиявий маълумотлар тўлиқ ва ишончлилиги) ва ички назорат тизимининг янги дастурларини жорий қилиш ва текширишни аниқлайдиган дастур жорий этилади.

VI босқич - аудит ҳисоботини тузиш

Шунингдек, ўтказиладиган текширишлар бўйича барча ҳисоботларда ғазначиликда бюджет ижроси фаолияти баҳоланишини, аниқланган четга чиқишлар ва қонунни бузишларни бартараф этишга доир тавсияларни, тасдиқлайдиган ҳужжатларнинг тўлиқ пакетини ўз ичига оладиган якуний қисм бўлиши керак.

Ўтказилган ички аудит якунлари бўйича, ички аудит раҳбари томонидан имзоланадиган йиғма ҳисобот тузилади.

Йиғма ҳисобот:

- таҳлилий қисмни;
- якуний қисмни;
- тасдиқлайдиган ҳужжатларнинг тўлиқ пакетини ўз ичига олиши керак.

Йиғма ҳисоботнинг таҳлилий қисми ички аудит ходимлари томонидан ўтказилган текширишлар натижалари тўғрисидаги умумлаштирилган ахборотни ўз ичига олиши керак.

Ҳисоботнинг якуний қисми:

аниқланган четга чиқишлар ва қонунни бузишларни бартараф этиш бўйича ички аудит хизматининг тавсияларини ҳамда фаолият самарадорлигини оширишга, корпоратив бошқаришни такомиллаштиришга доир умумлаштирилган таклифларни ўз ичига олиши керак.

Йиғма ҳисобот ички аудит якунлангандан кейин 10 кун мобайнида тугалланиши зарур.

Йиғма ҳисоботлар бевосита Ғазначилик тизими раҳбарига кўриб чиқиши ва кейинчалик тасдиқлаши учун тақдим этилиши керак.

Ички аудит натижасида аниқланган камчиликларни бартараф этиш чора-тадбирларини кўриши шарт.

Ички аудит хизмати текшириш давомида аниқланган қонун бузилишларини бартараф этиш, шунингдек, умуман фаолият самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирларнинг ўз вақтида ва зарур даражада бажарилиши устидан назорат ўрнатиши керак.

Ички аудит фақат ички аудит хизмати ходимлари томонидан текшириш ва мониторинг ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Ички назоратнинг ҳолатини текшириш ва уларнинг мониторингини олиб бориш йўли билан фақат ички аудит хизмати ходимлари томонидан амалга оширилади.

Назорат таркибини асосий элементлари қуйидагилар:

- Ички аудит принципларига раҳбариятни содиқлиги;
- Ҳуқуқларини ўтказиш ва авторлаштириш тизими;
- Ички аудит ходимларининг амалий иш тажрибаси, билими ва қобилияти;
- Ғазначилик тизими раҳбариятига унинг тўғрисидаги молиявий маълумотларни ишончлилиги, мос келишлиги, миқдори ва операцион маълумотлари;

- Ғазначиликни марказлар ва ҳудудлардан реал бошқариш самарадорлиги;

- Молия вазирлиги раҳбариятининг аудит дастурини ишлаб чиқишда иштирок этиши рискларни камайишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси ғазначилик тизимида Ички аудит тизимининг қуйидаги элементлари мавжуд:

1. назорат муҳити;
2. рискларни бошқариш;
3. рискларни амалга ошириш фаолияти;
4. назорат воситалари ва ахборотлари;
5. мониторинг ва текшириш;
6. махсус матн дастурларини ишлаб чиқиш.

5.2. Ғазначиликда ички аудитни ташкил этиш бўйича хориж тажрибаси

Қозоғистон Республикасида амалга оширилган назорат қилувчи органларни қайта ташкил этиш натижасида қуйидагича таркибий тузилма ташкил этилган: - давлат назорат-бюджет органи, бюджетни ҳамма даражасида маблағларни тушуми ва харажатланишини назорат қилувчи орган; - идоравий назорат-тафтиш хизмати, идорага бўйсинадиган ташкилотларни молия-хўжалик фаолиятини назорат қилиш; - аудиторлик фирма ва аудиторлар, шартнома асосида иқтисоднинг нодавлат секторидаги корхона ҳамда ташкилотларни текширишни амалга ошириш ва бошқа аудиторлик хизматларини кўрсатиш, улар идоравий назоратни текшириш доирасига қирмайди. Қозоғистон Республикаси давлат молиявий назоратининг - Республика бюджети ижроси счёти қўмитаси, маслаҳат тафтиш комиссияси, молия вазирлиги ва марказий давлат органларининг ички назорати хизмати амалга оширади. Давлат молия назоратининг асосий вазифалари - давлата молиявий ресурсларини тўғри тақсимлаш ва қонунийлигини текшириш ва бухгалтерия ҳисобини юритиш; давлат маблағларининг сарфланишини тежалиши ва самарадорлиги; солиқларни тўғри ҳисоблаш ва уни тўлаш. Давлат молия назоратининг объектлари давлат

органлари ва таркибий тузилмалари, давлат бюджетидан молиялаштириладиган давлат иштирокидаги корхона, ташкилотлар, бюджетга солиқ тўловчи тижорат бўлинмалари ҳисобланади. Давлат органларини аниқлашда «аудит» ва «назорат» тушунчаларини нотўғри тушуниш оқибатида тушунмовчиликлар келиб чиқади. Шу сабабли «ички назорат» ва «ички аудит», тушунчалари ҳам нотўғри талқин қилинади. Қозоғистон Республикаси «Аудиторлик фаолияти тўғрисидаги» қонунга кўра аудит бу тадбиркорлик фаолияти ҳисобланади. **Аудит**, чет эллик мутахассислар фикрига кўра, бу хизмат тури ҳисобланади. Ушбу хизматнинг характери шундаки, учинчи шахс олдида бошқа шахс томонидан тайёрланган маълумот тўғри ва ишончли ҳисобланади. Хусусий секторда аудитор томонидан текширилган ташкилотнинг молиявий йиллик ҳисоботлари бўйича хулоса беришга кафолат беради. Ташкилотларнинг молиявий ҳисоботлари унинг раҳбари томонидан имзоланиб, корхона мулкдорларига ва қизиқувчи шахсларга тақдим қилинади: кредиторлар, келгусидаги инвесторлар, солиқ ҳамда статистика органлари, банк, жамоатчиликка оммавий ахборот воситалари орқали ва бошқалар. Аудиторлик фаолияти молиявий ҳисоботлар бўйича амалга оширилганда унга бериладиган кафолатга қараганда кенгроқ маънони англатади ва айрим адабиётларда “кафолат мажбурияти” деб талқин қилинган. **Назорат** ҳар қандай иқтисодий субъектнинг режалаштириш, тартибга солиш, ҳисоб ва таҳлил каби функцияларининг бири ҳисобланади. Бунда назорат ички субъект ичида амалга оширилиб, ташқи корхоналарга боғлиқ эмас. **Ички назорат** – корхона ички назорати тизимини бирлаштириш орқали унинг мақсад ва вазифаларига эришишдан иборат. Бу – корхона раҳбарининг назорат тизимини ташкил этишга жавобгар эканлигини англатади. Ташкилот раҳбарияти активларни назорат қилиш ва штат ходимларини тўғри ишлашини назорат қилиш мақсадида ички аудит хизматини ташкил этади. **Ички аудит** хизмат тури ҳисобланиб, корхона раҳбариятига назорат тизимини яхши ишлаётганлигини тушуниш ва унинг мақсадига эришишга ёрдам беради. Ички аудит ички назоратга мисол бўлиши мумкин ва у ички назорат тизимининг муҳим таркибий элементи ҳисобланади. Ушбу масалада Қозоғистонда давлат

секторида ички аудит хизмати ташкил этилган бўлиб, унинг асосий функцияси давлат бюджети маблағларининг мақсадли сарфланиши ва уларнинг самарасини назорат қилишдан иборат. Шундай қилиб, аудит хизмати давлат томонидан амалга оширилаётган ислохотларни амалиётга жорий қилишда муҳим ўрин эгаллайди.

Ғазначилик тизимида ички аудит хизмати мустақил маълумот билан таъминлайди ва ишончилиги тўғрисида ҳисобот беради ва бошқа бўлинмалар томонидан тайёрланган ахборотларнинг ишончилигига кафолат беради.

Аудит учинчи шахс томонидан олинган ахборотларнинг ишончилиги ва кафолатлигини тасдиқлайди, масалан: Ғазначилик томонидан ҳар йили бериладиган молиявий ҳисоботларнинг ишончилиги.

Ички аудиторлар халқаро институтининг аниқлашича, ички аудит функцияси - бу мустақил баҳолаш, ташкилот ичида унинг фаолиятига баҳо берувчи ва текширувчи хизмат қилувчи бўлим мавжуд бўлишини билдиради. Ички аудитнинг мақсади Ғазначилик ходимларига қўзларининг хизмат бурчларини самарали ташкил этишига ёрдам беришдан иборат.

Ғазначилик тизимида жуда катта молиявий ресурслар оқими ўтади ва натижада маълум рисклар пайдо бўлади. Бундан ташқари ҳар доим ҳам ходимлар самарали ва белгиланган тартиб бўйича фаолият юритмайди. Шу сабабли ички назоратни ташкил этишда айрим камчиликларга йўл қўйилади, шу жумладан:

- ходимларни ўзаро тил бириктириши орқали назоратни функцияларининг тўлиқ бажарилмаслиги;

- раҳбарларнинг ҳар доим ҳам назоратни амалга оширишга эътибор бермаслиги;

- инсон омили орқали тасодифан назорат тизимининг тўлиқ амалга оширмаслиги (чарчаганлик оқибатида эътибор бермаслик, билим савиясининг етарли эмаслиги, тажрибасининг камлиги ва бошқалар).

Шундай қилиб, ички аудитни ғазначилик тизимида ташкил этишнинг жаҳон тажрибасини шуни кўрсатадики, унинг зарурлиги, текшириш самарадорлигини ошириш ва фаолиятни баҳолаш учун зарур ҳисобланади.

Ҳозирги кунда Россия ғазначилиги бюджет ҳисоботини жуда оператив равишда тайёрлайди. У ўз вақтида ташқи текшириш учун РФ ҳисоб палатасига берилади, ҳамма бош бюджет маблағларини тақсимловчилар эса биринчи апрелдан кечикмасдан бундай ҳисоботни Россия ғазначилигига топширадилар. Ижро ҳокимиятининг Федерал органлари фаолиятининг асосий йўналишлари бу босқичда – бюджет харажатларини натижасини таъминлашдан иборатдир. Сарфланган молиявий ресурсларни таққослаш орқали ушбу ресурслардан фойдаланиш натижалари билан Давлат қизиқади. Давлат фақат қанча ҳажмда пул маблағлари ўзлаштирилганлиги, балки ушбу ресурслардан фойдаланиш натижаси қандай бўлганлигини ҳам билиши лозим. Мақсадли дастурларга ажратилган пул маблағларининг ўзлаштирилиши натижасида қандай самара берганлигини билиш лозим. Бундай параметрларга таълим, даволаш сифати ва бошқалар киради. Маълум инструментлар ёрдамида бюджет харажатларининг натижасини таъминлаш керак. Бюджет ислохотлари бевосита айрим тушунчалар билан боғлиқ. Давлат ўз мажбуриятларини бажаришга жавобгар ҳисобланади. Масалан: юридик ва жисмоний шахсларга тўловлар бўйича мажбуриятларини бажариш масаласи". Назорат функциясини қараб чиқадиغان бўлсак, бу ерда энг асосийси, қонунчиликда белгиланган бюджет чекловларига риоя қилиш ҳисобланади. Бюджетда мабалағларни йўналишлар бўйича ишлатилиши тўлиқ ёзилган. Россияда Ғазначилик тизимининг вазифалари қуйидагилар ҳисобланади - текшириш, тасдиқланган бюджетнинг ижросини ҳамма босқичларда назорат қилиш, бюджет маблағларини олувчилар томонидан касса ижроси амалга оширилаётган даврда текшириш каби масалалар ҳисобланади. Россияда бюджет тизими учун ягона счётлар режаси амал қилади ва унда операцияларни ошкоралиги таъминланади. Натижада счётлар режаси асосида бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш молиявий ҳисоботларни ўз вақтида тузиш имконини беради. Бунда кассадаги пул оқимлари тўғрисида ҳисобот орқали тегишли харажатларни амалга оширилиши ва пул маблағларининг тушуми назорат қилинади. Бюджетга пул маблағларининг тушуми ва харажатлари олдиндан белгиланган бюджет классификацияси асосида амалга ошириш имконини беради. Бу жуда муҳим элемент

ҳисобланиб, ҳар бир бюджет бўйича қилинган операцияларнинг очиқ ойдинлигини таъминлаш учун шарт-шароит яратилади. Ушбу йўналишда Ўзбекистон Республикасида ҳам ишлар олиб борилиши ғазначиликни тўғри ташкил этиш ва уни назорат қилиш имкониятини яратади.

Муҳокама ва назорат учун саволлар:

1. Ички аудит ва ички аудит хизматининг моҳияти нимадан иборат?
2. Ўзбекистон Республикаси ички аудит бўйича асосий норматив-ҳуқуқий асосларни санаб беринг.
3. Ички аудитнинг халқаро касбий стандартлари тўғрисида нима тушунасиз?
4. Аудитнинг ички стандартларини тузишга қандай талаблар қўйилган?
5. Ғазначиликда ички аудитни ташкил этишнинг асосий йўналишларини санаб беринг.
6. Давлат секторида ички аудит қандай ташкил этилади?

Тест саволлари:

1. Ички аудит мониторинг ва текшириш ўтказиш йўли билан фақат ички аудит хизмати ходимлари амалга оширади:

А. Ғазначиликни ҳамма йўналишдаги ишлари бўйича фаолиятини баҳолайди ва таҳлил қилади ҳамда қўйилган аудит вазифаларини бажаришда ўзига маъқул қарорларни қабул қилади. Бизнес жараёнларини таҳлил қилиш орқали операциялар аудитига эътибор қилади.

В. Қўйилган аудит вазифаларини бажаришда ўзига маъқул қарорларни қабул қилади. Бизнес жараёнларини таҳлил қилиш орқали операциялар аудитига эътибор қилади

С. Бизнес-режани бажарилишини таҳлил қилади

Д. молиявий хўжалик фаолиятини амалга оширишда солиқлар, бошқа мажбурий тўловлар ҳисобланиши ва тўланишини тўғрилигини текширади

2. Аудитор мустақиллиги:

- A. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига бўйсунди
- B. Фақат аудит ўтказилаётган корхона учун тобъе бўлмаслиги керак
- C. Аудит ўтказаетган корхонадан, учинчи шахслардан, аудит ташкилоти раҳбарлари ёки таъсисчилари бўлмаслиги керак
- D. Ўзига тобъе бўлмаслиги керак

3. Халқаро ички аудит институти бўйича ички аудит тизими:

- A. мустақил баҳолаш функциясини, корхоналарнинг ички фаолиятини баҳолаш ва текшириш.
- B. Ғазначилик самарадорлигини ошириш.
- C. ташқи аудитга замин яратиш.
- D. ички текширув хизматларни кўрсатиш.

4. Ғазначиликда ички аудит хизмати таъминлайди - ...

- A. Ташкилот ичида тузилган ва унинг фаолиятини баҳолайдиган мустақил баҳолаш функциясини бажаради
- B. Бўлинмани текширувчи мустақил бўлинма
- C. Раҳбарга бўйсинувчи ва унинг топшириқларини бажарувчи
- D. Ҳисоб палатаси таркибида фаолият юритувчи бўлим

**II қисм. Ғазначиликда ва бюджетдан маблағ олувчилар фаолиятида
назорат ҳамда тафтишнинг асосий масалалари**

**6-боб Назорат-тафтиш бош бошқармаси (НТББ) ва унинг ҳудудий
назорат-тафтиш бошқармаларини текшириш ҳамда тафтиш ўтказиш
бўйича умумий низомлари**

**6.1. Назорат-тафтиш бош бошқармаси (НТББ) ва унинг ҳудудий
назорат-тафтиш бошқармаларини текшириш ҳамда тафтиш ўтказиш
бўйича умумий низомлари**

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги назорат-тафтиш бош бошқармаси(НТББ) ва унинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги ҳудудий назорат тафтиш бошқармаларининг(НТБ) тафтиш ва текширишларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 7 декабрь 2007 йил №112 буйруғи билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги назорат-тафтиш бош бошқармаси ва ҳудудий назорат тафтиш бошқармалари тафтиш ҳамда текширишларни ўтказиш тўғрисидаги қўлланма асосида амалга оширади.

НТББ ва НТБ ходимлари тафтиш ва текшириш ўтказишда мажбуриятлари қуйидагилардан иборат:

- ўз ишида Ўзбекистон Республикаси қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа ҳужжатларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг буйруқлари ва йўриқнома кўрсатмаларига, бошқа қонунчилик ҳужжатларига ҳамда ушбу қўлланмага қатъий риоя қилиши керак;

- давлат манфаатига қатъий амал қилиши;
- республика бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг қатъий бажарилиши устидан доимий назоратни таъминлаш, бюджет ва молиявий интизомларни бузилиш ҳолатларига, ноқонуний пул маблағлари ва материал қийматликларини сарфланишига, хўжасизлик, пул маблағларидан беҳуда

сарфлаш, ўғирлаш ва нотўғри ҳисоботлар тақдим этилишига йўл қўймаслик ва шундай ҳолатларни тўғрилаш;

- объектив бўлиш, тафтиш қилинаётган (текширилаётган) юридик шахсларга молиявий ишларни йўлга қўйишга ва пул маблағлари ва моддий қийматликларни сақлаш ҳамда тежамли сарфлаш ва тўғри юритиш устидан назорат қилишга амалий ёрдам бериш.

Текширишни амалга оширишнинг асосий принциплари. Текширувчи органлар фаолияти очик ва объектив, қонуний асосда ташкил этилиши лозим.

НТББ ва НТБ тафтиш ва текширишларни белгиланган тартибда ўтказати:

- Вазирлик ва идораларда;
- Молия ва ғазначилик органларида;
- консолидациялашган бюджетда ҳисобга олинувчи бюджетдан ташқари фондларда;
- бюджет ташкилотларида;
- пахта тозалаш саноати корхоналарида;
- хўжалик субъектларида (бюджет ссудаларидан, Ҳукумат томонидан ёки унинг кафолати остида жалб этилган маблағлар ва кредитлардан хўжалик юритувчи субъектларнинг мақсадли фойдаланишини текшириш, жиноий ишни тергов қилиш жараёнида қарама-қарши текшириш).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 15 ноябрдаги 393-сон қарорида тафтиш ва текширишни асосий вазифалари аниқланган.

Бюджет маблағларини келиб тушиши ва сарфланиши, бюджетдан ташқари маблағлардан фойдаланиш, давлат мулки бўлган мулкдан даромадларни тафтиш ҳамда текшириш режали тартибда, режадан ташқари тартибда амалга оширилади.

Режали тафтиш ва текширишлар НТББ учун Ўзбекистон Республикаси молия вазири, НТБ учун эса НТББ бошлиғи тасдиқлаган йиллик ишлар режаси асосида амалга оширилади.

НТББ ва НТБ тафтишчилар иши устидан услубий раҳбарлик ҳамда назоратни амалга оширади, амалий ёрдам кўрсатади. Назорат-тафтиш

аппарати ишларни жойига чиқиб назоратни амалга оширади, одатда, маҳаллий бюджет бажарилиши бўйича молия ва ғазначилик органлари тафтишни амалга оширади.

Хўжалик субъектларини тафтиш қилиш ва текширишга фақат белгиланган шаклда текширишга қўйишга рухсат берадиган махсус гувоҳномага эга бўлган, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган тартибда аттестациядан ўтган мутахассисларга рухсат берилади.

НТББ вазирликлар ва идораларда, республика ва маҳаллий бюджетдаги бюджет ташкилотларида, ҳудудий молия ва ғазначилик органларида, консолидациялашган бюджетда ҳисобга олинувчи бюджетдан ташқари фондларда, хўжалик субъектларида, пахта тозалаш саноати корхоналарида тафтиш ҳамда текширувларни белгиланган тартибда амалга оширади.

НТББ тафтиш ва текширувларни, уларни ўтказиш муддатларини узайтириш бўйича Ўзбекистон Республикаси молия вазири ёки унинг ўринбосари буйруғи асосида амалга оширади.

НТБ томонидан тафтиш ва текширувларни, уларни ўтказиш муддатларини узайтириш бўйича Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги ҳудудий назорат тафтиш бошқармаларининг (НТБ) бошлиғи буйруғи асосида амалга оширади.

Зарурий ҳолларда НТББ ва НТБ қонунчиликда белгиланган тартибда молия органлари ва бюджет ташкилотлари фаолиятини ҳамда бюджет ссудаларидан, Ҳукумат томонидан ёки унинг кафолати остида жалб этилган маблағлар ва кредитлардан хўжалик юритувчи субъектларнинг мақсадли фойдаланишини текшириш учун режадан ташқари тафтиш амалга оширилиши мумкин.

Тафтиш ва текширувларни ўтказиш муддати, тафтиш гуруҳи таркиби, ҳар бир тафтиш ва текширувни аниқ вазифасидан, тафтиш қилинаётган ташкилотнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Тафтиш ва текширувларни ўтказиш муддати – 30 кунгача қилиб белгиланган.

Биринчи марта белгиланган муддат тафтиш гуруҳи раҳбари (тафтишчи) томонидан асосланса, у ҳолда муддати узайтирилиши мумкин.

Тафтишда ўтган 3 календарь йили молиявий фаолиятини, олдинги тафтиш ўтгандан кейинги даврни ўз ичига олади.

Марказлашган бухгалтерия хизмат қиладиган бюджет ташкилотлари тафтиш ва текширилаётганда марказлашган бухгалтериядаги харажатлар сметасини бажарилиши тафтиш қилинади, бунда касса ва банкда очилган ҳар бир счёт бўйича операциялар билан боғлиқ ҳужжатлар, ўтган тафтишдан кейинги даврдан ҳозирги тафтишгача бўлган давр, агар суиистеъмолчиликлар аниқланса, ундан кўпроқ даврни ўз ичига олиши мумкин.

Молия ва ғазначилик органлари, ташкилотлар ва бошқа органлардаги мавжуд режа, ҳисобот, статистик маълумотлар ҳамда материаллар батафсил ўрганилади.

Тафтиш ва текширишга киришдан олдин тафтиш гуруҳи раҳбари ўзининг ваколати доирасида тегишли молия ва ғазначилик органлари раҳбарларига тафтиш ва текшириш белгиланганлиги тўғрисида ахборот беради.

Тафтиш гуруҳи раҳбари тафтиш қилиниши керак бўлган молия, ғазначилик органи ва бюджет ташкилоти раҳбарини тафтиш ва текширув вазифалари билан таништиради. Шундан кейин тафтиш гуруҳи раҳбари дастурда кўзда тутилган айрим тафтиш ва текширув масалаларини аниқлайди, тафтиш ва текширув ўтказиш режаси, унинг аниқ объектлари, саволлари, ижрочилари ва муддатини белгилайди. Тафтиш ва текшириш ўтказиш иштирокчилари режага кўра дарҳол касса тафтиши ҳамда материалларни инвентаризациясига киришадилар.

Марказлашган бухгалтерияни тафтиш ва текширув ўтказишда гуруҳ раҳбари марказлашган бухгалтерия тўғрисидаги низом ва унинг таркиби, унинг штати, ташкилотлар сони, марказлашган бухгалтерия хизмат қиладиган ташкилотнинг харажатлар сметаси бўйича умумий суммаси билан танишиб чиқади. Бундан ташқари, бухгалтерия ходимлари ўртасида хизмат вазифаларини тақсимланиши ва ҳужжатлар айланиши билан танишади.

Шундан кейин тафтиш ва текширишлар ишчи режаси тузилади ва унда аниқ муддатлар ва ишнинг тақсимланиши амалга оширилади. Ишчи режа тузилаётганда марказлашган бухгалтерия ишлари функционал белгилари бўйича тақсимланишини ҳисобга олиш тавсия қилинади.

Тафтишчи текшириш жараёнида моддий жавобгар шахсининг иштирок этишини таъминлаши, бажарилган ишлар ҳажмини назорат ўлчовини амалга оширади, нусха ва намуналар олинади ҳамда улар асосида моддий жавобгар шахс текширилади.

Алоҳида эътибор белгиланган тартибда жиноий иш очилган ишлар бўйича тафтиш ва текшириш ўтказишга қаратилиши лозим.

Хўжалик субъектлар фаолиятини ўзаро текширишда жиноий иш очилган ишлар бўйича назорат қилувчи орган ёки шунга масъул органнинг қарори асосида текширилади. Ўзаро текшириш хўжалик субъектига берилмасдан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзаро текширишда хўжалик субъектига фақат ўзаро муносабатларига тегишли ҳужжатларни кўриш орқали амалга ошириши, бошқа ҳужжатлар ва ҳисоботларни кўриш қатъиян ман этилади.

Ўзаро текшириш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- Тафтиш қилинаётган ташкилотда мавжуд ёзувлар, ҳужжатлар ва нарийги ташкилотдаги пул маблағлари, моддий қийматликлар ва ҳужжатлар берилган тегишли ёзув, ҳужжат ва маълумотлар билан таққосланади;
- Зарур ҳолларда тафтиш қилинаётган ташкилотда мавжуд бўлган жорий ва ҳисоб-китоб счёти бўйича банк кўчирмалари ҳақиқий банкдаги счётнинг асл ёзувлари билан таққосланади, бундай ёзувлар учун асос бўлган ҳужжатлар билан ҳам танишилади;
- Тафтиш қилинаётган ташкилотдаги тўлов ҳужжатларининг нусхалари банкда сақланаётган ушбу тўловни амалга ошириш учун асос бўлган асл тўлов ҳужжатлари билан таққосланади.

Тафтишчи ўзаро текширишни амалга оширишда, агар ўзаро текшириш амалга ошириладиган ташкилот бошқа вилоят, шаҳар ва туманда бўлса, ушбу масала бўйича бевосита тегишли минтақа НТБ мурожаат қилинади ва улар

зарур ўзаро текширишни амалга оширади ва текшириш натижаларини шу текширишни амалга оширган тафтишчига юборади.

Текширишни амалга оширишда маҳсулот сифати, техник шартлар ҳамда технологик режимга риоя қилиниши ва бошқа ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан боғлиқ масалалар, маҳсулотларни тегишли давлат стандартларига мос келиши (зарур ҳолларда мутахассисларни жалб қилиб) текширилади;

Пул маблағлари ва моддий қийматликларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш белгиланган тартибга риоя қилиниши, уларга қоравулликни ташкил этилиши, корхонадаги пропуск тизими ҳолати, корхона ҳудудидан моддий қийматликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши текширилади;

Бухгалтерия ҳисоботи ва балансларни ҳисобот маълумотларининг ишончилиги, турли хатоликлар ҳамда қўшиб ёзишнинг олдини олиш, топшириқларни бажариш кўрсаткичлари фактларини бузиб кўрсатилиши текширилади.

Тафтишчи тафтиш ва текшириш ўтказётганда қуйидаги ҳуқуқларга эга:

Пул хужжатлар, бухгалтерия дафтарлари, ҳисоботлар, режа, смета ва бошқа хужжатларни, пул маблағлари, қимматли қоғозлар ва моддий қийматликларнинг мавжудлигини текшириш, тафтиш ўтказилаётганда мансабдор шахс ва бошқа ходимлардан тафтиш масалалари бўйича тушунтириш хатларини талаб қилиш ҳуқуқига эга ;

Моддий қийматликларни (тўлиқ ёки танланма) инвентаризация қилиш, зарур ҳолларда касса ва касса биноси, моддий қийматликлар ва буюмлар омбори, омборхона, архивларни муҳраб қўйиш;

Тегишли ташкилотлар орқали хом ашё, материал, ярим тайёр маҳсулот ва тайёр маҳсулот, иш ва хизматлар миқдори ҳамда сифатини аниқлаш учун, бино, иншоот ҳолати, қурилиш ишлари ва унинг сифатини аниқлаш учун назорат ўлчовини амалга ошириш, хом ашё, материал ва ускуналарни сақланиш шароитлари бўйича ва бошқа зарур ҳолларда мутахассисларни жалб қилиши мумкин;

Банкдан олинган пул маблағларини кассага қабул қилинишида тўлиқлигини текширишда жорий счёtdан тегишли кўчирмаларнинг

тўлиқлиги, зарур ҳолатларда банкдан берилган нақд пул маблағлари тафтиш қилинаётган давр учун олиниши мумкин;

Банк ва бошқа кредит ташкилотларидан зарур маълумотларни, справка, ҳужжатлар нусхасини ҳисоблашиш операциялари бўйича тафтиш қилинаётган давр учун юридик шахс бўйича олиш мумкин;

Бошқа хўжалик субъектларидан зарур маълумотларни, справка, ҳужжатлар нусхасини ҳисоблашиш операциялари бўйича тафтиш қилинаётган давр учун юридик шахс бўйича олиш мумкин;

Тафтиш ва текширишни белгилаган тергов органларига тафтиш материалларини бериши;

Молиявий интизомнинг бузилиши ҳолатлари бўйича текширилаётган ташкилот раҳбарига уларни тузатиш бўйича таклифлар бериши ва зарур ҳолатларда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига таклиф билан чиқиши мумкин.

Суиистеъмолчилик аниқланганда, шунингдек, зарурий ҳолатларда тафтишчи тафтиш қилинаётган ташкилот мансабдор шахси ва бошқа шахслардан аниқланган фактларни тасдиқлаш учун шунга тегишли ҳужжатлардан (счёт, ведомость, ордер, банк топшириқномаси, чек, моддий қийматликларни бериш бўйича талабнома, наряд, акт, буйруқ, хат ва бошқа ҳужжатлар) нусха ёки кўчирма олади, ёки мавжуд ҳужжатлар асосида тузилган справка ҳамда мансабдор шахсдан ёзма тушунтириш хати олиши мумкин.

Тафтишчи томонидан тафтиш қилинаётган ташкилотда ҳужжатнинг сақланиши кафолати бўлмаса, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 15 ноябрдаги 393-сон қарори асосида тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Назорат-тафтиш бош бошқармаси ва унинг ҳудудий назорат-тафтиш бошқармалари тўғрисидаги низом асосида қалбаки ҳужжат, уни ўзгартириш, сохтакорлик аниқланса, унинг асл нусхаси олинади. Асл нусха ўрнига тафтишчи унинг нусхаси ва олинган ҳужжатлар рўйхатини тафтиш қилинаётган ташкилот бош бухгалтери ёки бошқа жавобгар шахс имзоси билан тасдиқланган ҳолда қолдиради.

Тафтиш ва текшириш натижаларини расмийлаштириш ва аниқланган молиявий интизомнинг бузилишлари ва камчиликларни тугатиш бўйича қабул қилинган чоралар.

Тафтиш ва текширишда аниқланган молиявий интизомнинг бузилишлари ва камчиликлар бўйича гуруҳ раҳбари, тафтиш қилинаётган ташкилотнинг раҳбари ҳамда бош (катта) бухгалтер имзоси билан, зарур ҳолларда илгари ишлаган даврида камчиликларга йўл қўйган тафтиш қилинаётган ташкилотнинг илгари ишлаган раҳбари ва бош бухгалтер имзоси билан акт тузилади.

Тафтиш акти марказий бухгалтерия бўйича у хизмат кўрсатаётган ташкилотлар бўйича тафтиш гуруҳи раҳбари, марказий бухгалтерия жойлашган ташкилот раҳбари ва бош бухгалтер имзоси билан тузилади.

Тафтиш акти имзоланишидан олдин тафтиш қилинганларга унинг мазмуни таништирилади, шу жумладан, ташкилот раҳбарига унинг мазмуни, молиявий фаолиятда аниқланган камчиликлар ва молиявий интизомнинг бузилиши тўғрисидаги ахборотлар билан таништирилади.

Молия ва ғазначилик органлари бюджет ижроси бўйича ишларини тафтиш акти тафтиш гуруҳи раҳбари, молия ва ғазначилик органи раҳбари, бюджет (бўлими) бошқармаси бошлиғи, бюджет инспекцияси раҳбари ёки катта инспектор (инспектор) бюджет бўйича ва молия ҳамда ғазначилик органи бош бухгалтер имзолари билан тузилади.

Бир нусха тафтиш акти расмийлаштирилгандан кейин тафтиш гуруҳи раҳбари имзоси билан тафтиш қилинаётган ташкилотга ёки шунга ваколатга эга шахсга олинганлиги тўғрисидаги имзо кўрсатилган ҳолда топширилади.

Тафтиш қилинаётган ташкилот раҳбари ва (ёки) бош бухгалтер (бухгалтер) илтимосига кўра, тафтиш гуруҳи раҳбари билан келишилган ҳолда тафтиш акти билан танишиш ҳамда унга имзо қўйиш учун 3 иш кунигача вақт белгиланиши мумкин.

Акт бўйича тафтиш қилинган ташкилотнинг имзо қўйган мансабдор шахсининг эътирози ва норозиликлари бўлса, имзо қўйишдан олдин тегишли қўшимчалар ёзади ҳамда бир вақтнинг ўзида тафтиш гуруҳи раҳбарига ёзма

равишда эътирози ва норозиликларини беради, уни тафтиш актига илова қилиниб, унинг таркибий қисми ҳисобланади.

Тафтиш гуруҳи раҳбари 3 иш кунигача бўлган муддатда ёзилган эътироз ва норозиликларини асосланганлигини текшириши керак ва у бўйича ёзма хулоса ёзади, назорат-тафтиш органи раҳбари томонидан кўриб чиқилганидан кейин тасдиқланади ва тафтиш қилинган ташкилот раҳбарига ёки шунга ваколатли шахсга етказилади ҳамда тафтиш материалларига қўшиб қўйилади.

Асосланган хулоса қилиш имкони бўлмаса, Назорат-тафтиш органи раҳбари ёки унинг ўринбосари томонидан шунга масъул бўлган молия вазирлигининг тегишли бўлимига ёки ташкилотга жўнатилади.

Ушбу инструкцияда белгиланган тафтиш актини топшириш тартибига кўра, ёзма хулоса тафтиш гуруҳи раҳбарига (тафтишчи) топширилади.

Тафтиш қилинган ташкилотни мансабдор шахси томонидан тафтиш актини имзолашдан ёки уни қабул қилиб олишдан бош тортса, тафтиш гуруҳи раҳбари акт охирида акт билан танишганлиги ва уни қабул қилишдан ҳамда имзолашдан бош тортганлигини ёзиб қўяди.

Бу ҳолатларда тафтиш акти тафтиш қилинаётган ташкилотга почта орқали ёки бошқа йўллар билан жўнатилади, унда уни олганлигини исботловчи сана мавжуд бўлади. Бунда тафтиш актининг нусхаси қолган назорат-тафтиш органида сақланаётган ҳужжатларга жўнатилганлиги исботловчи ёки бошқа усулда акт берилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинади.

Тафтиш ва текшириш натижалари актда текширилган тафтиш қилинаётган ташкилотни маълумотлар, фактлар асосида, (қонунчиликда белгиланган тартибда) ўзаро текшириш, содир бўлган операцияларни ҳақиқатда текшириш, амалга оширилган хом ашё материалларни тортиш ҳамда ўлчаш, техник шартларга ва ишлаб чиқариш технологик режимига риоя қилинишини ҳақиқий текшириш натижалари асос бўлиб хизмат қилади.

Тафтиш ва текшириш акти аниқланган факт ҳамда ахборотларни қатъий объектив, аниқ ва тушунарли ифода этиши лозим.

Тафтиш ва текшириш актида тафтиш қилинаётган ташкилот фаолияти бўйича тасдиқланмаган ҳужжатлар асосида турли хил хулоса, таклифлар бериш мумкин эмас. Тафтиш актига тергов материаллари ва мансабдор шахслар кўрсатмаларини илова қилишга йўл қўйилмайди.

Тафтиш актида тафтишчи айрим мансабдор шахснинг ҳаракатига баҳо бермаслиги керак, шу жумладан, “пул маблағларини ўғирлади”, “давлат мулкни ўзлаштирди”, “жиноятчи”, “товламачи” ва бошқалар.

Тафтиш ва текшириш актини тузишда молия, ғазначилик органларини бюджет ижроси бўйича иши текшириляётганда, актда фақат фактлар ифодаланиши лозим, агар фактлар тафтиш қилинаётган молия ва ғазначилик органлари камчиликларини кўрсатса, кўрсатилиши лозим.

Тафтиш ва текшириш актларига бошқа ташкилотда аниқланган камчиликларни, улар молия ва ғазначилик органи фаолиятига тегишли бўлмаса, кўрсатиш мумкин эмас.

Марказий бухгалтерияни тафтиш ва текшириш актида қайси хўжалик ва молия операциялари ва ҳужжатлар, қайси давр ва қайси тартибда (ялпи, танланма) текширилганлиги ёзилиши лозим.

Тафтиш ва текшириш актида қуйидагилар кўрсатилади:

- Бюджет, смета бажарилиши умумий маълумотлари, зарур ҳолларда молия хўжалик фаолияти асосий кўрсаткичлари;
- Бюджет мажбуриятлари бажарилиши билан боғлиқ норматив-ҳуқуқий актларнинг бузилиши фактлари;
- Пул маблағлари ва моддий қийматликларни хўжасизлик, камомад, ўғирлик ва ўзлаштириб олиш фактларини аниқлаш;
- Келтирилган камомод ҳажми ва бошқа қоидабузарликларга йўл қўйган мансабдор шахсларнинг фамилиялари келтирилади.

Молиявий интизомнинг бузилишини аниқлаш ва камчиликлар бўйича тафтиш қилинаётган ташкилот молия хўжалик фаолияти бўйича тафтиш давомида ташкилот раҳбарига ахборот берилади ҳамда улар бўйича камчиликларни тугатиш чора-тадбирларини амалга оширади.

Ҳар бир тафтиш ва текшириш натижаси тафтиш қилувчидан тегишли НТБ бошлиғи ёки унинг ўринбосари, бўлим бошлиқлари томонидан қабул қилиб олинади.

Тафтиш актини қабул қилиб олган шахс тафтиш актининг охирги бетида “Тафтиш (текшириш) акти қабул қилинди” деб ёзади ва тафтиш актини қабул қилган шахс имзо ва сана қўяди.

Тафтиш материаллари ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган талаби, қарори билан амалга оширилган бўлса, белгиланган тартибда уларга берилади. Бунда назорат-тафтиш органида тафтиш акти, текширилган ташкилот мансабдор шахсининг тушунтириш хати, тафтишда аниқланган айбдорлар, уларни суиистеъмолчилик қилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар нусхаси қолдирилади.

Тафтиш ва текшириш материаллари асосида қониқарсиз ишларни сабаби аниқланади ва уларнинг молиявий фаолиятини яхшилаш бўйича тафтишчи тафтиш қилинаётган ташкилот ходими билан тадбир ишлаб чиқади.

Айрим ҳолларда тафтиш ва текшириш давомида молиявий ва бюджет интизомининг бузилишини тўлиқ бартараф этишнинг имкони бўлмаса, уларни бартараф этиш бўйича тафтишчи томонидан тегишли тавсиялар ишлаб чиқиб тафтиш белгилаган бошлиғига ва текширилган ташкилот раҳбарига топширади.

Тафтиш ва текшириш материаллари республика, вилоят миқёсидаги ташкилотлар бўйича НТББ ва тегишли НТБ тақдим қилинади, улар бўйича таклифлар ишлаб чиқилади.

Молиявий ва бюджет интизомининг бузилиши аниқланганда уларни бартараф этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқилади ва Ўзбекистон Республикаси молия вазири, унинг ўринбосари, НТББ, НТБ бошлиқлари имзоси билан тафтиш қилинган ташкилотга жўнатилади.

Маҳаллий молия ва ғазначилик органлари ишларини текшириш ва тафтиш натижалари бюджет ижроси бўйича тафтиш гуруҳи раҳбари томонидан тегишли ҳокимиятга кўриб чиқиш учун топширилади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигини ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят молия бошқармаси раҳбар ходимлари, НТБ бошлиқлари зарур ҳолатларда

жойларга чиқиб, уларни кўриб чиқади ва улардаги камчиликларни тугатиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқади.

Зарур ҳолларда молия ва ғазначилик органларида бюджет ижроси бўйича тафтиш ва текшириш натижалари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси молия вазирлиги коллегиясида ва тегишли молия бошқармаларининг кенгашида кўриб чиқилади.

Муҳокама ва назорат учун саволлар:

1. Молия вазирлиги НТББ тафтиш ва текшириш ўтказиши бўйича умумий низомга характеристика беринг.
2. Тафтиш натижалари қандай расмийлаштирилади?
3. Тафтишчи-назоратчи мажбуриятларига характеристика беринг.
4. Тафтиш актининг шакли ва мазмунини тушунтиринг.
5. Тафтиш тугагандан кейин ким томонидан тафтиш акти қабул қилинади?

Тест саволлари:

1. НТББ ва НТБ тафтиш ва текширишларни белгиланган тартибда ўтказди:

- А) Вазирлик ва идораларда;
- В) Молия ва ғазначилик органларида;
- С) консолидациялашган бюджетда ҳисобга олинувчи бюджетдан ташқари фондларда ва бюджет ташкилотларида;

Д) ҳамма жавоб тўғри.

2. Тафтиш ва текширишларни ўтказиш муддати -

- А) 30 кунгача;
- В) 15 кунгача;
- С) 10 кунгача;
- Д) 5 кунгача.

3. Хўжалик субъектлари фаолиятини ўзаро текширишда

- А) жиноий иш очилган ишлар бўйича назорат қилувчи орган ;
- В) текшириш жараёнида;
- С) тафтиш ва текшириш жараёнида;
- Д) тўғри жавоб йўқ.

4. Тафтиш ва текшириш актида кўрсатилади:

- А) бюджет, смета бажарилиши тўғрисидаги умумий маълумотлар;
- В) бюджет мажбуриятлари бажарилиши билан боғлиқ норматив-хуқуқий актларнинг бузилиши фактларини аниқлаш;
- С) пул маблағлари ва моддий қийматликларни хўжасиз сарфланиши, камомад, ўғирликлар фактларининг аниқланиши;
- Д) ҳамма жавоблар тўғри.

5. Ҳар бир тафтиш ва текшириш материаллари:

- А) НТБ бошлиғи ёки унинг ўринбосари, бўлим бошлиқлари томонидан қабул қилиб олинади.
- В) НТБ ўринбосари, бўлим бошлиқлари томонидан қабул қилиб олинади.
- С) Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари қабул қилади;
- Д) Тўғри жавоб йўқ.

III ҚИСМ. ДАВЛАТ СЕКТОРИДА НАЗОРАТ ВА АУДИТ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО СТАНДАРТ ҲАМДА УНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

7-боб. Бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг халқаро стандартлари ва уларни қўллаш муаммолари

7.1. Давлат секторида молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари ва уларни қўллаш

Халқаро бухгалтерлар федерацияси (Нью-Йорк) томонидан Давлат сектори учун молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари ишлаб чиқилган (бундан кейин ДСБХХС). 2000 йилдан бошлаб «Бухгалтерларнинг халқаро федерацияси» «Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисобинининг халқаро стандартлари»ни нашр эттира бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан қабул қилинган «Давлат молиясини бошқаришнинг ислоҳ қилиш дастури»да давлат секторида бухгалтерия ҳисобини «Давлат молияси статистикаси бўйича қўлланма 2001»га ва ҳисоблаш методи учун «Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари»га мувофиқ олиб боришга эришиш ислоҳнинг асосий мақсадларидан бири сифатида қаралган.

Бу стандартлар давлат сектори субъектлари томонидан умумий тайинлашга эга бўлган молиявий ҳисоботларни (давлат бошқарув органларининг индивидуал ҳисоботларини ёки давлат бошқарув органлари бўйича умумий ҳисоботни) тайёрлашда фойдаланиш учун ишлаб чиқилган.

Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари билан ҳозир «Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари бўйича бошқарув» шуғулланади. Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари хусусий сектор учун молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида ишлаб чиқилган.

Ҳозиргача 24 плюс битта Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисоби ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган. Ушбу стандартлар максимал

даражада халқаро бухгалтерия ҳисоби стандартларига яқинлаштирилган ва жуда муҳим четга чиқишлар йўқ.

Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари (ДСБХХС) давлат секторида молиявий ҳисоботларни тузишда қўлланилиб, ундан фойдаланувчилар учун тегишли қарор қабул қилишига асос бўлиб хизмат қилади. МСФО бўйича бухгалтерия ҳисобини юритувчи ва молиявий ҳисоботларни тақдим этувчиларнинг мақсади молиявий бозорлар учун очиқлиги, инвестиция жалб қилиш имкониятлари, энг аввало ўз қимматли қоғозларини сотиш орқали ушбу имкониятлардан фойдаланишга қаратилган. МХХС қўмитасининг асосий вазифаси ушбу стандартларни Қимматли қоғозлар бўйича комиссия халқаро ташкилоти томонидан тан олинishiга эришишдан иборатдир. Шу сабабли ушбу қўмита томонидан давлат секторида бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларини ишлаб чиқаришга қаратилган. Халқаро стандартларни ишлаб чиқишдан мақсад:

- Бухгалтерия ҳисобини молиявий, бошқарув ва солиқ ҳисобига бўлиниши; молиявий оқимларнинг шаффофлигини таъминлаш;
- Харажатлар калькуляцияси усулларини стандартлаштириш;
- Бюджет профицит (дефицит)ларига стандартлаштирилган ёндашув;
- Давлат капитал қўйилмалари ҳисоби ва мулклари ҳисобига умумий ёндашувни таъминлаш;
- Касбий фойдаланувчилар учун МХХС ва ДСБХХС асосий ҳисоб тамойиллари бир хиллигини таъминлаш.

Ҳозирги вақтда ДСБХХС 20 плюс битта стандарти амал қилинмоқда ва мутахассисларни баҳолашча улар тахминан 50 га яқин бўлиши керак. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳозирги пайтда амал қилинаётган ҳисобни энг яхши томонларини ўзида жамлаган ва уларни ривожланаётган мамлакатлар амалиётига жорий қилиш, улардаги бухгалтерия ҳисобини унификациялаш ва халқаро стандартлар талабига кўра ташкил этиш имконини беради. ДСБХХС шундай шароитлар яратишда учун асосий ёрдам берувчи вазифасини бажаради. ДСБХХС давлатни бошқариш органлари томонидан қабул қилиниши молиявий ахборотларнинг сифати ва уларни таққосланиш имкониятларини кенгайтиради ва давлат сектори субъектлари томонидан

бутун дунёга ҳисоботни тақдим этиш имкониятини яратади. Аудиторлик текшируви учун асос бўлиб, ДСБХХСга мувофиқ тузилган молиявий ҳисобот ҳисобланади.

Турли давлатларда ушбу стандартларга ўтишнинг турли усул ва йўллари мавжуд. Россияда юқори молия органлари томонидан амалга ошириладиган текширувлар мамлакатдаги умумий текширувларнинг 50-60% ташкил этади. Унинг маълумотларига кўра, самарадорлик аудитида сиёсий жиҳати, ижро органларининг фаолиятини назорат қилиш ва баҳолашнинг зарурлигидан келиб чиқади. Одатда, бундай имконият маъмурий ислохотларни амалга ошириш натижасида пайдо бўлади. Бу соҳадаги биринчи қадам давлат аппаратининг иши самарасини янада ошириш бўйича амалга оширилган вазифалардир.

7.2. Аудитнинг халқаро стандартлари ва унинг хусусияти

Аудитнинг Халқаро Стандартлари – АХС (International Standards of Auditing – ISAs) Бухгалтерларнинг Халқаро Федерацияси БХФ (International Federation Accountants – IFAC) таркибидаги Аудиторлик Амалиёти бўйича Халқаро Комитет – ААХК (International Auditing Practice Committee) томонидан ишлаб чиқилади. IFAC 1977 йил 7 октябрда ташкил топган. Ушбу Федерацияга дунёдаги 100 дан ортиқ мамлакатларнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ҳам, миллий бухгалтерлик жамоат ташкилотлари аъзо бўлиб кирган.

Аудитнинг Халқаро Стандартларига мувофиқ аудиторлик фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат: *ҳалоллик, ҳаққонийлик, мустақиллик, махфийлик ва пухта билимга эгалик (компетентлилик).*

Стандартлаштириладиган ҳар бир объект бўйича 100 та рақам (позиция) берилган. Стандартлаш объектлари 11 та бўлгани учун жами 1100 стандарт ишлаб чиқилиши мумкин. Амалиётда бундай миқдордаги стандартлар учун эҳтиёж бўлмаганлиги сабабли уларнинг кўпчилигидан фойдаланилмайди. Масалан, «Режалаштириш» (300-399) деб номланган

стандартлаш объекти учта стандартдан иборат: 300-«Режалаштириш», 310-«Бизнесни билиш», 320-«Аудитда жиддийлик». Демак, режалаштириш масалалари бўйича яна 7 та стандарт қабул қилиш мумкин. Бундан ташқари, ҳар бир стандартга 10 тагача субстандарт очиш мумкин. Бизга маълум бўлган манбалар асосида Аудитнинг Халқаро Стандартларини ва уларнинг қисқача мазмунини қуйидаги жадвал кўринишида келтирамиз.

Ушбу стандартлар халқаро миқёсда аудиторлик фаолиятининг сифати ва мавқеини оширишда муҳим аҳамият касб этади. Бу стандартлар ва меъёрлар бир қанча соҳалар бўйича ишлаб чиқилади:

- а) аудит бўйича халқаро меъёрлар;
- б) бошқарув ҳисобининг халқаро амалий қоидалари;
- в) жамоат сектори бўйича халқаро меъёрлар.

IFAC ҳисоб ва аудитга доир барча фаолиятини ўзининг комитетлари орқали ташкил этади ҳамда амалга оширади. Ҳозирги вақтда булар жумласига: аудиторлик амалиёти бўйича комитет, ўқитиш бўйича комитет, этика (ахлоқ) бўйича комитет, молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисоби бўйича комитет, режалаштириш бўйича комитет, жамоат сектори бўйича комитет ва бошқалар киради.

Бутун дунё аудиторлари мазмунан ўхшаш ишни бажарсаларда, ҳар бир мамлакатда аудиторлик фаолиятини ташкил этиш ўзининг миллий хусусиятларига эга бўлиши мумкин. Аудиторлик фаолиятининг халқаро стандартлари ва меъёрлари эса у ёки бу мамлакатнинг миллий стандартлари ҳамда меъёрларини бекор қилмайди.

Кўплаб мамлакатлар (Ўзбекистон 1999 йилдан бошлаб) ўзларининг миллий стандартларини ва бошқа меъёрий ҳужжатларини ишлаб чиқмоқдалар. Улар IFACнинг асосий талабларини таъминлаш заруратига йўналтирилган ўз аудиторлик услубиятига эга.

Европада бухгалтерлар ва аудиторларнинг иккита профессионал ташкилоти салмоқли ўрин эгаллайди. Бу бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича халқаро комитет – БҲСХК (International Accounting Standards Commitee – IASC) ва Европа эксперт бухгалтерларининг федерацияси ЕЭБФ (Federation

des Experts Comptables Europeen - FEE). FEE 1987 йил 1 январда ташкил топган, унинг қароргоҳи Брюсселда жойлашган.

Миллий анъаналар, шунингдек, аудиторлар жамоат ташкилотлари ҳам аудиторлик фаолиятининг барпо бўлиши ва ривожланишида жуда катта роль ўйнайди. Масалан, Америкадаги қасамёд қилган бухгалтерлар институти – АҚБИ (American Institute of Certified Public Accountants – AICPA) АҚШда аудиторлик фаолиятининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган. Унга қуйидаги мажбуриятлар юкланган:

- қасамёд қилган бухгалтерлар учун профессионал талабларни белгилаш;
- бухгалтерия ҳисоби ва аудит билан боғлиқ мавзуларда тадқиқотлар ўтказиш ҳамда адабиётлар чоп этиш;
- маъмурият учун консультация хизматлари;
- солиққа тортиш соҳасидаги консультация хизматлари.

Аудиторлик фаолиятининг ривожланишига кўплаб бошқа муассасалар, ассоциациялар ва институтлар ҳам таъсир кўрсатган. Улардан ҳар бири маълум вазифаларни бажариш учун яратилган бўлиб, уларда аудиторлик фаолиятига турлича ёндашувлар мавжуд. Шубҳасиз, энг муҳимларидан бири қимматли қоғозлар ва биржа операциялари бўйича комиссия - ҚҚБОК (Securities and Exchange Commission – SEC) бўлиб, у молия бозорининг ривожланиши учун масъул ҳисобланади.

Булардан ташқари, АҚШда марказий ҳисоб бошқармаси (ёки умумий бухгалтерия ҳисоботи бошқармаси) – МХБ (General Accounting Office - GAO) ҳам мавжуд. Бу федерал ҳукумат қонунчилик шаҳобчасининг идорадан ташқари хизмати бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистонда бу борада ҳисоб палатаси ташкил этилган. GAO фақат АҚШ Конгресси олдидагина масъул ҳисобланади. Унга бош назоратчи раҳбарлик қилиб, у Конгресс олдида ҳисобот беради. GAO аудитор ходимларининг асосий мажбурияти – айнан Конгресс учун аудиторларни тасдиқлаш функциясини бажаришдир. АҚШ нинг ҳар хил ҳукумат муассасалари Конгресс учун молиявий ахборотларнинг айрим турларини (шу жумладан, бюджет маблағларининг сарфланиши, давлат буюртмаларининг бажарилиши ҳақида ҳам) вақти-вақти билан тақдим

қилиб туради. Улар томонидан тайёрланган ахборотларнинг катта қисми Конгрессга тақдим қилинишидан олдин GAO мутахассислари томонидан аудиторлик текширувидан ўтказилади. Ҳукумат муассасаларининг харажат ва даромадлари қонун ҳужжатлари билан белгиланганлиги сабабли, ушбу аудиторлик текширувлар мазмуни – бухгалтерия ҳисоботи билан якунланган анъанавий аудит эмас, балки мувофиқлик аудитидир. GAO аудиторларининг бошқа мажбуриятлари ҳам асосан мустақил аудиторлик фирмалари мутахассислари каби бажарилади.

АҚШдаги аудиторларни бирлаштириб турган, юқорида санаб ўтилган ташкилотлардан ташқари, қуйидагиларни ҳам келтириш мумкин:

1. Бухгалтерларнинг Америка Ассоциацияси – БАА (American Accounting Association – AAA). Бу ташкилот асосан бухгалтерлик ҳисоби, аудит ва молиявий таҳлил ўқитувчиларини бирлаштиради.

2. АҚШ бухгалтерларининг миллий ассоциацияси – АБМА (National Association of Accountants – NAA). Бу моддий ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида, фойда келтирмайдиган корхоналарда, банкларда, суғурта компанияларида ва бошқаларда ишлайдиган бухгалтерларнинг идорадан ташқари ассоциациясидир.

3. Молия ходимлари институти – МХИ (Financial Executives Institute – FEI). У асосан молиявий директорлар ва бош бухгалтерларни бирлаштиради.

4. Давлат муассасалари бухгалтерларининг ассоциацияси – ДМБА (Association of Government Accountants – AGA). Ушбу ассоциацияда давлат (федераль, айрим ҳолларда муниципал) муассасалари, хизматлар ва агентликларнинг бухгалтерлари бирлашадилар.

5. Компьютерлаштирилган аудит бўйича мутахассислар ассоциацияси – КАМА (EDP Auditors Association) ва бошқалар.

Англияда қасамёд қилган бухгалтерларни бирлаштирувчи, қуйидаги асосий ташкилотлар мавжуд:

1. Англия ва Уэльс қасамёд қилган бухгалтерларининг институти – АУҚБИ (The Institute Chartered Accountants in England and Wales – ICAEW, ёки АСА, ёки FCA);

2. Дипломли бухгалтерларнинг жамоат ассоциацияси – ДБЖА (The Chartered Association of Certified Accountants – CACA ёки ACCA, FCCA);

3. Бухгалтер-аналитикларнинг жамоат институти – ДБЖА (The Chartered Institute of Management Accountants – CIMA, ёки ACMA, FCMA);

4. Миллий молия ва бухгалтерлик ҳисоби жамоат институти – ММБХЖИ (The Charactered Institute of Public Finance and Accountancy - CIPFA ёки IPFA);

5. Шотландия қасамёд қилган бухгалтерлар институти (The Institute of Chartered Accountants of Scotland–ICAS, ёки CA);

6. Ирландия қасамёд қилган бухгалтерлари институти (The Institute of Characted Accountants of Ireland –ICAI, ёки FCA);

ХАС 120 стандартида таъкидланишича, унинг “Давлат секторини ислоҳ қилиш” бўлими мавжуд бўлиб, ушбу бўлим юзасидан тушунтириш хатлари, изоҳлар ёки қўшимчалар келтирилади. Буюк Британияда давлат бюджети бўйича қўмитанинг тавсиясига кўра бош назоратчи –аудитор тайинланади. Бош аудиторга ҳисобланаётган иш ҳақи бюджет фонди ҳисобидан амалга оширилади ва у ҳар йили Парламент томонидан қайта кўриб чиқилмайди.

Бош аудитор ўзи мустақил равишда штатлар рўйхатини тузади, ходимларини иш билан таъминлайди ва меҳнат ҳақини талаблардан келиб чиққан ҳолда, белгилайди. Бош офисида 7 та бўлим жойлашган бўлиб, уларда бош аудиторга ёрдамчилар ҳам иш олиб боради.

Бош аудитор-назоратчи ўзининг иш фаолияти бўйича Парламентда ҳисобот беради. Умумий ҳолда, у 520 счётларни текширувдан ўтказди, улар орасида вазирликларнинг ресурслари бўйича счётлари, агентликларнинг счётлари ва бошқа давлат ташкилотларининг счётлари мавжуд. Бу эса аудитордан жуда ҳам катта масъулиятни талаб этади, шунинг учун штатлар жадвалида 400 та ходим меҳнат қилади. Бош аудитор, шунингдек, бошқа 3000 та субъектларни: давлат томонидан кўмак олувчи корхоналар, таълим ва ўқитиш билан фаолият кўрсатувчиларни текшириш ҳукуқига ҳам эга.

Ҳисобот. Бош аудитор-назоратчи молиявий ҳисоботнинг таркибига аудиторлик ҳисоботини ҳам киритади ва у молиявий ҳисобот билан бирга нашр этирилади. Агар қўшимча маълумотлар киритиладиган бўлса, бу

ҳисоботларда алоҳида акс эттирилади ва молиявий ҳисобот билан бирга нашр эттирилади. Аудитор ҳисоботининг қанчалик самарадорли эканлиги ҳатто Парламент эътиборидан четда қолмайди ва у Умумий Палата томонидан чиқарилган фармойишга кўра нашр этилиши мумкин.

Бош аудитор-назоратчи томонидан ҳар йили ҳисобот тақдим этилади, унда Офиснинг молиявий аудит ишлари очиб берилади.

Шотландияда 2000 йилда Далат молияси бўйича аудиторлар ташкилоти вужудга келган. Давлат аудити бўйича Уэльсда 2005 йил Уэльс аудит Офиси ташкил топди. Шимолий Ирландияда эса Бош аудитор-назоратчи ташкилотига 1921 йилда асос солинган. Назорат-тафтиш гуруҳи бу мустақил нодавлат ташкилоти ҳисобланади ва у “Давлат ревизия Форуми”нинг бир бўлаги сифатида фаолият юритади.

Ревизия гуруҳининг бош мақсади маҳаллий органлар, уй-жой коммунал хўжаликлари, соғлиқни сақлаш ва юридик ташкилотларида пул маблағларини оқилона, аниқ мақсадлар учун йўналтириш ва тақсимотини амалга ошириш тартибини назорат қилиб боришдан иборатдан.

Буюк Британиянинг ички аудит тизими Марказий аудит гуруҳидан иборат (штат - 40 та ходим), унда ички аудит стандартларининг методологик асосларини яратиш, текшириш услубларини такомиллаштириш масаласи бош масала этиб белгиланган.

7.3. Аудит халқаро стандартларининг аҳамияти ва уни такомиллаштириш масалалари

Бозор иқтисодиёти тараққий этган Европа ва Америка мамлакатларида аудиторлик фаолияти кўп асрлик тажрибага эга. Аудит ривожланган ҳуқуқий иқтисодиёт ва замонавий ҳуқуқий жамият сифатида айнан Европада шаклланган.

Аудитнинг халқаро назарияси ва амалиёти рақобатли кураш шароитида юзага келган. Халқаро амалиётда буларнинг барчаси ушбу материалларни тегишли тадқиқотлар ва кенг оммавий муҳокамалар билан бирга, олиб борилган. Натижада, ҳозирги даврга келиб аудитнинг мустаҳкам халқаро

ҳукукий асоси яратилди, уни ташкил этишнинг батафсил шакллари ишлаб чиқилди, аудиторлар учун кенг қўламдаги услубий материаллар нашр қилинмоқда ва доимий равишда тўлдириб борилмоқда. Уларда аудиторлик фаолиятининг асосий тушунчалари, терминлари ҳамда категориялари таърифланган ва туркумланган.

Республикамиздаги аудиторлик ташкилотларининг тўпланган тажрибаларини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, у аниқ яққол ифодаланган миллий хусусиятларга эга. Шу билан бирга, хорижий манбалардаги қоидалар Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятининг барпо бўлиши ва ривожлантирилиши учун фойдали ҳамда қизиқарли эканлигини таъкидлаш жоиздир. Чунончи, республикамизда ҳам халқаро тажрибани ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан 1999-2009 йилларда 19 та аудиторлик фаолияти миллий стандарти (АФМС) ишлаб чиқилди ва Адлия Вазирлигида рўйхатдан ўтказилиб, аудиторлик амалиётида қўлланилмоқда ҳамда уларни ишлаб чиқиш давом этмоқда.

7.1.-жадвал

Аудитнинг халқаро (ХАС) ва миллий стандарт (АФМС)ларининг уйғунлиги

Стандартларнинг гуруҳланиши	Стандартларнинг сони			
	Ўзбекистон	Россия Федерацияси		ХАС
Кириш жабҳаси	-	-	-	2
Мажбурият	6	2	10	8
Режалаштириш	1	2	3	3
Ички назорат	1	-	4	3
Аудиторлик исботи	1	1	8	11
Эксперт ишларидан фойдаланиш	1	-	3	3
Аудиторлик хулосалари ва ҳисоботлари	1	1	4	4
Махсус соҳалар	3	-	2	2
Хизмат соҳалари	1	-	1	3
Халқаро аудит амалиёти		-	2	11
Жами:	15	6	37	50

Хорижий муаллифлар аудитнинг даставвал ғарбда ҳам фақат бухгалтерия ҳужжатлари ва ҳисоботларини текшириш ва тасдиқлашдан иборат фаолият сифатида шаклланганлигини тан оладилар. Аудиторлар асосан дастлабки ҳужжатларни, бухгалтерия ҳисоби регистрларини ҳамда улар асосида тузилган молиявий ҳисоботларни текширган ва тасдиқлаган (ёки тасдиқламаган). Масалан, Рой Додж «... аудиторлик фаолияти сўнгги 25 йилда уч эволюцион босқични босиб ўтган: биринчи – тасдиқловчи аудит; иккинчи – системали йўналтирилган аудит ва ниҳоят, сўнгги – учинчиси – рискка асосланган аудит. Сўнгги икки босқич биздан китобдан бош кўтариш ва диққат-эътиборни бизнеснинг ўзига қаратишни талаб қилади»¹⁴ деб таъкидлаган.

Демак, кейинчалик аудиторлик фаолияти маълум бир тизимга солинган (аниқ мақсадга йўналтирилган). Бунда амалиётдаги профессионал-аудиторлар бухгалтерия ҳужжатлари ва ёзувларини тузувчи ҳамда қўлловчи кишилар орасидаги (ўз мижозлари бизнесининг ташкилотчилари ва ижрочилари ўртасидаги) муносабатларни анча ўргана бошлаганлар. Улар хатоларнинг олдини олиш мақсадида ҳар бир мижоз-корхона бошқарув тизимининг ва биринчи навбатда, ички назорат тизими, хусусан, ички аудитнинг самарадорлигини оширишга асосий эътиборни қарата бошладилар.

Агар мижоз-корхонадаги ички назорат маълум даражада бўш бўлса, агар у бутун текшириладиган давр учун ҳисоботдаги кўплаб хатолар ва ноаниқликларни бартараф этишга ёрдам бермаса, у ҳолда амалиётчи аудиторлар системали йўналтирилган аудит принципларига риоя қилган ҳолда кўрсатилган камчиликларни тугатиш бўйича мижозга кенг кўламдаги тавсиялар бериб, унга конструктив ёрдам кўрсатади. Бу эса ҳисобнинг аниқлиги ва ҳисобот маълумотларининг ишончлилигига ижобий таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, аудиторлик фаолиятига системали ёндашув аудит сифатининг кафолатига айланган.

Ниҳоят, замонавий аудит, асосан халқаро амалиётда – риск (таваккалчилик)ка асосланган аудит вужудга келган. Бу нафақат тасдиқловчи аудитнинг, балки мақсадли-системали аудитнинг ҳам, аммо кўпроқ статистик

¹⁴ Рой Додж. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита. М.: Финансы и статистика, ЮНИТИ, 1992. 184 с.

ёки ностатистик танлаб текширишга асосланган жараёндир. Республикамизда аудиторлик фаолиятига статистик усулларни татбиқ қилиш, аниқроғи, аудиторлик статистикасини фан тармоғи сифатида шакллантиришга илмий негиз мавжуд ва уни ривожлантириш истиқболга эга.

Европа мамлакатлари ва АҚШда, бухгалтерия ҳисобининг умумий қабул қилинган принциплари – БХУП – (GAAP – Generally Accepted Accounting Principles) тизимига риоя қилиш барча бухгалтерлар ва аудиторлар учун мажбурий ҳисобланади. АҚШ нинг ўзида бухгалтерия ҳисоби стандартлари узок вақт оммавий муҳокама қилинганидан сўнг, мустақил кенгаш – Financial Accounting Standards Board (FASB) томонидан тасдиқланади.

Бухгалтерия ҳисоби стандартлари билан бирга, аудит стандартлари ҳам қўлланилади. АҚШда улар аудитнинг умумий қабул қилинган стандартлари – АУС (GAAS – Generally Accepted Auditing Standards) деб аталади. Улар аудиторлик текширувларини ташкил этиш ва ўтказишда ҳамда учрайдиган муаммоларни ҳал этишда қўлланилади. Стандартлар Америка қасамёд қилган бухгалтерлар институти – АҚБИ (AICPA – American Institute of certified Public Accountants)нинг махсус бўлими томонидан ишлаб чиқилган. Улар мамлакатдаги барча бухгалтерлар учун мажбурий ҳисобланади. Стандартларга риоя қилинмаган ҳолларда судлар ва аудиторлар устидан назорат қилувчи бошқа органлар улар фаолиятини тўхтатишга ҳақлидир.

ХАС асосий мақсади унификациялашган аудит фаолиятини таъминлаш ва унинг ишночлилик даражасини оширишдан иборат. Хорижда мустақил аудиторлар якка ҳолда фаолият кўрсатишлари мумкин. Аммо улар кўп ҳолларда фирмалар ва ташкилотларга бирлашиб (бу самаралироқ бўлганлиги учун), улар ҳар хил номланади. Масалан, халқаро амалиётда ва замонавий иқтисодий адабиётларда дипломли бухгалтерлар фирмалари (Англияда CA firms) ёки дипломли жамоатчи бухгалтерларнинг фирмалари (АҚШда CPA firms) ва бошқалар тўғрисида маълумотлар учрайди.

Ғарб мамлакатларида ўн минглаб аудиторлик фирмалари (фақат АҚШнинг ўзида қирқ беш мингдан кўп) фаолият кўрсатадилар. Булар хилма-хил бўлиб, бир кишидан ёки бир неча қасамёд қилган бухгалтерлардан

иборат (бундай фирмалар 90-95%). Хусусий фирмалардан тортиб, то трансмиллий корпорациялар ҳисобланган ва халқаро аудит амалиётида ҳал қилувчи роль ўйнайдиган, йирик аудиторлик фирмалари ҳам мавжуд. Йирик корпорациялар томонидан аудиторлик хизмати бозорида ҳукмронлик ўрнатилиши ва ўтган XX асрда капиталнинг байналминаллашиши ҳам аудиторлик фирмаларининг ролини янада оширди. Биринчи трансмиллий аудиторлик корпорациялари, монополистлар вужудга келди ва кучли мавқега эга бўлдилар. Бунга мисол «катта саккизлик» бўлиб, у кейинчалик тегишли ўзгариш (трансформация)лардан сўнг, аввал «олтилик»ка айланган ва 2007 йилдан бошлаб эса «катта тўртлик» деб аталмоқда. Кўплаб мамлакатларнинг обрўли профессионал ва ишчан нашрлари вақти-вақти билан етакчи аудиторлик-консультацион фирмаларнинг рўйхатини эълон қилиб турадилар. Ушбу рўйхатларнинг кўпчилиги уларнинг фаолияти тўғрисидаги ҳар хил статистик маълумотларни ўз ичига олади. Бу маълумотлар вақти-вақти билан янгиланиб турилади.

Бундай нашрлар кўп ҳолларда уларнинг муаллифларига аудиторлик-консультацион фирмаларни маълум кўрсаткичлар бўйича табақалаштиришга имкон беради. Кўпинча аудиторлик фирмаларини бундай табақалаштириш йиллик даромад ҳажми ёки аудиторлар сони ва бошқалар бўйича амалга оширилади. Ҳозирда етакчи аудиторлик-консультацион фирмаларга айланган, трансмиллий корпорациялар бўйича, бундай рўйхатларда, одатда, улар фаолият кўрсатаётган мамлакатлар сони ҳам кўрсатилади. Албатта, ушбу кўрсаткичлар кўпинча нафақат статистикани, балки шунга ўхшаш рейтинг кўрсаткичларида келтириладиган динамикани ҳам тавсифлайди.

Халқаро бухгалтерлар федерацияси томонидан бугунги кунгача жами 52 стандарт ва Ахлоқ Кодекси ишлаб чиқилди ва 2001 йилда 2 стандарт бекор қилинган ҳамда 2002 йилдан бошлаб, 50 та ҳужжат амал қилмоқда. Ҳар бир стандарт сўз боши, уни ёритиб бериш тартиби бўйича яратилган. Ҳар бир стандартнинг якунида эса “Давлат секторини ислоҳ қилиш” бўлими мавжуд бўлиб, ундан Давлат сектори аудиторлик текшируви натижаларидан фойдаланилади.

ХАС асосан молиявий ҳисоботларни аудиторлик текширувидан ўтказишда қўлланилади. Ҳар бир стандарт ўз тамойиллари ва процедурасига эга. Агар мамлакатларнинг меъёрий ҳужжатлари ХАС қоидаларига мос келса, уни тўғридан-тўғри қабул қилиниши ёки аксинча бўлса, шу стандартлар асосида мамлакатлар ўзининг миллий стандартларини ишлаб чиқадиладар. Бугунги кундаги ХАСларни қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Кириш стандартлари (ISA 100-199). Аудитнинг халқаро стандартлари ва бирга амалга ошириладиган хизматларга сўз боши, АХСнинг умумий тузилмаси кўрсатиб берилади.

2. Масъулият стандартлари (ISA 200-299). Аудитнинг умумий мақсадлари ва принциплари, аудитнинг қўлами белгиланган; асосланган ишонч тушунчаси берилган; ҳисобот тузиш учун масъулият белгиланган. Аудит ўтказиш тўғрисидаги, текширув муддатларини қайта кўриб чиқиш имкониятлари, аудит шартлари ва муддатларини қабул қилиш ёки ўзгартиш ҳақидаги хатнинг мазмуни белгиланган. Аудиторлик фирмалари каби, яқка аудиторлар учун ҳам бажариладиган ишлар сифатига қўйиладиган талаблар белгиланган. Ишчи ҳужжатлари шакл ва мазмуни, уларга қўйиладиган махфийлик, сақлаш, мижознинг ҳужжатларини сақлаб туриш талаблари берилган; аудиторнинг ишчи ҳужжатларига ва мижоз ташкилотнинг ҳужжатларига мулкӣ ҳуқуқ белгиланган. Мижоз ташкилотнинг қонунчилиқка риоя қилиши учун масъулияти белгиланган; аудиторнинг қонунчилиқ ва меъёрий ҳужжатларга риоя қилиши учун, аниқланган номувофиқликларни ҳужжатлаштириш учун масъулият даражаси ўрнатилган; текширув ишларини тўхтатиш имконияти асосланган.

3. Режалаштириш стандартлари (ISA 300-399). Аудитни режалаштириш асосий қоидалари, режа ва текширув дастурини тузиш тартиби баён этилган. Мижознинг бизнеси ҳақида маълумот олиш ва ушбу маълумотлардан фойдаланиш тартиби берилган. Аҳамиятлилиқ тушунчаси, аҳамиятлилиқ ва аудиторлик хатарининг ўзаро боғлиқлиги тарифланган; аҳамиятлилиқ даражасини нотўғри аниқлаш ва бундай маълумотга йўл қўйишнинг натижага таъсири белгиланган.

4. Ички назорат стандартлари (ISA 400-499). Ички хатар тушунчасига таъриф берилган; бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимини таҳлил қилиш тартиби аниқланган; назорат хатарининг мазмуни очиб берилган; ички ва назорат хатарини баҳолаш ўртасидаги боғлиқлик аниқланган; аниқланмаслик хатари таърифланган; кичик бизнес корхоналари учун, ҳисоб ва ички назорат тизимида камчиликлар аниқланганида аудитор иш тутиши учун хатарлилик даражаси ўрнатилган. Хизмат кўрсатувчи ташкилот билан мунобатларни ўрнатиш тартиби аниқланган; мижоз сервис ташкилотлари хизматидан фойдаланганида аудиторлик ҳисоботини тузиш тартиби берилган. Компьютер ахборот тизимида ишлаш шароитида аудитордан талаб қилинадиган профессионал билим ва тажриба белгиланган; аудитни режалаштириш тавсифланган; хатарни баҳолаш ва аудит ўтказиш тартиби белгиланган.

5. Аудиторлик далил-исботлар стандартлари (ISA 500-599). Аудиторлик далил исботларнинг етарлилик даражаси ва уларни олиш амаллари белгиланган. Қуйидаги масалалар аниқланган: аудиторнинг инвентаризацияда қатнашиши; счётларни тасдиқлаш; судлашув ишлари юзага келганда сўровномалар тузиш; узок, муддатли инвестицияларни баҳолаш ва очиб бериш; филиаллар ва шўъба корхоналар тўғрисидаги ахборотларни таҳлил қилиш. Таҳлилий амалларни моҳияти ва мақсади берилган; аудитни режалаштиришда қулланиладиган таҳлилий амаллар аниқланган; моҳиятан текширув ўтказишда таҳлилий амалларни аҳамияти тавсифланган; аудиторлик текширувини якунлашда таҳлилий амалларнинг аҳамияти аниқланган; таҳлилий амалларнинг ишончлилик даражаси ўрнатилган; ғайриоддий вазиятларни кўриб чиқиш тартиби белгиланган.

6. Бошқаларнинг ишларидан фойдаланиш бўйича стандартлар (ISA 600-699). Асосий ва жалб қилинган аудиторлар тушунчаси берилган; асосий аудитор бажариши лозим бўлган амаллар, асосий ва жалб қилинган аудитор ўртасидаги кооперациялаш чегаралари аниқланган; асосий ва жалб қилинган аудиторлар томонидан аудиторлик ҳисоботининг айрим бўлимларини тузишга ёндашишлар кўрсатилган; улар ўртасида масъулиятларни тақсимлаш тартиби берилган. Ички аудитнинг кўлами ва мақсадлари аниқланган; ички

ва ташқи аудиторларни ўзаро муносабатлари белгиланган; ички аудиторнинг ишларини ўрганиш ҳамда дастлабки баҳолашга ёндашишлар кўрсатилган; ички ва ташқи аудиторлар ишларининг давомийлиги ва ҳажмини мувофиқлаштириш бўйича чеклашлар берилган; ички назорат тизимини баҳолаш ва тест синовидан ўтказишга ёндашишлар ўрганилган. Эксперт ишидан фойдаланиш зарурати асосланган; унинг ўз ишини пухта билиши (компитентлиги) ва ҳаққонийлигига қўйиладиган талаблар, унинг иш ҳажми белгиланган; эксперт ишини баҳолашга ёндашишлар берилган; аудиторлик хулосасида унинг ишига таяниш эҳтимоли аниқланган.

7. Аудиторлик хулосалари ва ҳисоботларни тақдим этиш стандартлари (ISA 700-799). Аудиторлик хулосасининг асосий элементлари берилган; унинг вариантлари келтирилган, шу жумладан, ижобий аудиторлик хулосасидан фарқ қиладиганлари; ижобий аудиторлик хулосасидан фарқ қиладиган хулосаларни тузишга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳолатлар аниқланган. Аудиторнинг бошқа ахборотларни ола олиш имконияти белгиланган; бошқа ахборотлар тушунчаси кўриб чиқилган; катта хатолар деб ҳисобланиши мумкин бўлган омил келтирилган (тасодифан ёки атайлаб); аудиторлик хулосаси тузилган санадан сўнг аудиторнинг бошқа ахборотларни ола олиш имкониятлари аниқланган.

8. Ихтисослаштирилган соҳалар бўйича стандартлар (ISA 800-899), Махсус (алоҳида) аудит бўйича аудиторлик хулосасига тааллуқли таърифлар ва умумий кўринишлар берилган; бухгалтерия ҳисоботининг халқаро ва миллий стандартлари талабларига номувофиқ тузилган ҳисоботлар бўйича аудиторлик хулосаси тузиш тартиби белгиланган; бухгалтерия ҳисоботининг айрим бўлимлари бўйича хулоса бериш имконияти асосланган; шартномаларни тўғри тузиш бўйича аудитор фикрини шакллантириш тартиби берилган; қисқартирилган вариантда тузилган бухгалтерия ҳисоботи бўйича аудиторлик хулосаси тузиш имконияти берилган. Прогноз қилинаётган молиявий ахборотлар бўйича аудитор эга бўлиши лозим бўлган ишонччилик даражаси; бундай ахборотларни аудит қилишга розилик беришдан олдин аудитор ўрганиши лозим бўлган омиллар аниқланган; ўрганилаётган даврда аудитор учун талаб қилинадиган бизнесни билиш

даражаси берилган; аудитор томонидан қўлланиладиган амаллар ва ахборотларни батафсил очиб бериш ҳамда тақдим этиш зарурати кўрсатилган; прогноз қилинаётган молиявий ахборот бўйича аудиторлик хулосасининг шакли келтирилган.

9. Биргаликда кўрсатиладиган хизматлар бўйича стандартлар (ISA 900-999). Бухгалтерия ҳисоботини кўриб чиқишга аудитор жалб қилиш мақсади аниқланган; умумий принциплар; текширувлар кўлами; ишончлилиқ даражаси; жалб қилиш муддатлари; режалаштириш; бошқалар (мутахассислар) томонидан бажариладиган ишлар; ҳужжатлаштириш ишончлилиқни исботлаш. Бухгалтерия ҳисоботи бўйича келишилган амалларни бажариш мақсадлари шакллантирилган; бажариш муддатлари; режалаштириш жараёни, ҳужжатлаштириш амаллар ва далил-исботлар, аудитор ҳисоботининг шакли. Аудитор жалб қилишнинг мақсади, бажариш муддатлари, режалаштириш жараёнлари, ҳужжатлаштириш, амаллар, ҳисобот шакли аниқланган.

10. Халқаро аудиторлик амалиёти бўйича стандартлар (IAPS 1000-1100). Тасдиқлаш амалларидан фойдаланиш зарурати аниқланган; тасдиқловчи хатларни тайёрлаш ва жўнатиш ҳамда жавоб олиш кўриб чиқилган; тасдиқловчи-хатлар мазмуни берилган. Компьютер тизимларининг хусусиятлари, уларнинг конфигурацияси ва тавсифи кўриб чиқилган; ички назорат компьютер муҳити амалларининг баёни берилган (компьютерлардан фойдаланишга раҳбариятнинг рухсати, ҳақиқий мавжудлиги, дастурлар ва маълумотларнинг сақланиши, компьютер таъминоти ва маълумотларнинг қиёсланувчанлиги ва шунингдек, компьютерлардан фойдаланишнинг ҳисоб ва ички назорат тизимига таъсири (вазифалар тақсимооти, назорат амалларини қўллаш, компьютер муҳитининг аудит амалларига таъсири) ўрганилган. Компьютер тизими тармоқлари билан боғлиқ турлар баёни, уларнинг тавсифи, компьютер тизими тармоқлари билан боғлиқ ички назорат ўтказиш услуги, компьютер тизимининг аудит амалларига таъсири масалалари кўриб чиқилган. 310-"Бизнесни билиш", 400-"Рискни баҳолаш ва ички назорат", 250-"Молиявий ҳисобот аудитида қонун ва меъёрлардан фойдаланиш" каби халқаро стандартларни қўллаш бўйича йўл-йўриқлар берилган; моҳиятан текширувлар

баёни, атроф-муҳит тасвири ҳақида раҳбариятга маълумот ва текширувлар натижалари ҳақида хулоса берилган.

Халқаро аудит стандартларини такомиллаштириш масаласида сўз борганда, шуни таъкидлаш жоизки, бунда стандартларга бир йилда ёки бир неча йиллар мобайнида ўзгартиришлар киритиб боришни тақазо этади. Бугунги кунда ХАС даги асосий муаммо ва ўз ечимини кутаётган масалалар хусусида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

а) аудиторлар молиявий ҳисоботларнинг ишончилигини таъминлаши лозим (бунда аудиторлик риски имкон қадар нолга тенглашади). Текширув кўламини кенгайтириш ва тушумлар миқдорини ошириш керак. Демак, аудиторларга молиявий ҳисоботларнинг тўғрилиги ва уларнинг ишончилигини таъминлашда уларга катта масъулиятни юклайди;

б) молиявий ҳисоботларни тасдиқлашда асосий эътибор учинчи шахслар томонидан берилган маълумотларга қаратилади;

в) аудиторларнинг мустақиллигини таъминлашда уларни ахлоқий Кодекси муҳим роль ўйнади (Code of Ethics);

г) текширув жараёнларида алдаш, ёлғон маълумотларни бериш фактлари бўлган вақтда стандартларга ўзгартиришларни киритиш каби саволларга эътиборни қаратиш лозим бўлади.

Қозоғистонда 2002 йил 27 августда Республика ва маҳаллий бюджетларни назорат қилиш стандарти ишлаб чиқилди. Стандартлар асосан молиявий ҳисоботларни тузиш ва уни тақдим этиш юзасидан олиб бориладиган назорат ишлари ёритиб берилади.

7.4. Ички аудитнинг миллий стандартлари

Ички аудит тушунчасига меъёрий ҳужжатларда қуйидагича таъриф берилган. Ички аудит - корхона бошқарувининг ижро этувчи органи ва таркибий бўлинмалари томонидан Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига, таъсис ҳужжатларига ва ички ҳужжатларга риоя қилинишини текшириш ва мониторинг олиб бориш йўли билан улар ишини назорат қилиш ва баҳолаш, маълумотларнинг бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда

акс эътирилишининг тўлиқлиги ҳамда ишончлилигини таъминлаш, хўжалик операцияларини амалга оширишнинг белгиланган қоидалари ва таомиллари, активларнинг сақланиши ҳамда корпоратив бошқариш принциплари жорий этилиши бўйича корхона таркибий бўлинмасининг (ички аудит хизмати) фаолиятidir.¹⁵

Ички аудит хизмати эса мазкур Низом талаблари ҳисобга олинган ҳолда корхона Кузатувчи кенгашининг қарори билан ташкил этиладиган корхонанинг ички аудитни амалга оширадиган таркибий бўлинмаси ҳисобланади.

Ички аудитни субъектларда ташкил қилинган ички аудит хизмати амалга оширади, унинг асосий мақсади субъект фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган камчилик ва муаммоларни аниқлаш, натижада корхоналарнинг барқарор ишлашини таъминлашдир.

Қуйидагилар ички аудит хизматининг асосий вазифалари ҳисобланади:

Биринчидан, кузатувчи кенгашни ишончли ахборот билан таъминлаш ва ички аудит амалга оширилиши натижалари бўйича корхона фаолиятини такомиллаштиришга доир таклифларни тайёрлаш;

Иккинчидан, ички аудит жараёнида аниқланадиган камчиликларни бартараф этиш юзасидан корхона бошқарув органларига тавсияларни тезкорлик билан киритиш, уларнинг бартараф этилишини назорат қилиш.

Қуйидагилар эса ички аудит хизматининг асосий функциялари ҳисобланади:

- ҳар йили корхонанинг кузатувчи кенгаши томонидан тасдиқланадиган режага мувофиқ юқоридаги Низомнинг 12-бандида кўрсатилган йўналишларга оид текширувлар ўтказиш йўли билан ички аудитни амалга ошириш (ҳар чорақда ва ҳисобот йили якунлари бўйича);

- тузиладиган хўжалик шартномаларининг қонун ҳужжатларига мувофиқлиги юзасидан экспертиза ўтказиш;

- бухгалтерия ҳисобини юритишда ва молиявий ҳисоботни тузишда корхонанинг таркибий бўлинмаларига методик ёрдам бериш, уларга молия,

¹⁵ Корхоналардаги ички аудит хизмати тўғрисида НИЗОМ. Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 октябрдаги 215-сон Қарори.

солиқ, банк қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатлари масалалари бўйича маслаҳатлар бериш;

- техник топшириқларни ишлаб чиқишда, ташқи аудиторлик ташкилотларининг таклифларини баҳолашда ҳамда аудиторлик текширишларини ўтказиш учун ташқи аудиторлик ташкилотини танлашда тавсияларни тайёрлашда корхонанинг кузатувчи кенгашига кўмаклашиш.

Ички аудит хизмати бошлиғининг ҳисоботи ҳар чоракда бир марта корхона кенгашида эшитилиши белгиланди¹⁶.

Корхоналарда ички аудит вазифалари турлича белгиланиши мумкин:

- Бухгалтерия ҳисобини юритиш ҳолати тўғрилигини текшириш;
- Даромад ва харажатлар шаклланишининг тўғрилигини текшириш;
- Корхона маблағларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;
- Корхоналарда амалга оширилаётган жараёнларнинг қонунийлигини текшириш ва ҳоказо.

Корхона аудитини ташкил қилиш ва ўтказиш корхонада ишлаб чиқилган йўриқнома ҳамда методик кўрсатмалар асосида амалга оширилади.

Демак, ички аудит ходимларининг ўз вазифаларини самарали бажаришларида ёрдам беришга мақсадида корхонани текшириш ва баҳолаш учун корхона ичида доимий асосда тузилган мустақил экспертиза ҳисобланади.

Юқорида таъкидланганидек, ички аудит хизмати – корхонада ички назорат ҳолатини, жумладан, молия хўжалик фаолияти самарадорлиги, ҳисобнинг ишочли ва аниқлиги, ҳисоботларнинг тўлиқлиги ва объективлиги, Ўзбекистон Республика банк қонунчилиги ҳужжатларига таъсис ҳамда ички ҳужжатларга банк операцияларини амалга ошириш қоидалари ва тартибларининг риоя қилинишини текшириш ҳамда мониторингни амалга оширувчи, шунингдек, муомалаларнинг самарадорлиги ва ишончлилиги бўйича маслаҳатлар берувчи мустақил таркибий тузилма ҳисобланади.

Ички аудит Кенгашининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- ҳар бир аудит ички текширувлари ўтказилгандан сўнг тақдим этилган аудит ҳисоботларини ўрганиш;

¹⁶ Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари тўғрисида»ги Қонуни 1998 йил 2 октябрь.

- ташқи аудиторлар учун техник вазифаларни ишлаб чиқишда банк кенгашига амалий ёрдам бериш;

- ички аудит бўйича чораклик ҳисоботларни ўрганиш ва уларни банк Кенгашига тақдим этиш;

- ички аудитор хизмати ва ташқи аудитор тавсияларини бажариш жараёнини бошқариш бўйича корхона раҳбарига тавсиялар бериш;

- ташқи аудиторлар ҳисоботлари, жумладан, раҳбарият йўллаган хатларни кўриб чиқиш ва тақдим этиш.

Республикамизда 2000 йил 26 майда «Аудиторлик фаолияти» тўғрисидаги қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди. Бу қонунда аудитнинг мустақил молиявий назоратчи сифатида ҳуқуқий асослари белгилаб берилди, яъни аудит мустақил экспертиза ва хўжалик субъектлар молиявий ҳисоботининг тўғрилигини, молиявий хўжалик жараёнларини Ўзбекистон қонунчилигига ва бошқа меъёрий ҳужжатларига мувофиқ келишишини аниқлаш мақсадида аудитор томонидан таҳлил қилиш, бухгалтерия ҳисобининг мукамаллиги ва аниқ юритилишини ҳамда бошқа молиявий ҳисоботларни текширишдан иборат эканлиги белгилаб берилган.

Ички аудиторлар ташқи аудиторлар билан доимий алоқада иш юритишлари лозим. Бу эса ички аудиторлар томонидан бажарилган ишларнинг иккинчи маротаба ташқи аудиторлар томонидан бажарилишининг олдини олади. Ички аудиторларнинг аудитини амалга ошириш тартиби ва бажариладиган иш тартиби тўғрисидаги ҳужжати ташқи аудиторлар билан бевосита келишилган ҳолда, тасдиқланиши лозим. Чунки ташқи аудит маълумотдаридан акциядорлар, банк мижозлари, ташқи фирма ва компаниялар фойдаланиши мумкин, шунга кўра ташқи аудит бирламчи мавқеини эгаллайди. Унинг хулосаларини қанчалик тўғри бўлиши кўп жиҳатдан ички аудитнинг қай тарзда ташкил қилинганлигига боғлиқ бўлади.

Ички аудит хизмат мақсадлари:

- ички назоратнинг тўғрилигини баҳолаш ва унинг қонунчиликка мувофиқлигини текшириш;

- жорий аудит ўтказиш;

- банк фаолиятининг у олиб бораётган сиёсатга мувофиқлигини баҳолаш;

- бухгалтерия ва маъмурият назорати тизимларининг тўғрилигини баҳолаш;

- ташқи аудитга кўмаклашиш;

- текширувлар материалларини умумлаштириш ва натижаларини тақдим этиш, камчиликларни бартараф этиш бўйича таклифлар киритиш.

Ички аудит хизмати ваколатлари.

- текшириш мақсадида банкнинг барча биноларига кириш ҳуқуқидан фойдаланади;

- текшириш мақсадида барча ҳужжатлардан фойдалана олади;

- текширув юзасидан банк ходимларидан тушинтириш олади.

Ички аудит хизмати ходимларининг масъулияти.

Махфийликни сақлаш учун масъулдирлар.

Текширув натижалари бузиб кўрсатилганлиги учун жавобгардирлар.

Қонунчиликка мувофиқлик бўйича масъулдирлар.

Ички аудит хизматининг бутун фаолияти Халқаро ички аудит мезонлари қоидаларига мувофиқ бўлиши зарур.

Ички аудит ишни ташкил этишда асосий диққат-эътиборни ходимларни танлашга қаратиш зарур. Ички аудит керакли малакали даражада бажарилиши зарур, шунинг учун ички аудит хизматида ички аудит бўлимидаги ишларни бажариш учун зарур етарли техникавий тайёргарликка эга, олий маълумотли одамлар ишлари керак.

Ички аудит хизмати функциялари:

- корхона раҳбарияти билан бирга фаолият юритиш;

- ходимларга ўз вазифаларини самарали бажаришларига ёрдам бериш;

- молиявий ҳисоботни жорий аудиторлик текширувидан ўтказиш;

- операциялар ва дастурларнинг натижалари уларга қўйилган мақсад ва вазифаларига мос келиши ҳамда режалаштирилганидек бажарилишини аниқлаш мақсадида уларни текшириш;

- бухгалтерия, операцион ва маъмурий назорат тизимларининг монандлигини баҳолаш;

- корхона фаолиятини ташқи аудитга тайёрлаш;

Ички аудит мақсадларига тўла эришиш учун ходимларнинг мустақиллиги ва холисоналиги каби талаблар бажарилиши зарур, шунинг учун номзодлар ҳалол ва қонунга бўйсинувчи фуқоралар обрўига эга бўлишлари керак.

Ташқи (мустақил) аудиторлар ўз фаолиятида кўп жиҳатдан ички аудит натижаларига таянади. Умуман олганда, ички аудиторлар ўзлари ишлайдиган корхоналар фаолиятини текширади. Аммо улар қоидага кўра, корхона маъмурияти (директорлар кенгаши) таркибига кирадилар. Бундай назорат (ўз-ўзини назорат қилиш) шакли АҚШда ўтган, XX асрнинг 30-йилларида юзага келиб, кейинчалик Ғарбий Европа ва Японияда тарқалган.

Ҳозирги вақтга келиб кўп ҳолларда ички аудиторларнинг функциялари, ҳатто ўз компанияси таркибий бўлинмалари бухгалтерия ҳисоботларини текшириш доирасидан ҳам четга чиқади. Ички аудиторлар корхонанинг иқтисодий сиёсати ва бошқарув масалаларида кўпроқ иштирок этмоқдалар. Ички аудиторлар юқори малакали мутахассислар бўлиб, ўз мақомига кўра катта ваколатларга эга. Уларнинг мажбуриятлари доирасига кўпроқ қуйидагилар киради:

операцион аудит – бошқарув масалалари бўйича корхонанинг турли таркибий бўлинмаларига маслаҳат бериш каби фаолият (масалан, маркетинг ишларини баҳолаш, корхона таркибий тузилмасини баҳолаш ва бошқалар);

мувофиқлик аудити – ушбу корхона бўлинмалари фаолияти, унинг маъмурияти ва зарур бўлганда, юқори органлар томонидан белгиланган ёки қонун ҳужжатларида кўрсатилган қоидаларга мувофиқлигини текширишдан иборат. Масалан, тузилган шартномаларни юридик талаблар нуқтаи назаридан текшириш ва баҳолаш, рискларни камайтириш ва бошқалар.

АҚШда ички аудиторларнинг профессионал ташкилотлари 1941 йилда ташкил топган бўлиб, Ички аудиторлар институти – ИАИ (IIA – Institute of Internal Auditors) деб номланган. У ҳеч қанча вақт ўтмасдан, «*Тараққиётга ҳамкорлик орқали эришилади*» – деган шиор билан чиққан. Ўтган асрнинг 70-йилларида институт ўзининг халқаро марказини Флорида штатига кўчирган. Ушбу институт фаолияти қуйидагилар негизда қурилган:

а) ички аудиторларнинг умумқасбий билимлари;

- б) профессионаллиқни узлуксиз ривожлантириш дастури;
- в) иқтисодий кодекс;
- г) профессионал меъёрлар;
- д) сертификациялаш дастури.

Ички аудиторларнинг бундай бирлашиши уларнинг тарқоқ кучларини ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида бирлаштириш ҳамда малака маҳоратини янада ривожлантириш ва фаолият самарадорлигини ошириш зарурлигидан келиб чиққан. Институт ички адиторлар фаолиятини мувофиқлаштиради ва тартибга солиб туради, умумтаълим фаолиятини таъминлайди ҳамда мазкур профессионал амалиёт меъёрларини ишлаб чиқади. У ўз функцияларини ва ички аудиторлар хизматларини доимий равишда, кенгайтириб келмоқда.

Институт ички аудиторларнинг профессионал оламида юқори обрўга эга. Унинг жаҳон бўйича 100 дан ортиқ мамлакатларда ишлайдиган аъзолари бор. Институтнинг АҚШдаги бўлимларидан ташқари, Австралия, ХХР, Ҳиндистон, Исроил, Япония, Малайзия, Янги Зеландия, Жанубий Африка Республикаси, Англия ва Шимолий Ирландия каби мамлакатларда миллий институтлари мавжуд.

Давлат органларининг аудиторлик хизматларига муносабати турлича. Масалан, АҚШ ва Буюк Британияда аудиторлик ташкилотлари мустақил бўлиб, улар аудиторларни ўзлари тайёрлайдилар, тегишли малакавий унвонларни берадилар ва кейинчалик ҳам уларнинг ўз вазифаларини виждонан, ҳалол бажаришларини назорат қилиб турадилар. Бошқа Европа мамлакатларида аудиторлик фаолияти ҳукумат органлари томонидан ташкил қилинади.

Бозорнинг кенгайиши билан аудиторлик фирмалари кўрсатадиган хизматлар турлари ва ҳажмлари ҳам ортиб боради. Кўплаб фирмалар одатдаги бухгалтерия ҳисобига оид маслаҳатлар ва хизматлардан ташқари, солиққа тортиш, бошқарув фаолияти ва ахборотларни олиш технологияси, маркетинг, моддий ишлаб чиқариш захираларини баҳолаш, иқтисодий режалаштириш ва истиқболни белгилаш, банк ва суғурта ишлари бўйича ҳам хизмат кўрсата бошладилар.

Бозор иқтисоди ривожланган мамлакатларда молиявий назоратнинг қуйидаги ташкилий тизимидан фойдаланилади:

1. Давлат молиявий назоратининг олий органи ҳисоб (*счёты*) *палатаси ёки давлат бош аудиторлик аппарати* бўлиб, у бевосита парламент ёки президентга бўйсунди. Унинг асосий вазифаси давлат бюджетининг харажатлар қисмини умумий назорат қилишдир.

2. *Солик бошқармаси*. Ҳукуматга ёки Молия вазирига бўйсунди, давлат бюджети даромадлар қисмининг тўлдирилишини назорат қилади.

3. *Вазирликлардаги назорат тафтиш бўлинмалари* бюджет томонидан маблағ билан таъминланиб, давлат молиявий назоратининг олий органи ёки тегишли вазирликка бўйсунди. Асосий вазифаси бюджет маблағларининг тўғри сарфланишини назорат қилади.

4. *Мустақил аудиторлик молиявий назорат* баланс маълумотларининг тўғрилигини, амалга оширилган муомалаларнинг қонунийлигини шартнома асосида назорат қилади. Нодавлат секторидаги корхона ва ташкилотларга ҳам шартнома асосида ҳисоб ҳамда Молия масалалари бўйича маслаҳат (консультация) беради.

Ривожланган мамлакатларда мустақил аудиторлик ташқи молиявий назоратнинг асосий шакли бўлиб ҳисобланади ва у кенг профилли тафтишчилар томонидан амалга оширилади.

Турли мамлакатларда аудитни ташкил қилиш билан боғлиқ қоидаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, уларда бир-бирига ўхшашликлар мавжуд:

- корхоналар молиявий ҳисоботларини мажбурий аудит назоратидан ўтказиш;
- аудиторлик фаолияти билан шуғулланувчилар учун маълум малакага эга бўлиши билан боғлиқ талаблар.
- аудиторликка фақат шу мамлакат фуқароларини тайинлаш.

Бу мамлакатларнинг ҳар бирида аудиторлик хизматларининг сони жуда кўп. Уларнинг фаолияти шу даражада кенг тарқалганлиги халқаро аудиторлик ташкилотларининг шаклланишига олиб келди. Хусусан, *Дипломли жамоатчи бухгалтерлар халқаро ассоциацияси* 147 та мамлакатда фаолият кўрсатадиган 4 мингдан ортиқ аудиторлик фирмаларини бирлаштиради. Хорижий

мамлакатларнинг назорат амалиётидаги ижобий тажрибаларни ўрганиш ва ёйиш мақсадида 1953 йилда БМТ қошида нодавлат ташкилоти - *Олий Назорат Органларининг Халқаро Ташкилоти* (INTOSAI) тузилган. Бу ташкилотни тузишга қуйидаги омиллар сабаб бўлган:

- жаҳон иқтисодиётида байналминаллашиш тенденцияларининг кузатилиши;
- бизнес ва савдо-сотиқнинг ривожланиши;
- кўп миллатли корпоратив операцияларнинг кенгайиши;
- пул маблағларини самарали назорат қилишга интилиш;
- давлат назоратининг кучайтирилиши ва чет эл инвестицияларининг бошқарилиши.

Бухгалтер-аудиторларнинг профессионал ташкилотлари жаҳоннинг кўп мамлакатларида тузилган. Жумладан, Буюк Британияда, Англия ва УЭЛЬС мамлакатларида мустақил бухгалтерлар институти ташкил қилинган бўлса, АҚШда дипломли ва дипломсиз жамоатчи бухгалтерларнинг *бухгалтер-аудиторлар жамияти*, Германияда *Аудиторлар палатаси* ҳамда *Аудиторлар институти* фаолият кўрсатмоқда.

Барча аудиторлик фирмалари, хизматлари ўз фаолиятларида «*Халқаро аудит нормалари ва қўшимча ишлар Низом*и» дан фойдаланадилар. Халқаро аудит нормалари нормативи 29 ишдан иборат бўлиб, унга яна 4 та қўшимча иш нормативлари ҳам киритилган.

Ташқи аудит билан бирга, кўпчилик корхоналарда ички аудит йўлга қўйилган бўлиб, улар ишлаб чиқариш харажатларининг даражаси, рентабеллик, тежамкорлик, мақбул режимга риоя қилиш ва кўрсатиладиган хизматларнинг юқори сифатлилиги устидан назорат қиладилар.

Фирмаларнинг, шу жумладан, аудиторлик фирмаларининг ҳам бозорда мустаҳкам ўрин топишида уларнинг маҳсулот (иш, хизмат)ларининг сифати муҳим аҳамиятга эга. Ички аудит транснационал фирмалар ишлаб чиқариш-молия фаолиятининг муҳим омилидир. Масалан, «Истмэн Кодак» олий сифатли спорт моллари сотиш ва хизмат кўрсатиш бўйича жаҳонда етакчи ўрин эгаллайди. Унда ички аудитнинг ташкил қилинганига 60 йилдан ошган.

Унинг учун масъулият Рочестер (Нью-Йорк) даги *умумий аудит бўлимига* юкланган.

Ҳар бир корхона ва ҳар бир тадбиркор улар хўжалик юритадиган соҳада амалга ошириладиган муомалаларни аудиторлик текширувидан ўтказиш зарурати билан тўқнашадилар. Аммо аудит нима эканлигини ҳали кўпчилик тушуниб етган эмас.

Аудит мамлакатимиздаги хўжалик фаолиятини назорат ва иқтисодий таҳлил қилишнинг нисбатан янги йўналишидир. Агар Ғарб мамлакатларида аудит 150 йилдан буён маълум бўлса, Ўзбекистонда эса, мустақил фаолият соҳаси сифатида хўжалик юритишда давлат монополиясидан воз кечиш ва бозор иқтисодига ўтиш натижасида шакллана бошлади. Шунинг учун ҳам аудиторлик фаолияти ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш зарурдир. Таъкидлаш жоизки, илгари ҳам мамлакатимиздаги корхоналар, ташкилотлар ҳамда муассасаларда хўжалик фаолиятини назорат ва тафтиш қилиш амалга оширилган. Аммо назорат ва тафтиш билан аудит тушунчалари бир-бирига яқин бўлса ҳам, уларни бирдек тушуниш тўғри эмас.

Бугунги кунда АҚШнинг стандарти GAAP тизими МҲХС ларига яқинлашиб бориш тенденциясига эга. Чунки стандартларни ишлаб чиқишда GAAP ва МҲХСҚ аъзолари биргаликда фаолият олиб бормоқдалар.

Шу билан биргаликда, МҲХСҚ томонидан 2001 йилдан бошлаб МҲХСлари бўйича янги яратилаётган лойиҳаларини GAAP билан бир хиллигини таъминлашга ҳаракат қилмоқда. Демак, яқин келажакда ушбу икки стандарт орасидаги фарқларда деярли бир хилликка эришиш мумкин бўлади.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, давлат ташкилотлари учун молиявий назоратни таъминлашда ички аудит тизимининг роли тобора ортиб бораверади. Бунда МҲХС ҳисоб ишларини такомиллаштириш тенденциясига эга бўлишида катта кўмак беради ва ички аудит натижаларини баҳолашга асос бўлади.

Муҳокама ва назорат учун саволлар:

1. Давлат сектори учун қайси ташкилот молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларни ишлаб чиқади?
2. Қайси ташкилот аудитнинг халқаро стандартларини ишлаб чиқади?
3. Аудитнинг халқаро стандартлари қандай тамойиллар асосида ишлаб чиқилган?
4. Жаҳон мамлакатларида ХАСнинг ривожланиш йўналишларини айтиб беринг.
5. Назорат стандартлари қандай тамойиллар асосида ишлаб чиқилади?

Тест саволлари:

1. Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи қуйидаги халқаро ташкилот томонидан ишлаб чиқилади:

- А. Бухгалтерларнинг халқаро федерацияси (Нью-Йорк);
- В. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича халқаро Қўмита (Лондон);
- С. Халқаро аудит стандартлари бўйича қўмита (Нью-Йорк);
- Д. Жаҳон банки.

2. Халқаро аудит стандартларида аудиторлик далиллари қайси ХАС билан тартибга солинади:

- А. ISA 100-199.
- В. ISA 200-299.
- С. ISA 500-599.
- Д. ISA 1000-1100.

3. Аудиторлик фаолиятини режалаштириш қайси ХАС билан тартибга солинади:

- А. ISA 200-299.
- В. ISA 300-399.
- С. ISA 500-599.
- Д. ISA 1000-1100.

4. Аудиторлик хизматларини тартибга солувчи стандартлар:

- A. ISA 900-999.
- B. ISA 500-599.
- C. ISA 1000-1100.
- Д. ISA 100-199.

5. Ички назорат натижаларидан фойдаланиш бўйича стандартлар:

- A. ISA 100-199
- B. ISA 200-299
- C. ISA 400-499
- Д. ISA 500-599

Терминларнинг изоҳли луғати:

Аудиторлик фаолияти - аудиторлик ташкилотларининг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва профессионал хизматлар кўрсатиш борасидаги тадбиркорлик фаолиятидир.

Аудитор - аудитор малака сертификатига эга бўлган жисмоний шахсдир.

Аудитор ёрдамчиси - аудитор малака сертификатига эга бўлмаган ва аудиторлик ҳисоботида, аудиторлик ҳулосасида, аудиторнинг эксперт ҳулосасида ҳамда аудиторлик текширувини ўтказиш билан боғлиқ бўлган бошқа расмий ҳужжатда имзо чекиш ҳуқуқига эга бўлмаган тарзда аудиторнинг топшириғига биноан аудиторлик текширувида иштирок этаётган жисмоний шахсдир.

Аудиторлик текшириши - иқтисодий субъект молиявий ҳолатига тегишли аудиторлик далилларини йиғиш, баҳолаш ва таҳлил қилиш ҳамда мавжуд текширув натижалари бўйича бухгалтерия ҳисобини юритишнинг тўғрилиги ва бухгалтерия ҳисоботи ишончлилигига фикр билдириш учун зарур далилларни йиғиш.

Аудиторлик жараёнлари - аудитнинг аниқ участкасида аудиторлик далилларини олиш учун зарур аудиторнинг ҳаракатлар кетма-кетлиги ва тартиби.

Аудиторлик ташкилоти - аудиторлик фаолиятини амалга ошириш лицензиясига эга бўлган юридик шахсдир.

Аудиторлик ҳисоботи - аудиторлик текширувининг бориши, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг белгиланган тартибидан аниқланган четга чиқишлар, молиявий ҳисоботдаги қоидабузарликлар тўғрисидаги муфассал маълумотлардан, шунингдек, аудиторлик текшируви ўтказиш натижасида олинган бошқа ахборотдан иборат бўлган ҳўжалик юритувчи субъект раҳбарига, мулкдорига, қатнашчилари (акциядорлари)нинг умумий йиғилишига йўлланган ҳужжат. Аудитор ҳисоботида аниқланган четга чиқишлар ва қоидабузарликларни бартараф этиш бўйича тавсиялар, шунингдек, ҳўжалик юритувчи субъектнинг молия-ҳўжалик фаолияти

самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар ва таклифлар мавжуд бўлиши керак.

Аудиторлик хулосаси - молиявий ҳисоботнинг тўғрилиги ва бухгалтерия ҳисоби юритиш тартибининг қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқлиги тўғрисида аудиторлик ташкилотининг фикри ёзма шаклда ифодаланган, хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботидан фойдаланувчилар учун очик бўлган ҳужжат.

Аудитнинг умумий режаси - мижоз фаолияти билан танишиш, дастлабки режалаштириш, текшириладиган хўжалик юритувчи субъектнинг ички назорат тизимини баҳолаш, танлаш ҳажми ва жиддийлик даражасини аниқлаш, аудит дастурини тайёрлаш, аудитни бевосита ўтказиш жараёни (дастурни бажариш), бажарилган ишлар натижаларини таҳлил қилиш, барча оралик ҳамда умумий ҳужжатларни тайёрлаш, текширув натижаларини мижозга тақдим этиш ва ҳоказоларни ўз ичига олган ҳолда аудит ўтказишнинг барча босқичларини акс эттирувчи ҳужжат.

Аудиторлик танлаш – алоҳида ҳужжатлар, ёзувлар ва ҳоказолар кўринишидаги текшириладиган тўпламни шакллантириш учун маълум қоидалар асосида танлаб олинган элементлардир.

Аудитор этикаси (ахлоқи) - юзаки қараганда, унчалик таниш ва одатий бўлмаган сўз бирикмаси. Масалан, педагог ёки врач этикаси, одатда, ҳаммага таниш ва ҳеч кимни ҳайратлантирмайди. Булар касб этикасининг турлари бўлиб, кишиларнинг касбий фаолиятларидан келиб чиқади ва улар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларини тавсифлайди. Барча ахлоқий талаблар умуминсоний негизга эга бўлишига қарамасдан, айрим касб турлари учун уларнинг ўзига хос ахлоқий меъёрлари шаклланган. Бундай касб эгалари соҳани ҳам назарий, ҳам услубий, ҳам амалий жиҳатдан юксак профессионал даражада билишлари билан бирга, шаклланган, меъёрий-ҳуқуқий асосга эга ахлоқий жиҳатлари билан ҳам бошқалардан ажралиб туради. Аудиторлик ҳам мана шундай мураккаб касблар қаторига киради.

Аудитда жиддийлик - хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботининг ишончилигига сезиларли даражада таъсир кўрсатадиган

ҳолатлар. Жиддийлик тушунчаси аудитор томонидан йўл қўйилиши мумкин бўлган хатонинг ҳажмини ва ўтказиладиган аудиторлик текширувининг кўламини аниқлаш ҳамда тузиладиган аудиторлик хулосасининг шаклини белгилаш (ижобий ёки салбий) учун бирламчи ва асос бўлувчи манба ҳисобланади.

Активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоланиш принципи - активлар ва мажбуриятларнинг асосий баҳоланиши уларнинг таннархи ёки сотиб олинган қиймати бўлишлигини назарда тутди.

Аниқланмаслик rischi (AP) - яъни хатолар ва молиявий ҳисоботдаги камчиликларнинг аниқланмаслик (кўзга ташланмаслик) rischi (DR-Detektion risk) – бу аудиторлик текшируви жараёнида қўлланиладиган аудиторлик амалларининг бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда ҳақиқатан мавжуд бўлган ҳар бири алоҳида-алоҳида ёки биргаликда жиддий ҳисобланган хатолар ҳамда камчиликларни аниқлаш имкони йўқлигининг эҳтимолидир. Бундай эҳтимоллик аудитор томонидан субъектив тарзда аниқланади. Шунингдек, аудитор ишларининг сифат кўрсаткичи, аудиторнинг малакаси ва муайян аудиторлик текширувининг ўтказилиш хусусиятларига боғлиқ.

Ички аудит - корхона бошқарувининг ижро этувчи органи ва таркибий бўлинмалари томонидан Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига, таъсис ҳужжатларига ва ички ҳужжатларга риоя қилинишини текшириш ҳамда мониторинг олиб бориш йўли билан улар ишини назорат қилиш ва баҳолаш, маълумотларнинг бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда акс эттирилишининг тўлиқлиги ҳамда ишончлилигини таъминлаш, хўжалик операцияларини амалга оширишнинг белгиланган қоидалари ва таомиллари, активларнинг сақланиши ҳамда корпоратив бошқариш принциплари жорий этилиши бўйича корхона таркибий бўлинмасининг (ички аудит хизмати) фаолияти;

Ички аудит хизмати - корхона Кузатувчи кенгашининг қарори билан ташкил этиладиган корхонанинг ички аудитни амалга оширадиган таркибий бўлинмаси.

Бюджет жараёни - Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш, унинг ижросини назорат қилиш, ижроси тўғрисидаги

ҳисоботни тайёрлаш ва тасдиқлаш, шунингдек, Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қонун ҳужжатлари билан тартибга солинган жараёнидир.

Қорақолпоғистон Республикаси бюджети - деганда Давлат бюджетининг Қорақолпоғистон Республикаси пул маблағлари фондини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, бюджетда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Бюджет дотацияси - ўз даромадлари ва бюджетни тартибга солувчи бошқа маблағлар етишмаган тақдирда қуйи бюджетнинг харажатлари билан даромадлари ўртасидаги фарқни қоплаш учун юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағларидир.

Бюджетдан молиялаштириш - Корхона, муассаса ва ташкилотларга уларнинг сарф-харажатларини тўлиқ ёки қисман қоплаш учун давлат бюджетидан қайтариб олинмаслик шарти билан пул ажратиш.

Бюджет профицити - маълум даврда бюджет даромадларини унинг харажатларидан ошиб кетган суммаси.

Бюджет ссудаси - юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёки республика бюджетидан резидент-юримдик шахсга ёки чет давлатга қайтариш шарти билан ажратиладиган маблағ.

Бюджет сўрови - бюджет таснифи бўйича тушумларни шакллантириш ва бюджетдан молиялаштириш (маблағ ажратиш) тўғрисидаги сўров.

Бюджетдаги муассасалар - барча зарур воситаларни давлат бюджетидан оладиган ноишлаб чиқариш соҳасидаги муассасалар.

Бюджет таснифи - Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, шунингдек, уларнинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳлаштириш.

Бюджет тақчиллиги - муайян даврда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан ортиқ бўлган суммаси.

Бюджет тизими - турли даража бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни, тузиш

тамойилларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифодаловчи тизим.

Давлат бюджети - Республика бюджети (Республика бюджети - деганда Давлат бюджетининг умумдават тусидаги тадбирларни молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади. Молия йили деганда эса биринчи январдан ўттиз биринчи декабрь кунининг охиригача бўлган вақтни ўз ичига олувчи давр тушунилади) ва маҳаллий бюджетдан иборат.

Бюджет - Давлат, корхона, муассасанинг қонуний тартибда тасдиқланган даврга мўлжалланган пул ифодасининг даромад ва сарф-харажатлари.

Давлат бошқарув сектори - давлат функцияларини бажариш билан шуғулланувчи, давлат томонидан назорат қилинадиган ва давлат бюджетидан молиялаштириладиган барча давлат бирликларини ўз ичига олади. Бу бирликларнинг мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи бўлмайди ва улар томонидан олинган мажбуриятлар бўйича давлат қўшимча жавобгардир.

Давлат даромадлари - Давлатнинг ўз функцияларини амалга ошириш учун мўлжалланган даромадлари.

Давлат бюджети даромадлари - таснифи, уларнинг турлари ва манбалари бўйича қонун ҳужжатларига мувофиқ гуруҳлаштирилган даромадлардир.

Давлат бюджетидан молиялаштириш - бюджет маблағларини бошқарувчиларга тасдиқланган бюджетда кўзда тутилган харажатларни амалга ошириш учун бюджетдан маблағ бериш тушунилади.

Давлат бюджети харажатлари - таснифи давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, бошқа бюджет ташкилотлари томонидан ижро этиладиган асосий вазифалар бўйича гуруҳлаштирилган харажатлардир.

Давлат бюджети харажатларининг ташкилий таснифи - бюджетдан ажратиладиган маблағлар, уларни бевосита олувчилар ўртасида тақсимланишини акс эттирувчи хўжалик юритувчи субъектлар ва тадбирлар турлари бўйича харажатларни гуруҳлаштиришдан иборат.

Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий таснифи - тўловларнинг иқтисодий вазифаси ва турлари бўйича харажатларни гуруҳлаштиришдир.

Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш - манбалари таснифи Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбаларини молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбалари бўйича гуруҳлаштиришдан иборат.

Давлат бюджети ижросининг ғазначилик тизими - Бу тизимда бюджет счётларига хизмат кўрсатиш ғазначилик томонидан ҳам, марказий банк томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Бу тизимда бюджетлар ижросини ташкил этиш, бюджетларнинг счётларини ва бюджет маблағларини бошқариш мамлакатнинг Молия вазирлигини махсус ғазначилик органларига юклатилади. Махсус ғазначилик органлари барча бюджет маблағларини тасарруф қилувчилар ва бюджет маблағлари олувчилар учун кассир вазифасини бажаради ҳамда топшириқлари бўйича уларнинг номидан тегишли тўловларни амалга оширади.

Давлат сектори учун бухгалтерия ҳисобинининг халқаро стандартлари - давлат сектори субъектлари томонидан умумий тайинлашга эга бўлган молиявий ҳисоботларни (давлат бошқарув органларининг индивидуал ҳисоботларини ёки давлат бошқарув органлари бўйича умумий ҳисоботни) тайёрлашда фойдаланиш учун ишлаб чиқилган.

Бошланғич ҳужжат реквизити – ҳужжатда қайд қилинган хўжалик операциясини тавсифлайдиган ва унга юридик куч берадиган кўрсаткичлардир.

Бухгалтерия ҳисобининг икки ёқлама ёзиш усули билан юритиш принципи - хўжалик юритувчи субъект ва бюджет ташкилотлари бухгалтерия операцияларини икки ёқлама ёзиш асосида рўйхатга олиб бориш кераклигини билдиради. Икки ёқлама ёзиш тизими айнан бир операциянинг суммасини бир

вақтни ўзида бухгалтерия ҳисобининг икки счётига – бирининг дебетига ва бошқасининг кредитига акс эттирилишидан иборат бўлади.

Бухгалтерия ҳисобининг узлуксизлик принципи - хўжалик юритувчи субъект ва бюджет ташкилоти доимий фаолият кўрсатадиган ва номаълум узоқ муддатгача ўз фаолиятини давом эттирадиган бўлишлигини ҳамда бухгалтерия ҳисобини юритиш муддати хўжалик юритувчи субъектнинг ҳамда бюджет ташкилотининг фаолият кўрсатиш муддатига мос келиши кераклигини билдиради.

Бухгалтерия ҳисобининг ишончлилик принципи - ахборот, қачонки, унда жиддий ёки олдиндан ўйлаб киритилган хатолар бўлмаса ҳамда фойдаланувчилар унга ишонсалар, ишончли ҳисобланишини билдиради. Хўжалик операцияларининг ёки ҳодисаларнинг ишончли бошланғич ҳисоб ҳужжатлари билан тасдиқланган бўлиши керак.

Бюджет ресурслари - Давлат бюджетига унинг даромадлари тарзида келиб тушадиган бюджет ресурслари. Улар мамлакат марказлаштирилган молия ресурсларининг катта қисмини ташкил этади.

Валюта тизими - Валюталар, уларни ўзаро айрибошлаш ва қўллаш қоидалари ва нормалари, тўлов воситаси сифатида қўлланилиши ҳамда валюта қўлланилиши билан боғлиқ пул-кредит муносабатларининг йиғиндиси.

Далил - бошқа фактнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган факт, ёки мазкур факт ҳақида у ёки бу даражадаги ишончлилик билан фикр шакллантиришга имкон берадиган, маълум факт тўғрисида маълумотлар олиш жараёнидир.

Даромад солиғи - Фуқароларнинг бир йил давомидаги ялпи даромадидан олинадиган мажбурий тўлов. Давлат томонидан белгиланган ставкалар асосида тўланади.

Даромадлар - Корхонанинг олган даромади. Натурал ва пул кўринишида бўлади. Даромадлар солиқли ва солиқсиз турларга бўлинади.

Даромадлар ва харажатлар баланси - Бирлашмалар, корхоналар, вазирлик ва идораларнинг молиявий режаси бўлиб, у кенгайтирилган ишлаб чиқариш, моддий ишлаб чиқариш ҳамда меҳнат жамоаларини моддий

рағбатлантириш мақсадидаги молиявий муносабатларининг, пул даромадларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш ҳамда пул маблағлари фондини ташкил қилиш манбаи.

Дебитор - Қарздор, тўловчи шахс ёки корхона, фуқаролик ҳақидаги шартномадаги ёки бошқа мажбуриятномадаги қарздор.

Дивиденд - Акциядорлик жамияти соф фойдасининг бир қисми, акционерларга даромадлар пул ёки акциялар билан тўланади.

Сальдо – Маълум бир давр мобайнида пул тушумлари ва харажатлари ўртасидаги фарқ, актив, пассив қолдиқлар.

Солиқ – мажбурий тўлов. Солиқнинг моҳияти, роли жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий тузуми, давлатнинг иқтисодий-ижтимоий табиати ва функцияларига кўра белгиланади. Давлат бюджетининг асосий даромад манбаи бу солиқлардир.

Субвенция – Ҳукумат маҳаллий органларга ёки хўжаликларни турли бўғинларига давлат томонидан бериладиган молиявий ёрдам тури.

Савдо фаолияти – қайта сотиш мақсадида олинган товарларни сотишга доир фаолият.

Солиқ солинадиган база - солиқ солиш объектининг солиқ ёки бошқа мажбурий тўловнинг ставкаси татбиқан белгиланган кўрсаткичлардаги қиймат, миқдор, физик ва бошқа тавсифларини ифодалайди.

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби – солиқ солишнинг айрим тоифадаги солиқ тўловчилар учун белгиланадиган ҳамда айрим турдаги солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашнинг, шунингдек, улар юзасидан солиқ ҳисоботини тақдим этишнинг махсус қоидалари қўлланилишини назарда тутувчи алоҳида тартиби.

Солиқ қарзи – солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарз суммаси, шу жумладан, ушбу Кодексда белгиланган муддатида тўланмаган молиявий санкциялар.

Соф тушум – товарлар (ишлар, хизматлар) нархида ҳисобга олиннадиган қўшилган қиймат солиғини ҳамда акциз солиғи суммаларини киритмаган ҳолда товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинган тушум.

Соф фойда – солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан кейин юридик шахс ихтиёрида қоладиган фойда.

Счётлар режаси (рўйхати) - давлат бюджети ғазна ижроси бўйича операцияларни қайд қилиш учун керак бўлган жорий бухгалтерия ҳисобининг барча (биринчи тартибли ва иккинчи тартибли) счётларини тартибга солинган рўйхатидан иборатдир.

Инсонпарварлик ёрдами - аҳолининг ижтимоий жиҳатдан ночор гуруҳларига тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш, ижтимоий соҳа муассасаларини қўллаб-қувватлаш, табиий офатлар, фалокатлар ҳамда ҳалокатлар, эпидемиялар, эпизоотиялар ва бошқа фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ҳамда уларни бартараф этиш учун аниқ мақсадли беғараз кўмаклашиш. Инсонпарварлик ёрдами дори воситалари ва тиббий аҳамиятга молик буюмлар, халқ истеъмоли товарлари, бошқа товарлар, шу жумладан, асбоб-ускуналар, транспорт ва техника, шунингдек, ихтиёрий равишдаги хайр-эҳсонлар, бажарилган ишлар ва хизматлар, шу жумладан, инсонпарварлик ёрдами юklarини ташиш, кузатиб бориш ва сақлаш тариқасида берилади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан ваколатли ташкилотлар орқали тақсимланадиган ёрдам тури.

Ички назорат тизими - бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг тўғрилигини таъминлашга қаратилган ҳамда корхона ресурсларидан мақсадга мувофиқ оқилона фойдаланишга имкон яратадиган доимий, кундалик ишлар мажмуидир.

Ички хўжалик rischi - ИХР (IR-Internal risk) – бу мазкур бухгалтерия счётида, баланс моддасида, бир турдаги хўжалик муомалалари гуруҳида яхлитланганда, хўжалик юритувчи субъект ҳисоботида жиддий камчиликларнинг, бундай камчиликлар ички назорат тизими воситалари ёрдамида аниқлангунга қадар ёки ички хўжалик назорати умуман йўқ бўлганда, аудитор томонидан субъектив тарзда аниқланиш эҳтимоли тушунилади.

Касса методи - барча ҳодисаларни пул маблағларининг ҳаракати бўйича қайд қилиш кўзда тутилади. Бунда активлар ва мажбуриятларга доир кўпгина ҳодисалар бухгалтерия ҳисоби доирасида ҳисобга олинмай қолади.

Курс бўйича фарқ - миллий валютага нисбатан чет эл валютаси курсининг ўзгариши муносабати билан чет эл валютасида амалга оширилган операцияларда вужудга келадиган (ижобий, салбий) фарқ.

Кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар - булар, қийматидан қатъий назар, бир йилдан кам хизмат қиладиган хўжалик инвентарлари; меҳнат қуроллари ва буюмлари; хизмат қилиш муддатидан қатъий назар, ҳар бири(комплект)нинг қиймати Ўзбекистон Республикасида белгиланган (муайян буюмни сотиб олиш вақтида) энг кам иш ҳақининг 50 баравари миқдоригача бўлган буюмлар; қиймати ва хизмат қилиш муддатидан қатъий назар, балиқ овлаш қуроллари(тўрлар, ёйма тўрлар, арқонлар, мережлар ва шу кабилар)дир.

Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби миллий стандартга кўра хизмат қилиш муддати ва қийматидан қатъий назар, қуйидаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари ҳам кам баҳоли ҳамда тез эскирувчи буюмлар таркибига киритилади:

а) махсус асбоблар ва мосламалар (айрим буюмлар туркум ҳамда ялпи ишлаб чиқариш учун ёки яқка тартибдаги буюртмаларни тайёрлаш учун мўжалланган мақсадли асбоблар ва мосламалар);

б) махсус ва санитар кийимлар, махсус пойабзаллар;

в) ётоқ жиҳозлари;

г) канцелярия жиҳозлари (калькуляторлар, стол жиҳозлари ва бошқалар);

д) ошхона ва овқатланиш хонаси инвентарлари, шунингдек, овқатланиш хонаси чойшаблари;

е) қурилиш-таъмирлаш ишлари таннарига олиб бориладиган вақтинчалик қурилма ва мосламалар (титулсиз иншоотлар)

ж) хизмат муддати бир йилдан кам бўлган смена ускуналари.

Кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлари, омборда турганлари ҳам, уларни сотиб олиш қиймати бўйича чегирма, ташиб келиш ва шунга ўхшаш харажатларни қўшмасдан, ҳисобга олинади.

Мол-мулк — эғалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш предметлари бўла оладиган моддий объектлар, шу жумладан, пул маблағлари ва қимматли

қоғозлар ҳамда номоддий объектлар. Объектларни мол-мулк жумласига киритиш фуқаролик қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Маҳаллий бюджет - Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари фондини ташкил этувчи, бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи (йўналишлари ва миқдори назарда тутилади) ўз ичига олади.

Мақсадли системали аудит – бу босқичда муомала (операция)ларини назорат қилиш системасини кузатиш имконияти яратилди. У шаклланиши билан аудиторлар ички назорат орқали экспертиза ўтказа бошладилар. Бунинг оқибатида шу нарса исботландики, агар ички назорат тизими самарали ташкил қилинган бўлса, хато ва камчиликларни аниқлаш учун жиддий текширишлар ўтказишга ҳожат қолмайди.

Молия йили - биринчи январдан ўттиз биринчи декабрь кунининг охиригача бўлган вақтни ўз ичига олувчи даврдан иборат;

Модификациялаштирилган касса методи - ҳисобот йили тугагандан сўнг кейинги йилнинг биринчи ойида содир бўлган ва аввалги йилга доир барча ҳодисалар тугаган ҳисобот йилига тегишли деб қабул қилинади, бу давр ичида аввалги йилда қабул қилинган барча мажбуриятларни давлат бажаради ва давлат бюджети аввалги йилда олиши керак бўлган даромадларини олади. Бу тартиб ҳисоботлар давлат сектори учун бухгалтерия ҳисобининг ҳисоблаш методи бўйича тузилганда ҳам сақланиб қолади. Бу метод қандайдир даражада активларни ва мажбуриятларни баҳолаш имконини яратади.

Мувофиқлик аудити - корхона бўлинмалари фаолияти, унинг маъмурияти ва зарур бўлганда юқори органлар томонидан белгиланган ёки қонун ҳужжатларида кўрсатилган қоидаларга мувофиқлигини текширишдан иборат. Масалан, тузилган шартномаларни юридик талаблар нуқтаи назаридан текшириш ва баҳолаш, рискларни камайтириш ва бошқалар.

Назорат rischi – (CR-Control risk) – бу корхонанинг мавжуд ва мунтазам қўлланилиб келинаётган бухгалтерлик ҳисоби тизими ҳамда ички назорат тизими воситалари алоҳида-алоҳида ёки биргаликда жиддий

аҳамиятга эга бўлган камчиликларни ўз вақтида аниқлай олмаслик ва тузата олмаслик (ёки бундай камчиликлар вужудга келишининг олдини олиш) эҳтимолининг аудитор томонидан субъектив тарзда аниқланган кўрсаткичидир.

Назорат муҳити - хўжалик юритувчи субъект раҳбариятининг хабардорлиги, ички назорат тизимини ўрнатиш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган амалий ишлари тушунилади. Назорат муҳитининг аҳволи раҳбарларнинг иш услуби, уларнинг дунёқараши, назорат ва ходимлар устидан назорат мақсадини тушунтириш тизимининг самарадорлигига боғлиқ.

Операцион аудит - бошқарув масалалари бўйича корхонанинг турли таркибий бўлинмаларига маслаҳат бериш каби фаолият (масалан, маркетинг ишларини баҳолаш, корхона таркибий тузилмасини баҳолаш ва бошқалар);

Республика бюджети - Давлат бюджетининг умумдават тусидаги тадбирларни молиялаш (маблағ билан таъминлаш) тиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ҳамда миқдори назарда тутилади.

Тасдиқловчи аудит - бунда асосан ҳисоб регистрлари ва ҳужжатлар текширилди. Системани назорат қилувчи шахслар томонидан қабул қилинган бошқарув қарорларига баҳо берилади. У ёппасига ёки танлов йўли билан ўтказиладиган текширув бўлиб, у корхона фаолияти шароитидан келиб чиқади ва асосан тор доирадаги объектларни текшириш билан якунланади.

Фавқулодда ҳолатлар - тарафларнинг хоҳиш-иродаси ва ҳаракатларига боғлиқ бўлмаган, табиат ҳодисалари (зилзила, кўчкилар, бўрон, қурғоқчилик ва бошқалар), бошқа табиий офатлар ёки ижтимоий-иқтисодий вазиятлар (уруш ҳолати, қамал ҳолати, давлат манфаатларини кўзлаб импортни ҳамда экспортни тақиқлаш ва бошқалар) келтириб чиқарган муайян шароитлардаги фавқулодда, олдини олиб бўлмайдиган ва кутилмаган ҳолатлар бўлиб, қабул қилинган мажбуриятлар шулар туфайли бажарила олмайди.

Фоишлар - ҳар қандай турдаги қарз талабларидан олинган даромад, шу жумладан, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар, шунингдек, депозит қўйилмалар ва бошқа қарз мажбуриятларидан олинган даромад.

Харажатлар - операция санасини, суммасини, хусусиятини аниқлаш ва унинг иштирокчиларини идентификация қилиш имконини берадиган ҳужжатлар билан тасдиқланган харажатлар.

Хўжалик операцияларини, активларни ва пассивларни пулда баҳоланиш принципи - барча хўжалик операциялари, ҳодисалар, активлар ва пассивлар ягона, бир турдаги пул баҳосида ўлчаниши кераклигини билдиради. Ўзбекистон Республикасида пул ўлчови бўлиб, **сўм** ва унинг қисми тийин ҳисобланади.

Ўзбекистон бухгалтерлар ва аудиторларининг миллий ассоциацияси (ЎБАМА) – бухгалтерлар, аудиторлар, илмий ва педагогик ходимлар, солиқлар бўйича маслаҳатчиларнинг республика жамоат ташкилоти бўлиб, ўз аъзоларини улар манфаатлари ҳамда мақсадларининг умумийлиги, ҳудудий ёки профессионал тамойиллар бўйича бирлаштиради.

Ўзбекистон Аудиторлар Палатаси (ЎАП) – малака сертификатига эга мустақил аудиторларни ихтиёрий тарзда бирлаштирувчи, мустақил нотижорат жамоат ташкилоти. Аудиторлар Палатасининг асосий мақсади аудиторларнинг профессионаллик даражасини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга ёрдам кўрсатиш, ўз аъзоларининг касбга оид манфаатларини давлат ва жамоат органларида ҳимоя қилиш ҳамда касбга оид талаблар бўйича барча ўзгаришлар тўғрисидаги ва ахборот таъминоти бўйича алоқа ўрнатишдан иборат.

Ҳисоблаш методи - содир бўлган барча ҳодисалар содир бўлган пайтда эътироф этилади. Бу метод қўлланилганда номолиявий активлар ёхуд сотиб олинган активлар сотиб олиб келингандан сўнг бир йўла харажатларга қўшиб юборилмайди. Барча активлар қиймати улардан фойдаланиш даври давомида уларнинг хизмат қилиш муддатига мутаносиб равишда, эскириш ҳисобланиб, бу эскириш суммаси харажатларга амортизация сифатида қўшиб борилади.

Ҳисоботнинг бетарафлиги принципи - ҳисоботда келтирилган ахборот, унинг ишончлилигини таъминлаш учун олдиндан бичиб-тўқиб қўйишдан ҳоли бўлиши кераклигини билдиради.

Ҳисобот даври даромадлари ва харажатларининг мувофиқлиги принципи - муайян даврда шу давр даромадларининг олинини шарт қилган харажатларнигина акс эттирилишини билдиради. Агар харажатлар ва даромадларнинг айрим турлари ўртасида бевосита боғлиқликни аниқлаш қийин бўлса, харажатлар бир неча ҳисобот давлари ўртасида тақсимлашнинг бирон-бир тизими асосида тақсимланади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

1. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. - Т.: Ўзбекистон, 2004. - 400 б.
2. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 2008. - 368 б
3. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг олий мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2009. - 280 б
4. Каримов И.А. Жаҳон молиявий - иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009. - 56 б.
5. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. - Т.: Ўзбекистон, 2010. - 80 б.

Норматив-ҳуқуқий актлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни 30.08.1996 й. // ВОМ РУ, 1996, № 9, 142-модда.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик субъектлари фаолиятининг давлат назорати тўғрисида»ги Қонуни 24.12.1998 й. №717-1.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни (Янги таҳрири) 26.05.2000 й. № 78-II // ВОМ РУ, 2000, № 5-6, 149-модда; 2003, № 1, 8-модда; СЗ РУ, 2006 й., № 14, 11-модда, СЗ РУ, 2009 й., №37, 403-модда кейинги ўзгариш ва қўшимчалар билан.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни 26.08.2004 й. // ВОМ РУ, 2004, № 9, 164-модда.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни 14.12.2000 й. // ВОМ РУ, 2001, № 1-2, 6-модда; ВОМ РУ, 2005, № 5, 152-модда; № 12, 413, 418-моддалар.

6. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик субъектлари фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуни. 29.08.1998 й. № 670-1. // ВОМ РУ, 1998, № 9, 170-модда.

7. Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодекси Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан тасдиқланган 25.12.2007 й. // ВОМ РУз, 2008, кейинги ўзгариш ва қўшимчалар билан.

8. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони 04.04.2005 й. № ПФ-3592 // СЗ РУ, 2005 й., № 14, 101-модда.

9. Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори 1 декабрь 2005 й. № ПФ-229 «Тиббий ҳодимларини меҳнат ҳақи тизимини такомиллаштириш тўғрисида» «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2005 йил, 47-48-сонлар, 354-модда.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. 28.02.2007 й. № ПҚ-594 // СЗ РУ, 2007 й., № 9-10, 52-модда

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Осиё Тараққиёт банки иштирокида “Давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш” лойиҳаси ни амалиётга татбиқ қилиш тадбирлари тўғрисида»ги қарори. 01.11.2007 й. № ПҚ-721 // СЗ РУ, 2007 й., № 45, 450-модда.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасинининг Қарори «Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги тўғрисидаги низом» № 553 23.11.1992 й. кейинги ўзгариш ва қўшимчалар билан.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасинининг Қарори «Тендер савдоларини ташкил этишни такомиллаштириш тадбирлари тўғрисида» № 456. 21.11.2000 й.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасинининг Қарори «Бюджет ташкилотларини молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тартиби тўғрисида» 03.09.1999 й. № 414 // СПП РУ, № 9, 51-модда. кейинги ўзгариш ва қўшимчалар билан.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида» 22.09.2000 й. № 365 // СПП РУ, 2000, № 9, 62-модда; СЗ РУ, 2005 г., № 47-48, 356-модда; 2006 г., № 20-21, 181-модда. кейинги ўзгариш ва қўшимчалар билан.

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасинининг Қарори «Давлат молиясини бошқариш ислохотлари»ни лойиҳасини амалга оширишга тайёрлаш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида». 2000 й.

17. Правила ведения кассовых операций юридическими лицами. Утверждено Постановлением Правления Центрального банка от 24.01.1998 г. № 376. Зарегистрировано Министерством юстиции Республики Узбекистан 17.12.1998 г. № 565. С последующими изменениями.

18. «Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш тартиби». Ўзбекистон Республикаси молия вазири буйруғи 29.12.2001 йил №130.

19. «Давлат бюджетининг ғазна ижроси Қоидалари» Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2009 йил 4 августдаги 69-сон буйруғи, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2009 йил 16 сентябрда 2007-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

20. «Давлат бюджетининг ғазна ижроси бухгалтерия ҳисоби қоидалари» Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2008 йил 23 июлдаги 80-сонли буйруғи билан тасдиқланган.

21. «Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетида турадиган ташкилотларнинг сет, штат ва контингентлари бўйича режанинг бажарилиши тўғрисидаги чораклик ва йиллик ҳисоботлар шакллари тасдиқлаш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг 19.05.2009 й. №58 буйруғи, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 16.06.2009 й. №1969-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг назорат-тафтиш бош бошқармаси ва унинг ҳудудий назорат-тафтиш бошқармалари тўғрисида

низом» 15.11.2002 й. № 393 // СПП РУ, 2002, № 11, 69-модда. кейинги ўзгариш ва қўшимчалар билан.

23. Порядок регистрации смет расходов и штатных расписаний бюджетных организаций в Министерстве финансов и финансовых органах. Утвержден Министерством финансов Республики Узбекистан 09.12.1999 г. № 93. Зарегистрирован Министерством юстиции Республики Узбекистан 13.12.1999 г. № 849. С последующими изменениями.

24. Правила составления и исполнения Государственного бюджета Республики Узбекистан. Утверждены Приказом министра финансов от 29.12.2001 г. № 130 // БНА, 2002, № 5. С последующими изменениями.

25. Инструкция о порядке составления, рассмотрения и утверждения смет расходов организаций, состоящих на республиканском бюджете Республики Узбекистан, Республики Каракалпакстан, а также областных, городских и районных местных бюджетах Республики Узбекистан. Утверждена Министерством финансов Республики Узбекистан 28.12.1999 г. № 101. Зарегистрирована Министерством юстиции Республики Узбекистан 03.02.2000 г. № 888.

26. Инструкция о порядке проведения ревизий и проверок Главным контрольно-ревизионным управлением Министерства финансов Республики Узбекистан и его территориальными контрольно-ревизионными управлениями. Утверждена приказом Министерства финансов Республики Узбекистан от «7» декабря 2007 г. № 112.

Асосий адабиётлар

1. Мордак П. Руководство по внутреннему аудиту. Ташкент. 2009. 74 с.
2. Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳуқуқи. Дарслик. 2-нашр. – Т.: «Asia offset print» МЧЖ, 2004. – 240 б.
3. Карасева М.В. Финансовое право: Учебник. – М.: Юристъ. 2004. – 576 с.
4. Крохина Ю.А. Финансовое право: – М.: Норма. 2004. – 704 с.
5. Ли А. Финансовое право Республики Узбекистан: Учебник. / Отв. ред.: М.Х.Рустамбаев. - Т.: ТГЮИ, 2003. – 416 с.

6. Ли А. Ўзбекистон Республикасининг молия ҳукуқи. Дарслик. / Масъул муҳаррир: М.Ҳ. Рустамбоев. - Т.: ТДЮИ, 2004. - 398 б.
7. Рахимова А., Хожиев Э. Молия ҳукуқи. Дарслик. —Т.: ТДЮИ, 2002. – 406 с.
8. Тедеев А.А., Парыгина В.А. Финансовое право. Учебник. – М.: ЭКСМО. 2004. – 480 с.
9. Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н.И. Химичёва. 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2002. – 733 с.
10. Хван Л.Б. Налоговое право. Учебник. – Т.: Консультинформ, 2001. – 404 с.
11. Хван Л.Б. Солиқ ҳукуқи. Дарслик. - Т.: Консультинформ, 2001. – 432 б.
12. Бекмуратов Т. Қимматли қозғаларнинг ҳуқуқий жиҳатлари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд, 2001. – 54 с.
13. Рахимова А., Хожиев Э. Молия қонунчилиги тизими. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003. – 278 с.
14. Ли А.А., Хожиев Э. Финансовое право. Учебная программа. – Т.: ТГЮИ, 2005. – 16 с.
15. Афанасев М.П. Основы бюджетной системы: Учебное пособие. М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 243 с.
16. Ли А.А., Хван Л.Б., Хожиев Э. Налоговое право. Учебная программа. – Т.: ТГЮИ, 2005. – 16 с.
17. Ковалёва Т.М., Барулин С.В. Бюджет и бюджетная политика в Российской Федерации: учебное пособие. М.: КНОРУС, 2005. – 208 с.
18. Акперов И.Г., Коноплева И.А., Головач С.П. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации: Учеб. пособие. М.: Финансы и статистика, 2002. – 352 с.
19. Бежаев О.Г. Межбюджетные отношения: теория и практика реформирования / Под ред. д.э.н. М.А.Яхьяева. М.: Экзамен, 2001. – 128 с.
20. Тулаходжаева М.М. Система финансового контроля в Республике Узбекистан. Ташкент: Издательский дом «Мир экономики и права», 1998. 176 с.

21. Принципы организации казначейского исполнения Государственного бюджета Республики Узбекистан / Под ред. Дж.Кучкарова. Ташкент: Издательский дом «Мир экономики и права», 2005. – 320 с.

Қўшимча адабиётлар

1. Аbruев У. Ўзбекистонда давлат бюджети ғазна ижросининг асосий мақсадлари ва ўзига хослиги. // Ж. Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби. – 2008. – №8. – 28-32б.

2. Бўронов Б. Абдурахимов К. Давлат бюджетининг ғазна ижроси шароитида бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби. // Ж. Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби. , 2008, № 5. - 15-20 б.

3. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. Финансовое право: Вопросы и ответы. - 4-е изд., испр. и доп. – М.: Юриспруденция, 2003. – 240 с.

4. Жўраев А. Давлат бюджети тақчиллигини қоплаш ва унинг макроиктисодий барқарорликни таъминлашдаги аҳамияти. // Ж. Банк, пул ва кредит. – 2004. – № 4. – С. 28-31.

5. Жўраев А. Бюджет сиёсатининг бюджет ижросидаги аҳамияти. // Ж. Бозор, пул ва кредит. – 2006. – №1. – С. 33-37.

6. Канъязов Е. Налоговая амнистия: опыт применения зарубежных стран и перспективы правового регулирования в Республике Узбекистан. // Ж. Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – № 6. – № 35-39.

7. Каримов Н. Банк тизимини барқарорлигида ташқи назорат ва аудитни аҳамияти. // Ж. Бозор, пул ва кредит. – 2006. – №1 – С. 19-24.

8. Ли А.А. Бюджетное законодательство Республики Узбекистан и вопросы его совершенствования. // Материалы республиканской конференции. – Т., 2002. 11-17 с.

9. Мусаев Б.А. Совершенствование механизма финансового контроля при исполнении Государственного бюджета Республики Узбекистан. Автореферат дисс. на соиск. ученой степ. к.э.н., Тошкент: БФА, 2009. – 24 с.

10. Наврўзов О. Молиявий қонунчиликни таъминлашда молиявий назоратнинг тутган ўрни. // Ж. Давлат ва ҳуқуқ. – 2005. – №2. – С. 28-30.

11. Качалкин А.Н. Русские документы до XVIII века. Москва, Мир, 2008. – 25 с.
12. Ефремова О. Словарь русского языка. М. 2001г. – 120 с.
13. Артемова Л.В. Словарь-справочник от А до Я. М. 2000 г. – 45 с.
14. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. М. 2000 г. – 220 с.
15. Стародубцева Е. Экономический словарь. М. 2000 г. – 95 с.
16. Азрилиян А.Н. Большой экономический словарь. М. 2002 г. – 140 с.
17. Лозовский Л.Ш. Универсальный бизнес-словарь. М. 2002 г. – 115 с.
18. www.info-law.ru/dic/4 Финансовый словарь ОНЛАЙН.
19. Сухарев А.Я. Большой юридический словарь. М. 2002 г. – 160 с.
20. Маляревский Ю.Д. Бюджетный учет и отчетность. X; 2003 г. – 27 с.
21. Сахарцева И.И. Бюджетный учет в бюджетных учреждениях и организациях. К; 2007 г. – 22 с.
22. Остонакулов М. Бухгалтерский учет в бюджетных организациях. Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007. 292 с. С.47
23. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт. Т.: Молия, 2003. 248 б. Б.58
24. Кильберг В. Казначейское исполнение Государственного бюджета в Республике Узбекистан. //Налогообложение и бухгалтерский учет. Ташкент, №6. 2006. с. 59-64.
25. Абруев У. Международный опыт казначейского исполнения Государственного бюджета и особенности казначейского исполнения в Узбекистане. //Налогообложение и бухгалтерский учет. Ташкент, № 11. 2008 г. с. 64.
26. Руководства по статистике государственных финансов 2001 года. Ташкент, МВФ. 2002 г.
27. Большая экономическая энциклопедия. М.: Эксмо, 2008 г. 816 с.
28. Национальные стандарты бухгалтерского учета Республики Узбекистан. Ташкент, 2009 г.
29. Национальные стандарты аудиторской деятельности Республики Узбекистан. Ташкент, 2009 г.
30. Сугирбаев Б. Текущее состояние и перспективы дальнейшего развития системы казначейского исполнения Государственного бюджета. Сборник публикаций, международная конференция от 02.12.2009 г.

**Бухгалтерия ҳисоботи шакллари тўғри
тўлдирилганлигини текшириш
ЖАДВАЛИ***

20__ й. _____ ҳолатига

(минг сўмда)

Субсчет №	“Бош - журнал” китобининг кўрсаткичлари (ф.308)	Балансниг харажатлар сметаси қолдиғи (ф.1) чорак, йил охирига**	Фарқи (+: -)	Изоҳ
Актив бўйича				
010-019				
060-069				
бошқалар				
Жами				
Пассив бўйича				
230-140				
232-142				
бошқалар				
Жами				

*Чорак бўйича маълумотлар киритилади.

**Таққослаш учун субсётлар бўйича “Бош-Журнал” 160, 178 счётларнинг дебет ва кредит оборотлари олинади. Харажатлар сметаси бўйича маълумотлар балансда қолдиги дебети (агар дебеторлик қарзлар ортиқча бўлса) бўйича алоҳида ва кредити (агар кредиторлик қарзлар ортиқча бўлса) бўйича алоҳида акс эттирилади.

Бюджет ташкилотининг раҳбри: _____

Текширувчи шахс: _____

Бюджет ташкилотининг бош бухгалтери: _____

ҚАЙД УЧУН

ҚАЙД УЧУН

ҚАЙД УЧУН

ҚАЙД УЧУН

ҚАЙД УЧУН

БЮДЖЕТ НАЗОРАТИ ВА АУДИТИ

Мухаррир - Маджидова М. Х.
Мусаххих - Исламова Н. И.
Компьютерда саҳифаловчи - Якубов А. Э.

Босишга рухсат этилди 2010 йил 28 июнь

Ҳажми 60x84^{1/16}

Адади 50 дона.

Шартнома № РО/1739/ 2009 йил 9 ноябрь

2010 йил 25 март буюртма № 30

infoCOM.UZ МЧЖ нашриёти

Тошкент шаҳри, Ахмад Ал Фарғоний кўчаси, 19

«PRINTXPRESS» босмахонасида чоп этилди

Тошкент шаҳри, Мустақиллик кўчаси, 79/172